

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
В УМОВАХ ВІЙНИ
РІК 2023**

*За редакцією
Євгена Головахи,
Сергія Макеєва*

Київ 2023

УДК 316.4

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України
(протокол № 6 від 26 вересня 2023 р.)

Рецензенти:

Н. Коваліско, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка

О. Куценко, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У45 Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.

ISBN 978-617-14-0130-3

Неоголошена війна РФ проти України призвела до масштабних і суперечливих змін у станах і соціальних процесах, у оцінках, настроях, прагненнях, політичних уподобаннях і пріоритетах громадян. Упродовж 2023 р. члени дослідницької спільноти, об'єднані у Соціологічну асоціацію України, аналізували й інтерпретували емпіричні дані, отримані в перший рік війни, обговорювали встановлені факти й залежності на наукових конференціях, планували та проводили ініціативні обстеження. Невелика складова їхніх спостережень представлена на сторінках книги, а основну її частину становлять узагальнення та висновки, які зроблені у структурних підрозділах Інституту соціології НАН України й ґрунтуються переважно на емпіричних матеріалах моніторингу за змінами у структурах і повсякденному житті населення країни у 2022–2023 рр. і проведених інтерв'ю в рамках виконання планових науково-дослідних робіт.

Фахівці гуманітарних і соціальних дисциплін, які досліджують різноманітні аспекти співіснування людей у надзвичайних обставинах життя, праці та спілкування, викладачі суспільних наук закладів вищої освіти, студенти та аспіранти спеціальності «054 – Соціологія» знайдуть у книзі матеріали для обміну поглядами і дискусій.

Художнє оформлення обкладинки Вікторії Головахи-Хікс

ISBN 978-617-14-0130-3

© Інститут соціології НАН України, 2023

© В. Головаха-Хікс, худ. оформл., 2023

Зміст

Вступ. Соціологічні розвідки в Інституті соціології НАН України у 2023 р.

(Є. Головаха, С. Макеєв)9

Розділ 1. Особливості громадської думки та її вивчення в Україні під час війни

(С. Дембіцький)15

Розділ 2. Війна й українська соціетальна спільнота: динаміка легітимації та солідаризації

(В. Резнік).....45

Розділ 3. Політична свідомість суспільства, що воює

(О. Резнік, О. Козловський).....87

Розділ 4. Соціальна нерівність в оцінках українців до і під час війни

(О. Симончук)120

Розділ 5. Від жертвності до проєкції перемоги: тематизація громадянського дискурсу в Україні

(Н. Костенко, Л. Скокова).....151

Розділ 6. Психоемоційний стан населення на тлі війни: від мобілізації ресурсів до поляризації оцінок

(О. Злобіна).....177

Розділ 7. Екологічний контекст сучасної війни

<i>(О. Стегній)</i>	209
Розділ 8. Соціально небезпечні хвороби: сучасний стан, фактори поширення та їх профілактика	
<i>(Г. Чепурко, О. Клименко, О. Трофименко)</i>	241
Розділ 9. Трансформація ринку праці в умовах війни	
<i>(В. Смакота, І. Соколовський, Н. Толстих)</i>	271
Розділ 10. Російсько-українська війна і зміна парадигми національної безпеки	
<i>(В. Бакіров, І. Рущенко)</i>	289
Таблиці з результатами опитувань	
<i>(М. Паращевін)</i>	323

Ukrainian society in wartime. Year 2023: Collective monograph / Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N. & others; Golovakha, Ye. (ed.), Makeiev, S. (ed.). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. 343 p.

An undeclared war of the Russian Federation against Ukraine has led to large-scale and controversial changes in the states and social processes, as well as in the assessments, moods, aspirations, political preferences and priorities of citizens. Throughout 2023, members of the research community united in the Sociological Association of Ukraine, analysed and interpreted empirical data obtained in the first year of the war, discussed the established facts and dependencies at academic conferences, initiated, planned and carried out surveys. A small part of their observations is presented in the book, whereas the bulk of the book consists of generalisations and conclusions made by the structural units of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. These statements are mainly based on empirical evidence from monitoring studies on the structures and everyday life of the country's population in 2022–2023, as well as on interviews conducted as part of planned research.

Social sciences and humanities experts, who study various aspects of people's coexistence in extraordinary circumstances of life, work and everyday communication, those teaching social sciences at higher education institutions, along with students majoring in sociology (054) and postgraduates specialising in this field will find in this book materials for discussion and exchange of views.

Contents

Introduction. Sociological research at the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2023 <i>(Ye. Golovakha, S. Makeiev)</i>	9
Chapter 1. Public opinion in Ukraine and how it is studied during the war <i>(S. Dembitskyi)</i>	15
Chapter 2. The war and a Ukrainian societal community: The dynamics of legitimation and solidarity <i>(V. Reznik)</i>	45
Chapter 3. Political consciousness of a society at war <i>(O. Reznik, O. Kozlovskiy)</i>	87
Chapter 4. Social inequality in assessments of Ukrainians before and during the war <i>(O. Simonchuk)</i>	120
Chapter 5. From self-sacrifice to the projection of victory: Thematising civic discourse in Ukraine <i>(N. Kostenko, L. Skokova)</i>	151
Chapter 6. Psychoemotional state of the population against a backdrop of war: From resource mobilisation to polarised appraisals <i>(O. Zlobina)</i>	177
Chapter 7. The ecological context of modern warfare <i>(O. Stehni)</i>	209

Chapter 8. Socially significant diseases: Current state, factors responsible for the spread, and disease prevention <i>(G. Chepurko, O. Klymenko. O. Trofymenko)</i>	241
Chapter 9. Transformation of the labour market in conditions of war <i>(V. Smakota, I. Sokolovskyi, N. Tolstykh)</i>	271
Chapter 10. Russia-Ukraine war and change in the national security paradigm <i>(V. Bakirov, I. Rushchenko)</i>	289
Tables with the survey results <i>(M. Parashchevin)</i>	323

Вступ

СОЦІОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В ІНСТИТУТІ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ У 2023 р.

У найзагальнішому сенсі соціологія є науковою дисципліною / дослідницькою практикою, що намагається з'ясувати, описати і, за можливості, пояснити, за яких умов і з якими наслідками індивідам вдається підтримувати стійкість спільного існування. Жити разом важко, підтримання такого життя потребує значних зусиль і дій, воно заздалегідь нерівноважне і складається в ненавмисні різномірні конфігурації інтересів і прагнень індивідів і соціальних груп, які мають кожен свою мету. Уразливість і крихкість таких конфігурацій доведена модифікаційним впливом соціетальних процесів – урбанізацією, індустріалізацією, глобалізацією, змінами в технологіях виробництва й обміну благами та ресурсами, у способах комунікації та вироблення знань, пам'яті й досвіду, що підлягають передаванню з покоління в покоління.

Війна як подія руйнівної збройної боротьби привносить у ці процеси потужний імпульс, що дестабілізує соціальні порядки й відносини. Що відбувається, наскільки значними є травми й ушкодження, які завдаються різним сферам співіснування в рамках держави, якими є реакції індивідів і груп, на що вони покладаються і з чим пов'язують свої надії, наскільки успішно і в який спосіб їм вдається послабити або навіть демпфувати (гасити) негативний вплив на невіддільно пов'язану із суверенітетом і незалежністю єдність нації, які,

власне, і є ціллю будь-якої зовнішньої агресії. Проте не війна з її жахливими, такими, що не піддаються раціоналізованому описові подробицями ані белетристикою, ані науковою мовою, є основним предметом уваги соціологів. А те, як люди чинять спротив її деструктивному впливові, як намагаються не дати розпастися солідарності, що є джерелом національної та державної свідомості, належності, тожсамості.

У пропонованій експертному і громадянському середовищу колективній монографії містяться переважно узагальнені спостереження за тим, що відбувається в суспільстві загалом, а також з настроями та установками різних категорій населення, отримані співробітниками Інституту соціології НАН України в кількісних і якісних опитуваннях. Однак така робота активно проводиться й у рамках Соціологічної асоціації України та її регіональних відділень. Викладачі й співробітники кафедр соціології закладів вищої освіти протягом 2023 р. аналізували, підсумовували й обговорювали свої теоретичні й емпіричні надбання, отримані в розвідках видозмін, які відбуваються з інститутами, соціальною структурою, спільнотами та з думками, ставленнями, почуттями населення в перший рік війни. Висновки та прикінцеві констатації найчастіше ґрунтувалися на емпіричних даних репрезентативних опитувань компаній, що відстежують динаміку громадської думки, як-от Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), соціологічна служба «Рейтинг», Центр Разумкова, ніби засвідчуючи єдність і солідарність нашої дослідницької спільноти, на самостійно проведених онлайн-опитуваннях, глибинних інтерв'ю та фокус-групах. Мета полягала й у з'ясуванні того, як модифікується суспільство в умовах війни і наскільки точно це фіксується наявним методологічним та методичним інструментарієм. Або, інакше, якою є та нова реальність, що поступово / раптово проступила в сьогодні, і чи мають у своєму розпорядженні дослідники набір концепцій і методів, що забезпечують отримання достовірного знання. Проте достовірний опис зробленого

дослідниками на численних вітчизняних і міжнародних конференціях потребує окремого аналітичного та узагальненого розгляду і не може бути предметом «Вступу» до колективної монографії, виконаної співробітниками Інституту соціології НАН України.

На XI міжнародній науково-практичній конференції «Конфлікти, війни та соціальні трансформації епохи модерну: теорія, історія, сьогодення», яка відбулася 11-12 червня 2023 р. у НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського», з головною доповіддю «Війна і соціальні зміни в Україні» виступив директор Інституту соціології НАН України, член-кореспондент НАН України Є. Головаха. У ній для 2022 р. констатовано, що, незважаючи на жакливі демографічні зміни в генеральній сукупності, українська соціологія все ще зберігає здатність проводити коректні загальнонаціональні вибіркові дослідження з похибкою не більше ніж у 4-5%.

Загалом, на підставі аналізу даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, проведеного з використанням опитувальної мережі КМІС 19-25 грудня 2022 р., можна стверджувати, що громадяни України продемонстрували здатність до ультимативних форм соціального оптимізму. Так, порівняно з листопадом 2021 р. у 40% населення поліпшилась думка про економічне становище України, на 29% зросла кількість людей, упевнених, що вони можуть вільно висловлювати свою точку зору, 68% переконані, що протягом 2023 р. ситуація в Україні поліпшиться. У політичній сфері на 34% зросла кількість людей, які вважають, що наші політичні лідери здатні ефективно керувати країною, на 21% зросла кількість зацікавлених у політиці. Також понад 20% людей упевнені, що вони є «ковачами свого щастя», у 85% населення домінує ідентичність громадян України, 95% населення вірить у перемогу.

Втім, у середині 2023 р., після завершення емпіричного етапу моніторингового опитування Інституту соціології, що було здійснене у червні-липні 2023 р., а у дослідженні вико-

ристовувалася методика визначення індексу сприйняття громадянами образу держави, ситуація, на думку Є. Головахи, дещо змінилася. Загальна позитивна оцінка образу держави в свідомості українців дуже суттєво зростала протягом 2022 р., але за перше півріччя 2023 р. вона погіршилася. Про це у розділі 1, присвяченому даним моніторингу, розповів автор методики С. Дембіцький. А для розуміння негативних змін щодо масового сприйняття держави треба враховувати, що люди зачекалися позитивної інформації щодо війни з РФ. У їхньому уявленні ситуація загальмувалась, і громадяни України таким чином адресують свій запит до держави – треба щось робити, щоб ситуація на фронті покращувалася швидшими темпами, а антидемократичні тенденції як наслідок війни не набирали сили.

Важливим свідченням адаптації громадян України до вимог воєнного часу є зсув уявлень про терміни закінчення війни. Якщо на початку війни українці найчастіше вважали, що війна протриває до кількох місяців, то вже в грудні 2022-го переважно визначали її строк у пів року-рік. У червні 2023 р. українці найчастіше вважали, що війна триватиме більше року й були готові до цього, відкидаючи переважною більшістю можливість миру ціною територіальних поступок агресорові.

У розділі 2 В. Резнік операционалізує поняттям «соціетальна спільнота», залучаючи до аналізу дані тридцятирічного моніторингу за станом українського суспільства і фіксуючи як односпрямовані, так і зворотні коливання в оцінках національної та державної самоідентифікації. О. Резнік і О. Козловський (розділ 3) доводять, що в новітніх і традиційних медіа, у виступах посадових осіб і народних депутатів різного рівня й, як наслідок, у політичній свідомості населення зростають популістські настрої та очікування. У повоєнній відбудові, з її невідмінними труднощами й конфліктами, не виключена подальша актуалізація простих політичних рішень складних соціально-економічних проблем.

Три наступні розділи виконані на даних як кількісних, так і якісних обстежень. О. Симончук (розділ 4) започаткувала проєкт «Соціальна нерівність: моніторинг в умовах війни», згідно з отриманою емпіричною інформацією якого наслідком першого року повномасштабної війни є оптимістичний тренд – пом'якшення сприйняття українцями соціальної нерівності, що фіксується вперше за 30 пострадянських років. Н. Костенко і Л. Скокова (розділ 5) обґрунтовано показують, що в гуманітарному дискурсі громадських активістів явно й латентно присутні цінності свободи, індивідуальної та колективної безпеки. О. Злобіна (розділ 6), порівнюючи дані різноманітних досліджень, фіксує тенденцію як до мобілізації населенням психологічних ресурсів спротиву й захисту, так і до утвердження контрастної, на кшталт «біле – чорне» перцепції громадянами подій і процесів.

О. Стегній (розділ 7) розглядає війну як наймасштабнішу екологічну катастрофу, яка має негативний безпосередній та віддалений вплив на умови існування людей. Г. Чепурко, О. Клименко, О. Трофименко (розділ 8) на великому масиві первісних даних відзначають обмеженість можливостей протидіяти поширенню соціально небезпечних хвороб внаслідок руйнування багатьох медичних закладів в останні два роки і неможливості забезпечення хворих необхідними лікарськими засобами. В. Смакота, І. Соколовський, Н. Толстих (розділ 9) простежують позитивні й негативні трансформації ринку праці, пов'язані з цифровізацією багатьох процесів у виробництві та урядуванні. В. Бакіров і І. Руценко (розділ 10) пропонують нову парадигму національної безпеки. Її базовий принцип полягає у проходженні населенням військової підготовки згідно зі станом здоров'я й фізичним статусом, а сила спротиву зовнішній агресії зростатиме мірою колективної готовності та індивідуальної відповідальності за якість набутої при цьому військової компетенції.

Пропонована читачам колективна монографія, сподіваємося, сприятиме суспільствознавцям і гуманітаріям знайти

для себе в ній корисну інформацію та твердження, що заслуговують на довіру. Когось це може спонукати до проведення ретельніших пояснювальних і спрямованих на глибше розуміння обстежень того, що відбувається, а дехто, не виключаємо, не погодиться з чимось, що суперечить їхньому досвідові та відчуттям. Майбутні історики української соціології вже у мирний час відтворять, плекаємо надію, більш повну й адекватнішу картину того, що в перебігу досліджень вдалося і не вдалося досягти їхнім колегам в умовах війни, й винесуть обґрунтовані оцінки.

Підготовка рукопису до друку виконана редакторською групою у складі Т. Загороднюк, О. Кузьміної, О. Соколової з притаманною їм ретельністю і відповідальністю, за що редактори монографії та автори розділів висловлюють їм щирі подяку.

Розділ 1

ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ТА ЇЇ ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Будь-яке сучасне суспільство є високогетерогенним. Так, навіть соціальні групи, виокремлені за певними інтегруючими ознаками, у середині будуть так само доволі неоднорідними. Важливою умовою демократизації при цьому є отримання зворотного зв'язку від широкої громадськості, що передбачає можливість вивчення власного суспільства та його відкрито-го обговорення задля вирішення виявлених проблем. З огляду на це повноцінно соціологія може існувати саме у вільних демократичних суспільствах. Так само вона є важливим індикатором їх розвитку.

Очевидно, що за широкомасштабного військового протистояння обмежуються як окремі демократичні права в середині країни, так і можливості соціологічного вивчення суспільства. Відповідно передусім слід оцінити вплив вторгнення Російської Федерації у лютому 2022 р. на можливості української соціології.

Під час війни, якщо говорити про вивчення громадської думки, соціологія зіткнулася з рядом методологічних та онтологічних проблем: генеральна сукупність як історичний артефакт, дійсні можливості охоплення респондентів, безальтернативна соціально-культурна домінанта та її похідні, ресурсна криза та методологічні виклики. Розглянемо їх докладніше.

Щодо першого наші відомості про генеральну сукупність є скоріше конвенцією соціологічної спільноти в погодженні з Державною службою статистики, ніж достовірним знанням. Точніше, так було до війни. Саме тому соціологи дуже очікували перепису населення. Нині зазначена конвенційна генеральна сукупність перетворилася на історичний артефакт, не залишаючи при цьому інших альтернатив, на які може спиратися соціологічна спільнота, якщо йдеться про так звані репрезентативні опитування. Власне «бальзамування» демографічної структури з минулого задовільно працює через два праг-

матичні моменти: 1) зміни у громадській думці надто сильні й всеосяжні, щоб систематичні похибки могли їх істотно спотворити; 2) ми порівнюємо вибірки, що наслідують одні й ті самі демографічні детермінанти, тобто ми послуговуємося аналітичним підходом до лонгітюдного аналізу – використовуємо такі собі псевдопанелі. Отже, генеральна сукупність може виступати не тільки статистичною сукупністю, а й аналітичною. Цей аналітичний підхід відкриває нам додаткові можливості. Вони не допоможуть нам точніше описувати настрої та оцінки населення, але залишають можливість віднаходити розуміння динаміки соціальних явищ і процесів.

Дійсні можливості охоплення респондентів, якщо говорити про опитування, які претендують хоча б на якийсь ступінь достовірності вибірових даних, визначаються можливостями опитувань методом САПІ з випадковою генерацією мобільних номерів. Цей підхід охоплює не всі категорії респондентів, що створює об'єктивні обмеження у вивченні їх думки з суспільно важливих питань. При цьому за своїм розміром ці категорії є невеликою меншістю та не повинні принципово спотворювати отримані результати.

Соціально-культурна домінанта являє собою панівні настрої в суспільстві, що є фільтром на шляху упредметнення громадської думки. Похідними соціально-культурної домінанти є самоцензура респондентів, звуження суспільно дозволеної дослідницької тематики та поверхнева дискурсивна одноманітність. Про проблеми з коштами на наші академічні дослідження годі й казати. Ця проблема існувала завжди, а під час широкомасштабної війни очікувано загострилася. До цього додалися методологічні виклики, пов'язані з тим, що в поточних умовах реалізація вибірок у форматі «face-to-face» або самозаповнення має забагато обмежень (через небезпеки бойових дій), аби їх можна було реалізувати достатньо повно. І хоча САПІ багато в чому компенсує наявні недоліки, але суттєво обмежує розмір соціологічного інструментарію, а також характеристики питань з огляду на прямий контакт інтерв'юера та респондента. Відповідно актуальним методологічним викликом є пошук нових форм опитування, які б поєднали широке

охоплення населення з можливістю застосування соціологічних анкет, які включають хоча б 200 кодувальних позицій, та не мають обмежень щодо специфіки питань з огляду на особливості їх сенситивності. Доки зазначена методологічна проблема не буде вирішена, доведеться спиратися на можливості, що пропонують телефонні опитування.

Отже, маючи на увазі усі дискурсивні та методологічні складності вивчення громадської думки в умовах широкомасштабної війни, розглянемо результати, які нам вдалося отримати в опитуваннях соціологічного моніторингу «Українське суспільство» 2022 і 2023 рр., та порівняємо їх з передвоєнною соціологічною картиною, що представлена даними 2021 р.

Методологія опитування

Соціологічний моніторинг «Українське суспільство» проводиться Інститутом соціології НАН України з 1994 р. У 2023 р. збір даних на замовлення Інституту соціології НАН України здійснив Київський міжнародний інститут соціології. Вибірка репрезентує доросле населення України, за винятком АР Крим і тимчасово окупованих територій Донбасу. Опитування проводилося методом телефонних інтерв'ю за допомогою комп'ютера (computer-assisted telephone interviews, CATI). Основу вибірки становили випадкові мобільні телефонні номери. Польовий етап дослідження тривав з 17 по 27 червня 2023 р. Величина вибірки становила 2004 респонденти. З огляду на те, що дизайн-ефект такої вибірки у звичайних умовах становить 1.1, максимальна похибка вибірки має бути не більше 2,5%. Водночас можуть бути додаткові зміщення, викликані широкомасштабним військовим вторгненням, які повноцінно оцінити неможливо.

Особливості збору даних у 2022 р. (N = 2007) є аналогічними до 2023 р. Дані моніторингу у 2021 р. (N = 1800) зібрано з використанням самозаповнення анкет респондентами. З метою коректності порівняння цих даних із даними, отриманими за допомогою CATI, індикатори 2022 і 2023 рр. були перевірені з точки зору відсутності суттєвих зміщень, викликаних соціальною бажаністю відповідей.

Посилення цінності держави: індикатори

Найважливішим, на нашу думку, результатом соціальних змін, який вдалося виявити у дослідженні, є сутнісна зміна у цінності власної держави. Тому я хочу зосередити особливу увагу на цьому аспекті громадської думки.

Ставлення до держави було зафіксовано із застосуванням шкали «GSR-5», що була розроблена в Інституті соціології НАН України у 2020–2021 рр. Шкала «GSR-5» складається з п'яти індикаторів: ефективність центральних органів влади, майбутнє держави, умови життя для більшості населення, баланс досягнень і невдач за часи незалежності, задоволеність поточними подіями в країні. Спочатку розглянемо розподіл відповідей на кожен індикатор, а потім проаналізуємо загальні установки щодо держави, які конструюються за результатами цих відповідей.

Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну призвело до суттєвих змін в оцінках ефективності центральних органів влади (*табл. 1.1*). Якщо наприкінці 2021 р. лише двадцята частина населення позитивно їх оцінювала, то у травні 2022 р. – абсолютна більшість. Водночас подальші виміри фіксують відчутне зменшення позитивних оцінок і збільшення проміж-

Таблиця 1.1

Динаміка оцінки ефективності центральних органів влади, %

Центральні органи влади...	Хвиля моніторингу*			
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023
...майже не справляються зі своїми обов'язками	44,2	3,8	9,3	18,3
...частково справляються зі своїми обов'язками	40,3	39,3	46,5	58,9
...справляються майже з усіма своїми обов'язками	5,2	53,7	41	20
Важко відповісти	10,3	3,1	3,2	2,7

* Тут і далі: у травні 2022 р. дані, на прохання Інституту соціології НАН України, були зібрані Соціологічною групою «Рейтинг».

Таблиця 1.2

Динаміка думки щодо майбутнього України, %

Погляд на майбутнє України	Хвиля моніторингу			
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023
Скоріше ситуація буде погіршуватись	35	6,8	7,7	10,8
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи і покращиться	38	13,3	13,1	19,3
Скоріше ситуація буде покращуватись	13,2	76,1	76,2	66,1
Важко відповісти	13,8	3,7	3	3,9

них. При цьому в останній хвилі моніторингу кількість негативних оцінок майже зрівнялася з позитивними.

Широкомасштабна війна призвела й до значного посилення соціального оптимізму щодо майбутнього української держави (табл. 1.2). При цьому не спостерігається відчутного послаблення цього позитивного тренду. Незважаючи на те, що оцінки майбутніх перспектив дещо погіршилися, абсолютна більшість респондентів продовжує вважати, що ситуація покращуватиметься.

Не так кардинально, але все ж таки поліпшилися й оцінки умов життя для більшості населення України (табл. 1.3). Різде посилення загрози національного масштабу разом із несподіваною для багатьох національною стійкістю України привели до розуміння серед громадян, що навіть у такий важкий час населення загалом живе в задовільних умовах. Подальші зміни, хоча й відповідають спадній динаміці, є непринциповими.

Щодо оцінки досягнень і невдач України як незалежної держави результати відповідей фактично залишилися на тому ж рівні (табл. 1.4). Як і наприкінці 2021 р., під час війни відносна більшість опитаних вважає, що невдачі та досягнення компенсували одні одних. При цьому в останньому опитуванні майже третина респондентів сказала про те, що переважали невдачі.

Таблиця 1.3

Динаміка оцінки умов життя більшості населення України, %

Умови життя в Україні для більшості населення	Хвиля моніторингу			
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023
Загалом погані	52,8	27,5	29,5	31,5
Загалом задовільні	34,4	59,3	60,3	62,1
Загалом хороші	4,2	8,8	7,5	3,7
Важко відповісти	8,7	4,3	2,7	2,6

Таблиця 1.4

Динаміка балансу досягнень і невдач
з точки зору респондентів, %

Починаючи з 1991 р. і до сьогодні	Хвиля моніторингу			
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023
Переважали невдачі	33,5	29,9	27,1	32
Невдачі й досягнення компенсували одні одних	42,6	43,8	46	47,6
Переважали досягнення	8,3	17,7	20,1	13
Важко відповісти	15,6	8,7	6,8	7,4

Задоволеність поточними подіями також виявилася стабільним показником, але якщо в попередньому випадку оцінки мали переважно проміжний характер, то в цьому – переважно негативний (табл. 1.5). Більше того, поточними подіями як була, так і залишається незадоволеною абсолютна більшість опитаних.

Таблиця 1.5

Динаміка задоволеності поточними подіями в країні, %

Рівень задоволеності	Хвиля моніторингу			
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023
Скоріше не задоволені	52,1	50,8	56,2	59,7
Наскільки задоволені, настільки і не задоволені	34,7	25,7	24,6	25,5
Скоріше задоволені	6,9	16,7	14	10,2
Важко відповісти	6,2	6,9	5,2	4,6

Посилення цінності держави: загальна картина

Шкала «GSR-5» була розроблена так, щоб на підставі відповідей за п'ятьма індикаторами була можливість побудувати узагальнений профіль респондента. Цей профіль інтерпретується як загальні установки щодо держави і може відноситися до однієї з 5 градацій: від виразно негативних установок до виразно позитивних.

Динаміка загальних установок щодо держави дає змогу побачити цікаві особливості сприйняття українцями власної держави (табл. 1.6). Станом на кінець 2021 р. бачимо, у певному сенсі, патологічний негативізм у сприйнятті держави. Дві третини всіх опитаних демонстрували або виразно негативні або помірно негативні установки. Війна зруйнувала цей домінуючий негативізм, показавши українцям, що, втративши свою державу, вони втрачать багато з того, до чого звикли і що вони цінують. У першому замірі після 24.02.2022 бачимо, що негативні установки скоротилися більш як утричі, а позитивні зросли у 6 разів.

Таблиця 1.6

Динаміка загальних установок щодо держави, %

Узагальнений профіль установок	Хвиля моніторингу			
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023
Виразно негативні	35,1	3,1	5,4	9,3
Помірно негативні	31,9	15,5	20,7	30,4
Проміжні	24,7	30,3	27,3	38,6
Помірно позитивні	6,8	46,3	43,3	20,9
Виразно позитивні	1,4	4,8	3,3	0,9

Подальші зміни свідчать про поступове погіршення ситуації, чому переважно сприяють системні негативні процеси, пов'язані з представниками влади, що ведуть до відповідних оцінок серед населення. За великим рахунком, такі процеси не зникли навіть під час кровопролитної та виснажливої війни.

Загалом, трохи більше ніж за рік після першого заміру у 2022 р. кількість позитивних установок впала, а негативних, навпаки, зросла. Але незважаючи на негативні зміни, ситуація, як і раніше, залишається значно кращою, ніж наприкінці 2021 р.

При цьому є підстави припустити, що ядро ставлення до держави не буде системно розмиватись невдалими та неадекватними діями влади, нехай вони і додають свою частину негативу до узагальнених результатів. Імовірно, тим аспектом, який може утримати оцінки населення від повернення до патологічного негативізму у сприйнятті держави, є стійкий оптимізм більшості населення щодо перспектив своєї держави.

Посилення цінності держави: ефекти

Ми виходимо з того, що загальні установки, які сформувалися в конкретний момент історичного часу щодо держави, стають соціально-політичним тлом, на якому відбувається оцінка інших соціальних явищ і процесів, що належать до макрорівня соціальної взаємодії. Тобто респонденти з негативними установками будуть з більшою ймовірністю давати негативні оцінки і з інших питань відповідного рівня, а з позитивними – навпаки, позитивні. Виходячи з такого припущення, розглянемо як загальні установки щодо держави впливають на погляди щодо можливості вільно висловлювати свої політичні погляди, наявності в Україні ефективних політичних лідерів, політичних партій і рухів, які заслуговують на довіру, електоральних уподобань, економічної ситуації та справедливості в державі.

Щодо оцінок можливості вільно висловлювати свої політичні погляди не можна сказати, що загальні установки по відношенню до держави чинять на них прямий вплив (табл. 1.7). Лише у групі респондентів з виразно негативними установками кількість респондентів, які вважають, що політичні погляди не можна висловлювати вільно, становить відносну більшість. У решті груп переважають ті, хто вірить у свободу політичного самовираження.

Таблиця 1.7

Зв'язок між загальними установками щодо держави та оцінкою можливості вільно висловлювати свої політичні погляди, червень 2023 р., %

Узагальнений профіль установок	Чи можливо сьогодні вільно висловлювати свої політичні погляди?		
	Ні	Важко сказати	Так
Виразно негативні	46,6	18,4	35
Помірно негативні	22,5	22,7	54,7
Проміжні	6,7	21,3	72
Помірно позитивні	4,1	15,3	80,5
Виразно позитивні	5	10	85

За оцінки наявності в Україні політичних лідерів, які можуть ефективно керувати країною, розподіли вже краще узгоджуються з загальними установками щодо держави (табл. 1.8). Насамперед це виявляється у стійкому збільшенні кількості респондентів, які вірять, що в Україні є ефективні політичні лідери, за переходу на наступні рівні класифікаційних рівнів «GSR-5».

Таблиця 1.8

Зв'язок між загальними установками щодо держави та думкою про наявність в Україні політичних лідерів, які можуть ефективно управляти країною, червень 2023 р., %

Узагальнений профіль установок	Чи існують лідери, які можуть ефективно управляти країною?		
	Ні	Важко сказати	Так
Виразно негативні	41,4	34,6	24,1
Помірно негативні	24,8	41,5	33,7
Проміжні	11,3	36,8	51,8
Помірно позитивні	7,4	32,7	60
Виразно позитивні	0	15	85

Показовим тут є можливий електоральний вибір щодо чергового бажаного Президента України. Так, популярний нині Володимир Зеленський отримує беззастережну підтримку у

групах респондентів, які демонструють проміжні чи позитивні установки щодо держави (табл. 1.9). При цьому погіршення загальних установок щодо держави приводить не до вибору інших кандидатів, а до збільшення протестного електорату, який ще не визначився зі своїм кандидатом на посаду майбутнього Президента.

Таблиця 1.9

Зв'язок між загальними установками щодо держави та електоральними поглядами на виборах Президента, червень 2023 р., %

Узагальнений профіль установок	Потенційний електоральний вибір		
	В. Зеленський	Інший кандидат	Ще не визначився
Виразно негативні	21,3	20,8	56,7
Помірно негативні	38,3	16,3	45
Проміжні	58,9	11,5	29,4
Помірно позитивні	70,6	8,7	20,6
Виразно позитивні	75	10	15

Ще більш показовою стає ситуація з оцінкою наявності політичних партій і рухів, яким можна довірити владу. Фактично за послідовного поліпшення загальних установок щодо держави оцінки політичних партій і рухів відчутно змінюються на краще (табл. 1.10).

Таблиця 1.10

Зв'язок між загальними установками щодо держави та думкою про наявність політичних партій і рухів, яким можна довірити владу, червень 2023 р., %

Узагальнений профіль установок	Чи існують політичні партії або рухи, яким можна довірити владу?		
	Ні	Важко сказати	Так
Виразно негативні	56,7	31,7	11,6
Помірно негативні	37	45,3	17,7
Проміжні	19,6	51,7	28,7
Помірно позитивні	13,7	41,2	45,1
Виразно позитивні	15,8	15,8	68,4

**ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ
ТА ЇЇ ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ**

Схожий патерн характерний і для взаємозв'язку між загальними установками щодо держави та оцінкою економічної ситуації у країні (табл. 1.11). Парадоксальні, на перший погляд, зміни в оцінці економіки країни, що відбулися після початку широкомасштабного вторгнення, є, насправді, одним із аспектів солідаризації з власною державою за умов важких випробувань воєнного часу.

Таблиця 1.11

Зв'язок між загальними установками щодо держави та оцінкою економічної ситуації в країні*, червень 2023 р., %

Узагальнений профіль установок	Інтервал оцінок		
	Низький (0–3 бали)	Середній (4–6 балів)	Високий (7–10 балів)
Виразно негативні	70,6	25,5	3,9
Помірно негативні	45,4	48,9	5,7
Проміжні	19,8	66,3	13,9
Помірно позитивні	13,2	58,5	28,2
Виразно позитивні	5,6	38,9	55,6

* Економічна ситуація оцінювалася з використанням 11-бальної шкали.

Зрештою, не менш цікавим є і зв'язок між загальними установками щодо держави та оцінкою її справедливості (табл. 1.12). Якщо абсолютна більшість респондентів, які поді-

Таблиця 1.12

Зв'язок між загальними установками щодо держави та оцінкою забезпечення справедливості державою, червень 2023 р., %

Узагальнений профіль установок	Забезпечення справедливості державою			
	Зовсім не забезпечується	Скоріше не забезпечується	Скоріше забезпечується	Повністю забезпечується
Виразно негативні	28,6	64,3	6,4	0,7
Помірно негативні	14,5	61,3	22,9	1,2
Проміжні	4,4	51,4	42,4	1,9
Помірно позитивні	1,9	28,8	63	6,2
Виразно позитивні	5,3	26,3	42,1	26,3

ляють негативні установки, вважають державу несправедливою, то респонденти з позитивними установками – дотримуються протилежних поглядів. Серед респондентів із проміжними установками кількість позитивних і негативних оцінок справедливості держави є дуже близькою.

Оцінка економіки і власного матеріального стану

У 2023 р. в анкеті вперше було використане запитання про ставлення до державної політики у сфері власності саме в такому формулюванні (табл. 1.13). Як можна побачити, серед населення України переважає установка на значну або повну приватизацію (разом – 47,2%). При цьому акцент робиться на необхідності залишити ефективні підприємства у державній власності. Водночас значною є і група прихильників націоналізації, які разом становлять 41,8%. Отже, за виміром поглядів на політику держави у сфері власності українське суспільство є доволі гетерогенним.

Таблиця 1.13

Погляди респондентів на державну політику у сфері власності, червень 2023 р., %

<i>Бажана державна політика у сфері власності</i>	<i>Розмір групи</i>
Українська держава має сприяти широкій націоналізації компаній та самостійно ними управляти	23,5
Широка націоналізація не потрібна, але і від подальшої передачі державних підприємств у приватну власність слід утриматися	18,3
Державними повинні залишитися ті підприємства, які є ефективними, решту слід передати у приватну власність	37,3
Українська держава має сприяти широкій приватизації, тобто передачі державних компаній у приватну власність	9,9
Важко відповісти / немає відповіді	10,9

Цікавим тут є зв'язок між ідеологічними уподобаннями та поглядами на приватизацію / націоналізацію (рис. 1.1). Очікувано, що респонденти з лівими орієнтаціями порівняно часті-

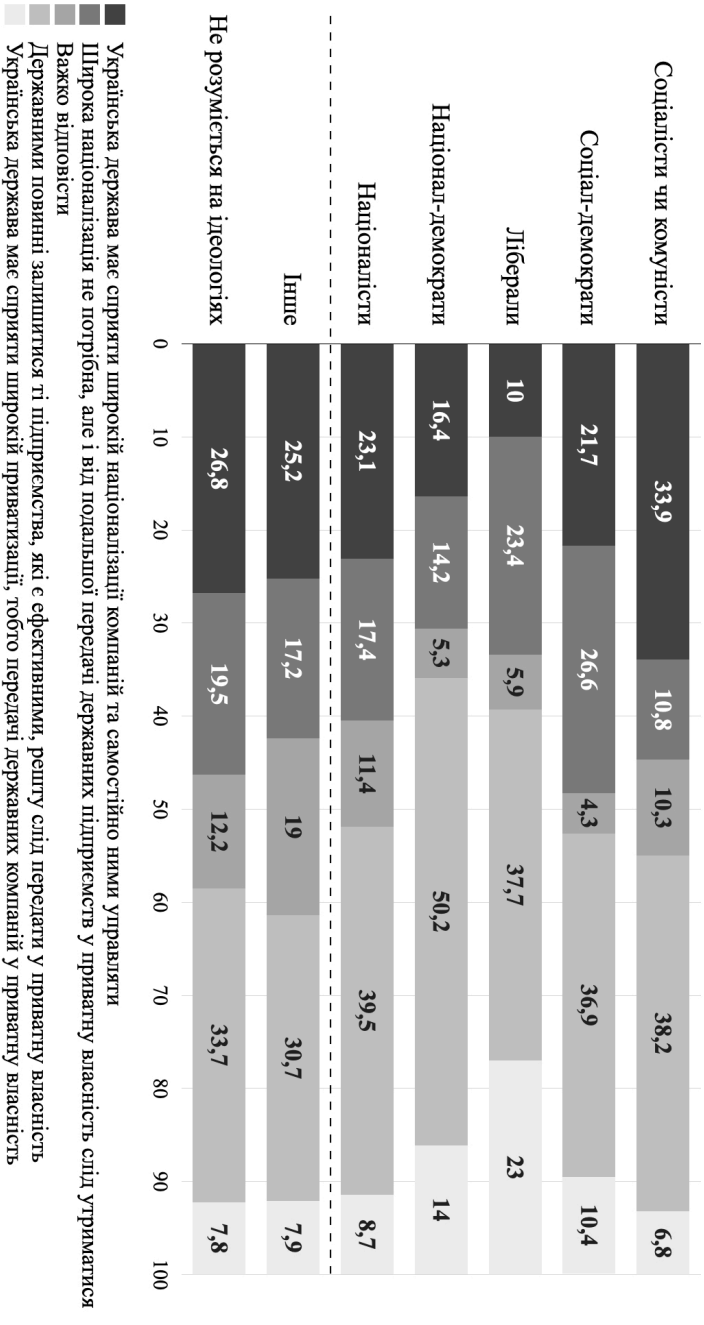

Рисунок 1.1. Зв'язок між ідеологічними уподобаннями та поглядами на державну політику у сфері власності, червень 2023 р., %

ше виступають за ті чи ті форми націоналізації. Але й респонденти з крайньою правою позицією налічують близько 40% тих, хто схиляється до націоналізації.

У частині оцінки поточної економічної ситуації в країні отримуємо, на перший погляд, парадоксальну картину (рис. 1.2). Виявляється, що оцінки економічної ситуації в Україні покращилися після початку широкомасштабного вторгнення та залишаються такими ж другий рік поспіль, незважаючи на ті значні втрати, яких зазнала промисловість та ринок праці. Але як ми побачили вище, цей феномен тісно пов'язаний зі ставленням до держави: якщо людина має позитивні установки щодо власної держави, з більшою імовірністю вона краще оцінить і її економіку. Другим можливим поясненням є зміна контексту оцінки: під час війни вимоги до економіки відрізняються від вимог за більш стабільну ситуацію. Нарешті, логічно виникає питання щодо низьких оцінок у 2021 р.: чи справді ситуація була такою поганою або ж респонденти були надмірно скептичними у своїх поглядах?

Два останніх питання економічного блоку стосувалися індивідуальних фінансових домагань респондентів (рис. 1.3) та їх задоволеності (табл. 1.14). З початком широкомасштабної війни 2022 р. фінансові домагання майже не змінилися в гривневому еквіваленті, але суттєво знизилися в доларовому. Станом на 2023 р. рівень фінансових домагань став збільшуватися в гривневому еквіваленті, а у доларовому – наблизився до показників 2021 р.

Таблиця 1.14

Динаміка відповідності фінансових домагань рівню дійсних доходів респондентів, %

Співвідношення між доходами та домаганнями	Хвиля моніторингу		
	листопад 2021	грудень 2022	червень 2023
Відчутно нижче	52,4	40,6	43,5
Дещо нижче	27,9	24,9	25,8
Приблизно на цьому рівні	15,3	24,3	21,9
Дещо вище	3,2	7,1	6,3
Відчутно вище	1,2	3,2	2,6

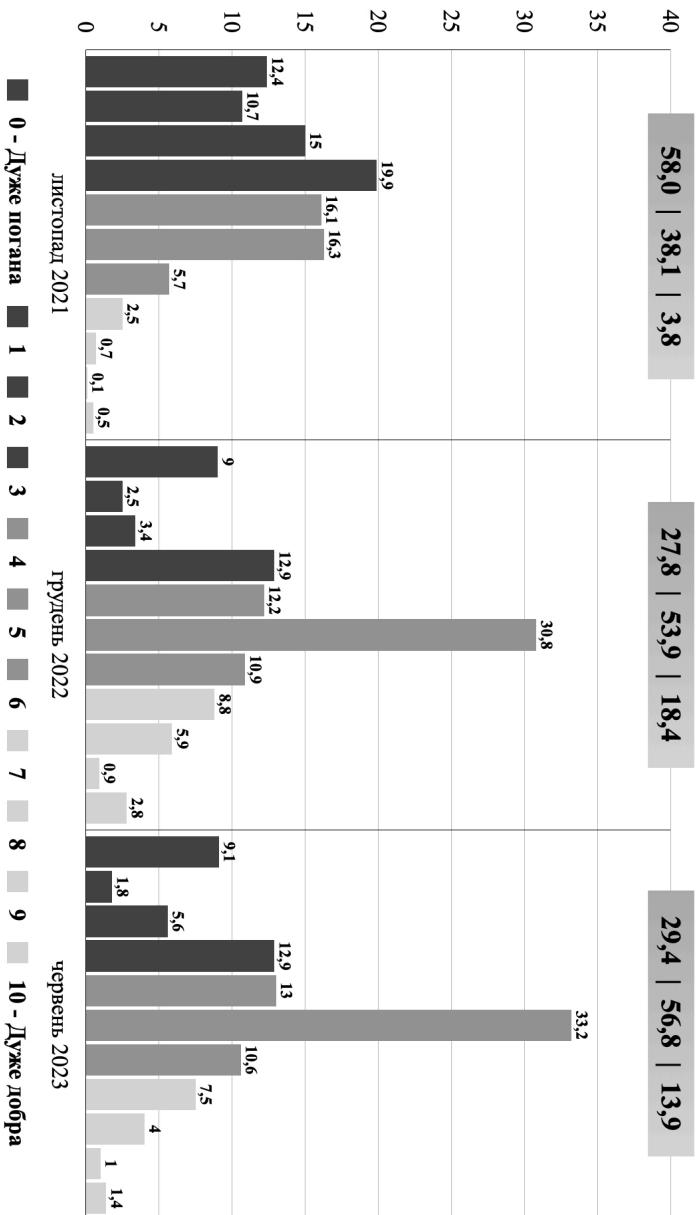

Рисунок 1.2. Динаміка оцінки економічної ситуації в різних хвилях моніторингу, %

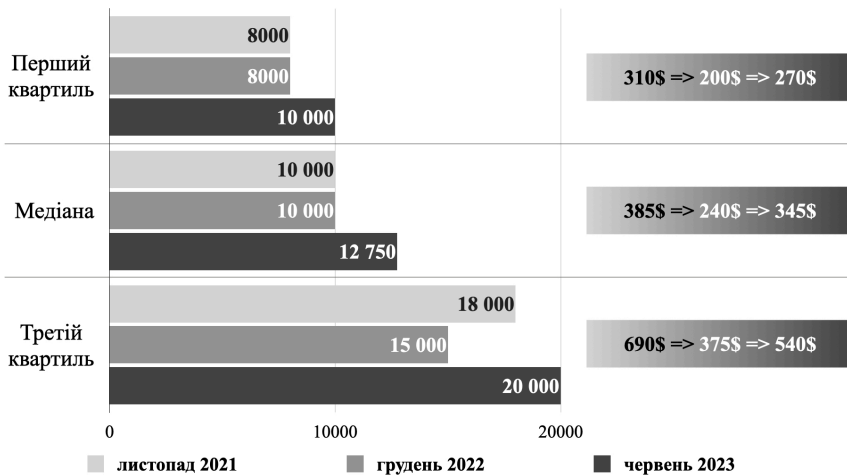

Рисунок 1.3. Рівень фінансових домагань (на одного члена сім'ї на місяць) у різних хвилях моніторингу, грн

Для розуміння фінансового стану людей не менш важливим є й те, наскільки близькими є справжні доходи до бажаних. Як у 2021 р., так і пізніше абсолютна більшість опитаних говорили, що їхні доходи є відчутно або дещо нижчими від бажаних. При цьому у 2021 р. кількість тих, хто перебував на бажаному фінансовому рівні або навіть вище, становила близько п'ятої частини, а у 2022 та 2023 рр. – близько третини.

У підсумку фіксуємо ефект переосмислення ставлення до економіки, але такі самі переважно незадоволені фінансові домагання, які стали при цьому дещо стриманішими.

Ідеологічні погляди та політичні питання

В ідеологічні площині відбувся значний зсув управо (табл. 1.15). Серед тих, хто має ідеологічні уподобання, третина назвала себе націоналістами (18,8% усієї вибірки). Варто зазначити, що націоналістичні погляди дещо більше представлені серед старших вікових груп (від 46 років і старше), де кількість відповідних респондентів приблизно становить 20% (рис. 1.4). Водночас кількість націоналістів серед молод-

ших груп приблизно становить 15%. Важливим є те, що в попередніх хвилях моніторингу націоналістично спрямованих респондентів зазвичай було лише 3–4%.

Разом з націонал-демократами націоналісти становлять близько третини від усієї вибірки, а також абсолютну більшість серед тих, хто має ідеологічні уподобання. Що стосується респондентів з лівими ідеологічними поглядами, їх кількість становить близько п'ятої частини від ідеологічно орієнтованих учасників опитування та десятої – від усієї вибірки. Цікавим є те, що найбільша кількість респондентів з лівими орієнтаціями спостерігається у наймолодшій (18–24 роки) та найстаршій (від 66 років і старше) категоріях.

Найменшою ідеологічною групою є ліберально налаштовані особи, яких у вибірці налічується лише 6%. А найбільшою групою, яка становить 43%, є респонденти, які взагалі не розуміються на ідеологічних питаннях.

За оцінки можливості вільно висловлювати свої політичні погляди у 2022 р. до абсолютної більшості зросла частка тих, хто бачить таку можливість (табл. 1.16). І хоча цей ефект солідаризації почав втрачати свою силу у 2023 р., він залишається домінуючим в умовах безальтернативної соціально-культурної домінанти, за якої вільне висловлення своїх політичних поглядів є їх усвідомленою, неусвідомленою або примусовою синхронізацією з гомогенним дискурсивним полем, яке склалося в державі.

Таблиця 1.15

Ідеологічні уподобання респондентів, червень 2023 р., %

Ідеологія	Розмір групи
Соціалістична чи комуністична	3,7
Соціал-демократична	8,5
Ліберальна	6
Націонал-демократична	13,7
Націоналістична	18,8
Інша	6,4
Не розуміюся на цьому	43

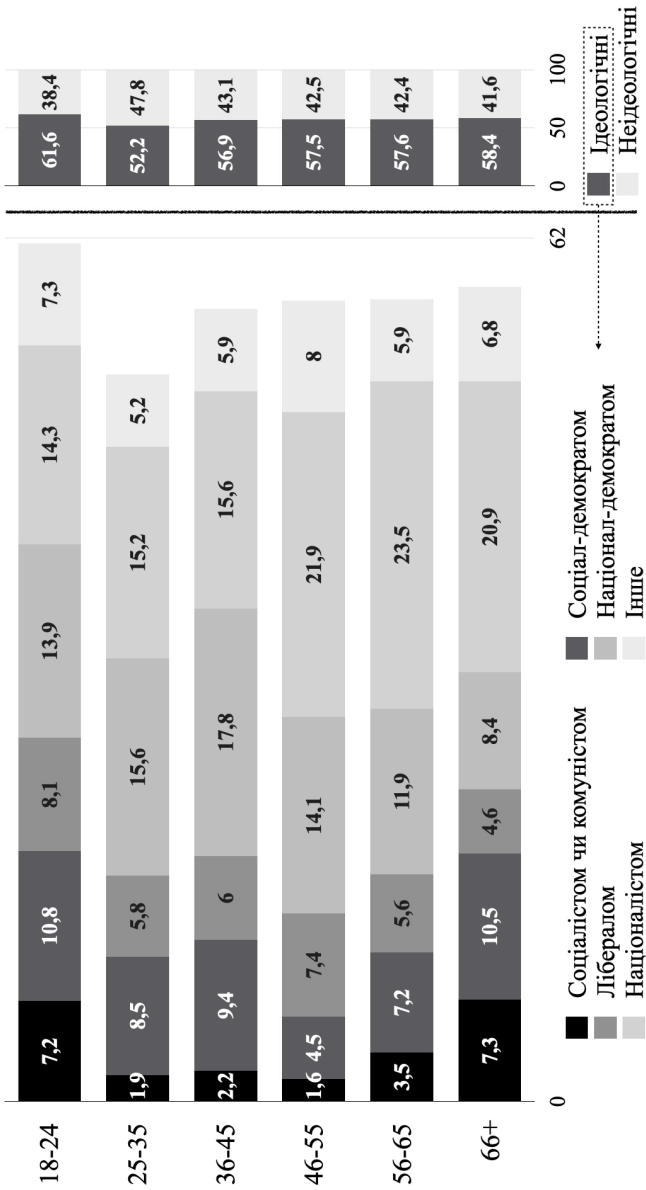

Рисунок 1.4. Ідеологічні уподобання в різних вікових групах, %

Таблиця 1.16

**Динаміка оцінки можливості вільно висловлювати
свої політичні погляди, %**

Чи можливо сьогодні вільно висловлювати свої політичні погляди?	Хвиля моніторингу		
	листопад 2021	грудень 2022	червень 2023
Ні	32,1	9	14,6
Важко сказати	20,8	15,1	21,6
Так	47,2	75,9	63,8

Цікаві зміни відбулися в оцінці наявності політичних лідерів, які б могли ефективно керувати країною (табл. 1.17). Якщо до широкомасштабного вторгнення найменша частка давала ствердну відповідь на це запитання, то у 2022 р. вона перетворилась на абсолютну більшість, яка зменшилася до відносної у 2023 р.

Таблиця 1.17

**Динаміка думки щодо наявності в Україні політичних лідерів,
які можуть ефективно управляти країною, %**

Чи існують лідери, які можуть ефективно управляти країною?	Хвиля моніторингу		
	листопад 2021	грудень 2022	червень 2023
Ні	44,2	9,2	16,9
Важко сказати	30,2	30,5	39,5
Так	25,7	60,2	43,6

Найменші зміни торкнулися думки про існування в Україні політичних партій і рухів, яким можна довірити владу (табл. 1.18). Незважаючи на покращення відповідних оцінок, жодного разу респонденти з позитивними установками не ставали більшістю. Втім, значно ослабили негативні оцінки, поступившись у воєнний час проміжним.

Отже, спостерігаємо доволі гомогенне дискурсивне поле, переважно успішний лідерський вимір, а також недостатньо успішну інституціоналізацію політичної системи країни. У цілому така картина не є оптимальним варіантом для демократичного вектора розвитку країни.

Таблиця 1.18

**Динаміка думки про наявність політичних партій і рухів,
яким можна довірити владу, %**

Чи існують політичні партії або рухи, яким можна довірити владу?	Хвиля моніторингу		
	листопад 2021	грудень 2022	червень 2023
Ні	44,2	9,2	16,9
Важко сказати	30,2	30,5	39,5
Так	25,7	60,2	43,6

Громадянська ідентичність

Уже напередодні широкомасштабного вторгнення громадянська ідентичність суттєво випереджала інші альтернативи. Так, найближчий «переслідувач» (місцева ідентичність) поступався громадянській ідентичності утричі. А вже 2022 р. громадянська ідентичність стала абсолютно домінуючою, досявши, за мою інтерпретацією, свого рівноважного максимуму (табл. 1.19). Що важливо – рівень громадянської ідентичності не змінився у 2023, залишившись на рівні близько 80%.

Таблиця 1.19

Динаміка територіально-громадянських ідентичностей, %

Територіально-громадянські ідентичності	Хвиля моніторингу		
	листопад 2021	грудень 2022	червень 2023
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	20,8	7,9	7,4
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	5,6	1,7	2,5
Громадянином України	62,6	79,7	79,5
Представником свого етносу, нації	2,7	3,9	2,9
Громадянином колишнього Радянського Союзу	2,8	1,4	1,1
Громадянином Європи	0,9	1,6	2,3
Громадянином світу	3,1	3,3	3,1
Інше (напишіть)	1,6	0,6	0,7

Показовою є динаміка зміцнення громадянської ідентичності, починаючи з 2000 р. і далі (рис. 1.5). Я виокремлюю шість етапів, які Україна пройшла на цьому шляху: пострадянська адаптація, перша громадянська мобілізація, політична поляризація, друга громадянська мобілізація, національно-громадянська кристалізація та національно-громадянська консолідація. Нині ж ми перебуваємо на етапі національно-громадянської фрагментації.

На етапі пострадянської адаптації, якщо порівнювати дані 1992 і 2000 рр., зміни були скоріш низхідними. І хоча громадянська ідентичність поділялася більшістю, це була не абсолютна більшість, а відносна. Водночас вагомі позиції мали різні категорії територіальних ідентичностей – місцевої та регіональної.

Помаранчева революція ознаменувала значно коротший, але позитивний етап – першої громадянської мобілізації. Завдяки позитивним політичним змінам у самоідентифікації, передусім громадянами себе стали вважати вже близько половини населення. Невиправдані надії та реванш опонентів Помаранчевої революції характеризують етап політичної поляризації, за якої розвиток громадянської ідентичності перебував у стані стагнації.

Урешті-решт, все це призвело до чергового соціального збурення, відомого під назвою Революції Гідності, яка сама по собі може вважатися ознакою другої громадянської мобілізації національного масштабу. Подальша агресія РФ у Криму та на Донбасі не лише закріпила позитивний громадянський ефект, а й запустила наступний етап – національно-громадянської кристалізації. У межах останнього громадянська ідентичність поступово зміцнювалася, що дає підстави припустити можливість еволюційного завершення цього процесу навіть без будь-яких кризових подій у житті країни.

Але широкомасштабне вторгнення, яке я пов'язую з етапом національно-громадянської консолідації, фактично завершило утвердження громадянської ідентичності як домінуючої. За цим коротким етапом, як це нині убачається, доволі швидко настав етап національно-громадянської фрагментації, який характеризується загостренням соціально-політичних

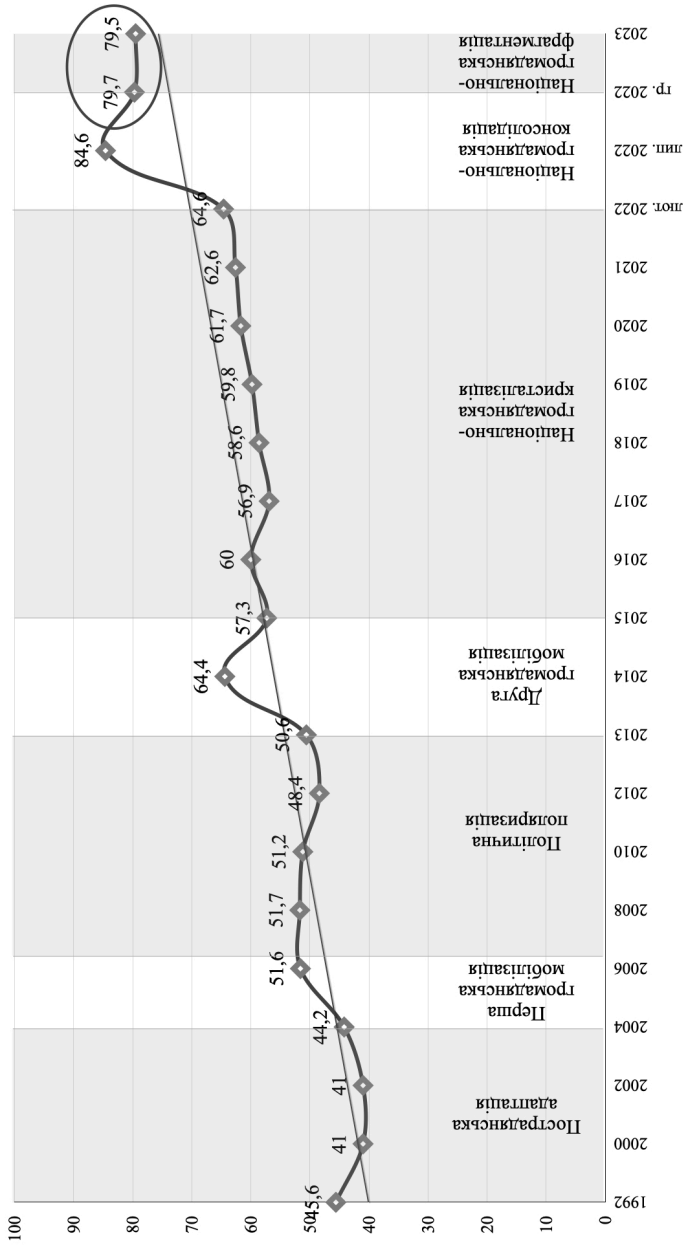

Рисунок 1.5. Динаміка громадянської ідентичності, %

розломів, які завжди існували в незалежній Україні – мовного, політичного, релігійного. Не менш важливими є й розломи, що виникли як наслідки широкомасштабної війни – міграційний та мобілізаційний. Ці розломи закладають потенціал стійкої фрагментації українського суспільства та відповідних тривалих конфліктів. Проте, на відміну від етапу політичної поляризації, що базувалася передусім на геополітичному розломі (він наразі нівельований), проблеми національно-громадянської фрагментації не загрожують українській державності. Натомість вони постануть на шляху демократичного розвитку нашої країни, а їх успішне подолання стане обов'язковою умовою для побудови в Україні сучасного західного суспільства.

Морально-психологічний стан суспільства

Оцінка цієї частини стану масової свідомості здійснювалася за допомогою Шкали цинізму з Міннесотського багатофазного опитувальника (ММРІ). Цинізм при цьому трактується як зневажливе ставлення до загальноприйнятих норм моралі та конкретизується у таких вимірах, як: закритість до взаєморозуміння, кар'єризм, нещирість, безпринципність, недовіра, малодухість і байдужість.

Хоча покращення за окремими індикаторами є очевидним, загалом зміни громадської думки щодо суспільної моралі виявилися непринциповими (табл. 1.20). Найбільш проблемними моментами виявилися такі виміри цинізму, як закритість до взаєморозуміння, нещирість, кар'єризм (особливо) та малодухість. Натомість зонами покращення суспільної моралі можна назвати виміри недовіри та байдужості.

За агрегації результатів відповідей на всі індикатори методики ММРІ (рис. 1.6) можна побачити, що результати 2022 р. є близькими до результатів 1992 р., коли Шкала цинізму була використана уперше та продемонструвала найнижчий рівень цинізму в суспільстві (хоча вже тоді абсолютна більшість бачила навколишнє оточення цинічним). Логічним видається припущення про те, що такий позитивний зсув у питанні суспільної моралі 2022 р. був викликаний передусім саможер-

Таблиця 1.20

Динаміка відповідей на індикатори Шкали цинізму (ММРІ), %

Хвиля моніторингу	Реакція на твердження		
	Не згодні	Не знають	Згодні
Закритість – Потрібно дуже багато доказів, щоб переконати людей у будь-якій істині			
Листопад 2021	17,4	14,3	68,3
Грудень 2022	21,9	9,5	68,6
Червень 2023	19,0	7,9	73,2
Нещирість – Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні			
Листопад 2021	33,5	16,8	49,7
Грудень 2022	44,2	8,6	47,3
Червень 2023	45	6,1	48,9
Кар'єризм – Я вважаю, що більшість людей здатна збрехати, щоб просунутися по службі			
Листопад 2021	14,2	13	72,8
Грудень 2022	21,2	5,9	72,9
Червень 2023	14,5	3,9	81,6
Безпринципність – Я думаю, що більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди			
Листопад 2021	19,2	12,6	68,2
Грудень 2022	37,2	5,3	57,5
Червень 2023	31,8	4,0	64,1
Недовіра – Нікому не довіряти – найбезпечніше			
Листопад 2021	29,2	14,5	56,4
Грудень 2022	45,2	5,9	48,9
Червень 2023	44,4	4,7	50,9
Малодухість – Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей			
Листопад 2021	16,9	12,8	70,3
Грудень 2022	29,3	5,5	65,2
Червень 2023	25,7	4,6	69,7
Байдужість – Більшість людей у глибині душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим			
Листопад 2021	26,5	16,1	57,4
Грудень 2022	51,6	6,0	42,4
Червень 2023	43,7	6,0	50,4

ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ
ТА ЇЇ ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

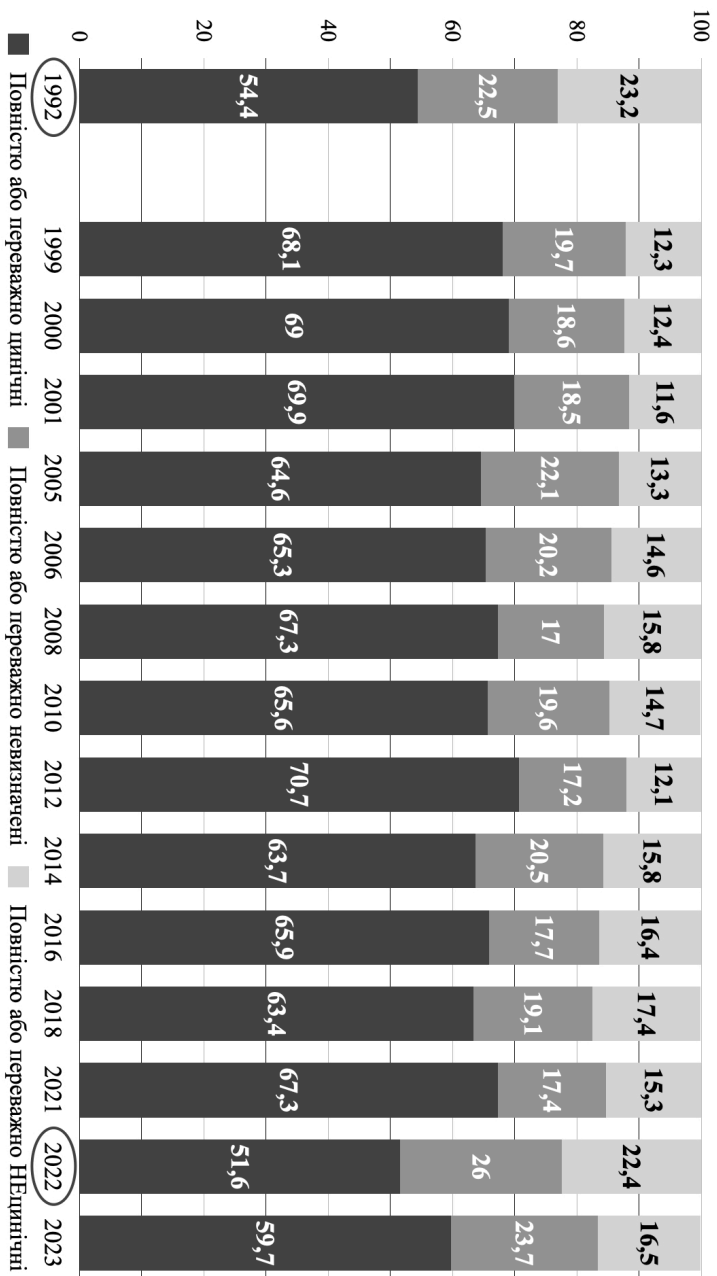

Рисунок 1.6. Динаміка установок щодо пинізму в суспільстві, %

твою тих, хто пішов на фронт захищати свою державу (вимір байдужості).

На жаль, 2023 р. спостерігаємо погіршення ситуації. Нехай вона і є кращою, ніж під час більшості інших хвиль моніторингу, але спонукає припустити низхідний тренд відповідних оцінок, особливо в контексті багатьох корупційних скандалів та інших суспільних проблем, за якими спостерігають українці.

Так чи так, проблема сприйняття цинізму в суспільстві ніколи не давала навіть натяку на послаблення свого домінантного статусу. Абсолютна більшість українців завжди оцінювала своє суспільство як цинічне, що є системоруйнівною проблемою для України. Причини цього повсюдно поширеного скепсису щодо людської природи мають стати окремим об'єктом вивчення, бо завжди викликають подив і непорозуміння тих, хто має можливість ознайомитися з відповідними результатами соціологічного моніторингу «Українське суспільство».

Зі свого боку я пропоную гіпотезу «морального самозаспокоєння». Вона полягає в такому: люди схильні до раціоналізації та виправдання власних вчинків, які можуть бути сумнівними з моральної точки зору. Схильність до відповідного погляду на взаємодію з оточенням формує переконання у власній моральності. Водночас така само поведінка інших стосовно цієї людини (тобто сумнівна з моральної точки зору) не буде розглядатися нею як моральна. Отже, вона відчуватиме саме чужий цинізм, а не свій власний. А за відповіді на питання анкети людина звертається до однієї частини свого досвіду (поведінки інших, як вона їх оцінює), а за зіткнення з результатами опитування – до іншої (власної поведінки, як вона оцінює себе).

Звісно, ця гіпотеза не стосується переконаних циніків, які не мають потреби для морального виправдання власних вчинків. Але вони й не будуть здивовані, побачивши дані моніторингу Інституту соціології.

Держава і справедливість

При оцінці того, якою мірою українська держава реалізує принцип справедливості, були використані ідеї гарвардського професора Майкла Сендела, представлені в його моногра-

фії «Justice. What’s the Right Thing to Do?». Так, він виокремлює три моделі справедливості: утилітаризм, лібертаріанство та меритократію. Вони були операціоналізовані в анкеті моніторингу так:

1) утилітаризм – покращення життя якомога більшої кількості громадян, навіть якщо чиєсь життя в Україні при цьому погіршиться;

2) лібертаріанство – забезпечення особистої свободи громадян;

3) меритократія – створення умов, за яких громадяни займають ті позиції, які відповідають їхнім здібностям та досягненням.

Як у 2019-му, так і 2023 р. беззаперечним лідером серед цих моделей була меритократія, яка обиралась абсолютною більшістю населення (табл. 1.21). Дві інших були приблизно на одному рівні за своєю популярністю. При цьому за оцінки реалізації державою обраної респондентом моделі кращі результати продемонструвало лібертаріанство. За рахунок загального покращення оцінок справедливості в державі для усіх моделей у 2023 р. серед лібертаріанців кількість тих, хто говорить про наявність справедливості, майже зрівнялася з тими, хто дотримується протилежної думки (табл. 1.22).

Також єдиною демографічною групою, в якій абсолютна більшість вважає українську державу справедливою, є молодь віком до 24 років (табл. 1.23). Далі скептичні оцінки поступово зростають з віком і стають найбільш представленими серед респондентів передостанньої вікової категорії (від 56 до 65 років).

Таблиця 1.21

Пріоритетна модель справедливості в різні роки, %

<i>Бажана для респондента модель справедливості в державі</i>	<i>Хвиля моніторингу</i>	
	вересень 2019	червень 2023
Утилітаризм	26	17,2
Лібертаріанство	23,4	19,2
Меритократія	50,6	63,6

Таблиця 1.22

**Оцінка забезпечення обраної моделі справедливості
в різні роки, %**

<i>Бажана для респондента модель справедливості в державі</i>	<i>Чи забезпечується обрана модель справедливості</i>				
	<i>Зовсім ні</i>	<i>Скоріше ні</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Скоріше так</i>	<i>Повністю так</i>
Утилітаризм, 2019	38	34,6	11,8	14,7	0,9
Утилітаризм, 2023	15,5	42,8	5,9	32,5	3,3
Лібертаріанство, 2019	14,7	39,1	16,1	27,7	2,4
Лібертаріанство, 2023	11,1	35,9	4,6	45	3,4
Меритократія, 2019	28	44,3	17	9,9	0,8
Меритократія, 2023	6,6	52	5,1	33,9	2,4

Таблиця 1.23

**Зв'язок віку з оцінкою забезпечення справедливості державою,
червень 2023 р., %**

<i>Оцінка забезпечення обраної моделі справедливості державою</i>	<i>Вікові категорії респондентів</i>					
	<i>18–24</i>	<i>25–35</i>	<i>36–45</i>	<i>46–55</i>	<i>56–65</i>	<i>66</i>
Зовсім не забезпечується	5,1	8,5	7,7	15,6	11,7	7,1
Скоріше не забезпечується	33,4	45,9	54,7	46,1	58,6	54,6
Скоріше забезпечується	58,8	43,4	34,2	36,5	27,9	33
Повністю забезпечується	2,7	2,2	3,5	1,8	1,8	5,3

Як зазначалося, погляди на справедливість також тісно пов'язані з загальними установками щодо держави: за позитивних установок сім з десяти респондентів говорять про забезпечення обраної моделі справедливості.

Висновки

Випробування воєнного часу стали причиною або каталізатором важливих позитивних процесів у трансформації українського суспільства. Так, через війну відбулися кардинальні

зміни у сприйнятті власної держави, а також завершилося утвердження громадянської ідентичності. Ще один важливий процес, який не розглядався у цій роботі, стосується остаточної переорієнтації геополітичного вектора громадської думки в західному напрямі.

Водночас у суспільстві проявився новий симптоматичний комплекс, що збагатив і без того розгалужений феноменологічний ансамбль патрональної демократії в Україні. В інтерпретації угорського соціолога Балінта Мадяра, патрональні демократії є формою квазідемократичної організації політичного режиму, що є перехідною формою від авторитаризму до ліберальної демократії. Не вдаючись в особливості патрональних демократій, зафіксуємо, що саме до її динамічних сил додалося в Україні в результаті наслідків широкомасштабного вторгнення. По-перше, це розширення можливостей антидемократичних та антиконституційних ініціатив на місцях, які вже знаходять живлення в деструктивних аспектах національно-громадянської фрагментації у відповідь на справжні та мнимі виклики великої війни нації за своє існування. По-друге, це нав'язування певної соціально-культурної домінанти, яка замість інтегративної функції буде спрямована на забезпечення цензури та самоцензури в суспільстві. По-третє, посилення традиційної гіпертрофії персоноцентризму української політики, за очевидно слабкого її інституційного рівня (політичні партії і рухи), створює проблему консервації влади, з якою Україна вже стикалася за часів президентства Леоніда Кучми.

Отже, ми фіксуємо утвердження громадянської точки зору і в той же час набір проблем у існуванні суспільства, на шляху подолання яких громадянський етос повинен вийти на якісно новий, вищий, рівень свого розвитку.

Така постановка питання в соціально-політичній площині висуває також і методологічні завдання, без вирішення яких соціологічний моніторинг «Українське суспільство» не зможе повною мірою відстежувати статус динамічної рівноваги між побудовою сучасної громадянської держави та реакційним спротивом патрональних мереж, що наразі домінують в українській політиці.

На цьому етапі мені видається, що існує два першочергових завдання методологічного характеру. Передусім інструментарій моніторингу потребує розширення за рахунок інструментарію для фіксації стану та ефектів національно-громадянської фрагментації, яка, за своєю суттю, представляє помірно-деструктивну форму соціальної неоднорідності. Не менш важливим завданням є розробка методик, які б оцінювали існуючу соціально-культурну домінанту, її суспільний статус та альтернативи у просторі громадської думки. Такі нововведення, разом з уже існуючими інструментами вивчення ставлення до держави (GSR-5) та навколишнього оточення (Шкала цинізму MMPI), є мінімальною умовою для адекватного розуміння українського суспільства та стану його демократизації.

Розділ 2

ВІЙНА Й УКРАЇНСЬКА СОЦІЄТАЛЬНА СПІЛЬНОТА: ДИНАМІКА ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА СОЛІДАРИЗАЦІЇ

Після повномасштабного російського вторгнення в Україну більшість її громадян у різний спосіб гуртується для спротиву загарбникам. Але водночас непоодинокими є випадки злочинної співпраці українських громадян із загарбниками. Соціальні проблеми національного гуртування, відданості своїй державі та колабораціонізму із зовнішнім ворогом у соціології досліджується за допомогою понять соціальної легітимності, лояльності, солідарності. У теоретизуванні Т. Парсонса ці поняття аналітично взаємопов'язані довкола розробленого ним змісту і смислу такої форми мислення, як соцієтальна спільнота (Societal Community). Сукупно ці концептуальні засоби видаються релевантною теоретичною підставою для емпіричного соціологічного аналізу та інтерпретації передумов соціальної згуртованості, патріотизму та колабораціонізму в сучасній Україні за умов війни.

Розроблення поняття соцієтальної спільноти у працях Т. Парсонса

Розроблення соціологічного поняття соцієтальної спільноти вважається ключовим напрямом теоретизувань Т. Парсонса в останні десятиліття його життя [Sciortino, 2004; 2016]. Йдеться про теоретичні дослідження структури сучасних суспільств, їх історичної генези, еволюції, модернізації та соціальної інтеграції. Поряд із тим Парсонсове розроблення поняття соцієтальної спільноти ґрунтувалося й на його досвіді емпіричних досліджень релігійного та етнічного плюралізму, тенденцій соціальної поляризації у перебігу процесів модернізації суспільств та ін.

Дж. Шіортіно експлікував концептуальну еволюцію ідеї соцієтальної спільноти, ревізії та суттєвого вдосконалення цього поняття для складного опису диференційованого набору соціально-структурних форм у Парсонсових працях

1960–1970-х років. Зокрема, було виокремлено та проаналізовано відповідні ключові положення цих праць. Результати й досвід цієї історико-соціологічної розвідки варто врахувати, щоб почасти реактуалізувати й реінтерпретувати ідеї Парсонса для окреслення теоретичних підвалин емпіричного аналізу передумов соціального гуртування, патріотичного піднесення або зрадницької співпраці громадян України з ворогом в умовах війни.

Вихідною тезою Шіортіно є наголос на головному науковому інтересі Парсонса, який становили інтеграція та впорядкування соціальних систем, зокрема, їх соціально-інтегративні структури. З Парсонсового погляду, в сучасному диференційованому суспільстві жодна форма його координації не є більш фундаментальною, ніж будь-яка інша. Тому він намагався з'ясувати, як таке суспільство досягає сумісності між своїми численними формами внутрішньої координації, достатньої для його інтеграції. Попри те, що на практиці соціальна інтеграція суспільства зазвичай потребує неабияких економічних ресурсів, спільних цінностей культури та адекватних політичних рішень, все це не вважається достатнім для її забезпечення без супутньої інтегративної дії соціально-структурного чинника. Тому Парсонс намагався створити складну теорію соціальної інтеграції з визначенням її як проблеми другого порядку – як поєднання кількох типів координаційних структур у суспільстві, що продукують для нього інтегративні ефекти [Sciortino, 2016: 194–195]. За задумом, така теорія мала б пояснити, як стають сумісними, поєднуються та регулюються інтегративні результати різних соціально-структурних логік існування сучасного диференційованого і соціально плюралістичного суспільства. Бо такі складні суспільства зберігають свою цілісність не тільки завдяки політичному домінуванню та внутрішньому економічному обміну, а й завдяки наскрізним зв'язкам товарищескості (sociability), ідентифікації, солідарності та переконання (persuasion).

Один із кроків до такого створення релевантної теорії соціальної інтеграції сучасного суспільства вбачається в переосмисленні Дюркгаймових категорій соціальної солідарності [Parsons, 1960]. Парсонс припускає, що диференційовані су-

спільства мають керувати координацією механічної солідарності та органічної солідарності у своїх межах. Зокрема, механічна солідарність, яка визначає різні одиниці соціальної системи як рівноправні, бачиться вкоріненою в інститутах громадянства, стосовно однаковою мірою всіх індивідів, включених у суспільство. Водночас органічна солідарність, яка визначає ті ж самі одиниці соціальної системи з огляду на їх диференційовану ідентичність найвиразніше втілена в інституті контракту з його формалізацією єдності диференційованих соціальних інтересів і ролей. Власне різні солідарні структури можуть бути сумісними та регулюватися в суспільстві, а відтак – сприяти його соціальній інтеграції. Парсонс вважав, що інтеграція сучасного суспільства загалом не може реалізуватися через якийсь єдиний з цих двох типів солідарності. Тому він сподівався розробити адекватну теорію соціальної інтеграції для пояснення того, як структури, створені з (along) обидвох типів солідарності, суміщаються та регулюються.

Втім, попри таку задалегідну увагу до Дюркгаймових категорій соціальної солідарності, вони не фігурують у початковому Парсонсовому визначенні терміна «соцієтальна спільнота», який позначає інтегративну підсистему суспільства. Натомість це концептуально-контекстне визначення фіксує ціннісний, нормативний, колективний, статусний, ідентичнісний і загальнокультурний виміри цієї інтегративної підсистеми: «Ядром суспільства як системи є патерновий нормативний порядок, завдяки якому колективно організується життя населення. Як порядок, він містить цінності та диференційовані і конкретизовані норми та правила, усі з яких потребують культурних референцій, щоб бути значущими та легітимними. Як колектив, він демонструє патернову концепцію членства, яка розрізняє тих індивідів. Ми будемо називати це єдине утворення суспільства, у його колективному аспекті, *соцієтальною спільнотою*. Як така, вона конститується з нормативної системи порядку, так і зі статусів, прав та обов'язків, що стосуються членства, які можуть відрізнятися для різних підгруп усередині спільноти. Щоб вижити й розвиватися, *соцієтальна спільнота* повинна підтримувати цілісність (the integrity) спільної культурної орієнтації, яку широко

(хоча не обов'язково рівномірно чи однотайно) поділяють її члени як основу її соціетальної ідентичності» [Parsons, 1966: р. 10; курсив мій. – В.Р.].

Соціетальна спільнота специфікується як сукупний людський колектив національного суспільства загалом, зовні обмежений і зсередини структурно впорядкований завдяки цінностям культури, соціальним нормам і статусам своїх членів. Нормативний порядок координації та кооперації соціетальної спільноти аналітично співвіднесений із її соціально-статусною структурною організацією. Соціетальній формі колективності приписуються водночас ознаки як певної соціальної монолітності, так і диференційованості. Вважається, що соціетальний колектив може ефективно діяти як згуртована одиниця (наприклад, у війні проти свого зовнішнього ворога – іншого соціетального колективу). І так само різні субколективи в межах соціетального колективу теж можуть ефективно й самостійно діяти як виокремлені та згуртовані внутрішньо одиниці.

Шіортіно спостеріг, що вже у своїх ранніх формулюваннях про соціетальну спільноту Парсонс виокремив три аспекти, на яких слід зосередитись у її аналізі при розробленні задовільної теорії соціальної інтеграції суспільства: 1) зв'язок між нормативним порядком і структурною організацією цієї експансивної спільноти, що припускає варіації та зміни; 2) зв'язок між членством у соціетальній спільноті (пізніше ототожненим із громадянством), і легітимним членством у різних субколективах, що існують у ній; 3) вплив (influence) та ціннісне зобов'язання (commitment) як символічні засоби взаємообміну (symbolic media) в соціетальній спільноті [Sciortino, 2016: р. 195]. Загалом, з цього погляду, адекватний розгляд соціетальної спільноти вимагав трактування її не як всеохопної єдності, а як плюралістичної системи соціальної солідарності.

Тож згодом Парсонс розширив власне трактування взаємозв'язку між колективом соціетальної спільноти загалом і різними субколективами в його складі як суто нормативного і статусного впорядкування їх відносин: «...Структурним центром *соціетальної спільноти* є нормативна система, яка втілена передусім у законі, але виходить далеко за його межі. Така спільнота, однак, повинна також мати підґрунтя, яке прямо

пов'язане (articulates) з мотиваційними орієнтаціями індивідів. Саме це підґрунтя є центром соціологічної концепції *солідарності*, особливо в тому вигляді, в якому воно стало розумітися після праці Дюркгайма» [Parsons, 1969: р. 3; курсив мій. – В. Р.].

Поняття соцієтальної спільноти увиразнилось завдяки включенню у нього дедалі більшого розмаїття відносин між солідарними структурами в її складі. Парсонс убачав визначальну рису соцієтальної спільноти в її плюралізмі, зумовленому диференціацією, сегментацією, вертикальними нерівностями та горизонтальними відмінностями в її середовищі. Йшлося про функціонування множинних систем взаємопроникаючих (interpenetrating) солідарних угруповань, а не однієї колективної системи. Різні типи та рівні таких асоційованих угруповань або субколективів формують власні соціальні солідарності, які сукупно конституують систему. Цю множинну систему солідарностей Парсонс ідентифікував як опосередковуючу змінну (the mediating variable) між нормативною системою та мотиваційними орієнтаціями індивідів у соцієтальній спільноті. Шіортіно пояснює механізм цього опосередкування в диференційованому суспільстві: «З одного боку, така нормативна система має бути сумісною з функціонуванням диференційованого набору солідарних структур. З іншого боку, такі структури повинні мати можливість керувати лояльністю своїх членів у спосіб, сумісний із лояльністю до системи, частиною якої вони є» [Sciortino, 2004: р. 10]. Загалом концептуальний і аналітичний зв'язок між структурним плюралізмом сучасного суспільства, солідарністю та індивідуальною мотивацією його членів став основним напрямом Парсонсового теоретизування впродовж 1970-х років. Він вважав множинність соціально-статусних груп із притаманними їм різними способами солідарності істотною рисою сучасних суспільств, а дослідження процесів інтеграції в цих суспільствах – немислимими без урахуванням як стратифікації, так і сегментації їх.

Відтак Парсонс далі розширює поняття соцієтальної спільноти, коли у 1970 р. розмірковував про її солідарно-структурні особливості в контексті аналізу рівності та нерівності в сучасному суспільстві: «Дифузні солідарності становлять структуру

сучасних «спільнот». ... сучасне суспільство є дуже складною сукупністю диференційованих і поєднаних (articulating) – іноді конфліктуючих – одиниць спільноти. Це один із двох основних аспектів, у яких такі суспільства є «плюралістичними». ... Навіть на рівні соціетальної спільноти загалом існують значні відмінності, наприклад щодо ступеня, в якому люди мають транснаціональну належність на основі спорідненості, роду занять або за іншими ознаками. ... Інший основний аспект, у якому сучасні суспільства є плюралістичними, пов'язаний із функціонально специфічними ролями, прототипом яких є професія» [Parsons, 1977 [1970]: p. 333].

Зростання розгалуженості й щільності мереж перехресних солідарностей теж вважається ознакою сучасного плюралістичного суспільства. Дифузна, тобто змішана, різнорідна природа системи солідарностей пояснюється існуванням у ній водночас як «вертикальної» нерівності, так і «горизонтальних» відмінностей. Шіортіно зауважує тут «дві проблеми інтеграції другого порядку». По-перше, у вимірі механічної солідарності потенційні напруження (strains) концептуально пов'язуються з існуванням множинності колективних ідентичностей. Йдеться про наслідки належності людей до різних категорій, соціальні відмінності та очікування, похідні від членства в них. По-друге, у вимірі органічної солідарності можливі напруження (strains) концептуально пов'язуються з розподілом ресурсів між конкуруючими цілями субколективів соціетальної спільноти, а також із зовнішніми ефектами, генерованими різними кластерами диференційованих взаємодій між ними. Зрештою, обидва зазначені соціально-структурні джерела зауважених напружень можуть комбінуватися та взаємодіяти багатьма складними шляхами.

Грунтовне розроблення понять соціетальної спільноти, легітимності, лояльності та солідарності у їх аналітичному взаємозв'язку Парсонс презентував у своїй праці «Система сучасних суспільств» (1971). У ній він наголошує центральність поняття соціетальної спільноти. Її основна функція як інтегративної підсистеми суспільства передусім бачиться у визначенні зобов'язань, що впливають із лояльності до соціетального колективу як його членів загалом, так і різних категорій

диференційованих соціальних статусів і ролей. Окрім цього, найзагальнішою функцією соцієтальної спільноти визначалося поєднання системи норм з колективною організацією суспільства [Parsons, 1971: p. 11]. Пояснення цієї функції мало наслідком нове розширення та конкретизацію поняття соцієтальної спільноти в її оновленому визначенні: «Соцієтальна спільнота є комплексом мереж колективної лояльності та взаємопроникаючих спільнот, система, де одиниці характеризуються як функціональною диференціацією, так і сегментацією. Таким чином, родинно-домогосподарські одиниці, комерційні фірми, церкви, державні установи, освітні колективи тощо будуть диференційовані один від одного. Крім того, існуватиме множинність кожного типу колективної одиниці – наприклад, дуже велика кількість домогосподарств, кожен з яких складається лише з кількох осіб, і багато місцевих спільнот» [Parsons, 1971: p. 13].

Зауважений структурний плюралізм сучасних суспільств пов'язується з диференціацією, еволюційними змінами між їх різними сегментами та зі зростанням у них органічної солідарності. Ці процеси вважаються зумовленими релігійним розмаїттям, етнічною історією та субкультурами цих суспільств, фаховими спеціалізаціями, економічними та політичними інтересами в них. Водночас наголос на лояльності як вірності, відданості соцієтальній спільноті чи просто прихильності до неї увиразнює передумову її соціальної інтегрованості. Зазначення комплексності, колективності та мережевої природи цієї лояльності також суттєво конкретизуються в трактуванні соціальних взаємовідносин у межах соцієтальної спільноти, зокрема в аспекті структури їх розгалуженості. Наведення переліку різних історичних типів колективних одиниць із вказівками на їх множинність і взаємну проникність розкривають особливості утворення та існування колективних мереж лояльності в соцієтальній спільноті.

За умов структурного плюралізму сучасних суспільств головною основою солідарності для їх соцієтальних спільнот стає національність. Але з часом принцип національності як основа соцієтальної солідарності теж зазнає багатосторонніх змін у результаті розвитку сучасних інститутів громадянства:

«У ранньому модерному суспільстві найміцніша основа солідарності була знайдена там, де три чинники – релігії, етнічної та територіальної належності – збігалися з національністю. Однак у цілком сучасних суспільствах може існувати різноманітність за кожною ознакою, релігійною, етнічною та територіальною, оскільки загальний статус громадянства забезпечує достатню основу для національної солідарності» [Parsons, 1971: p. 22].

Йдеться передусім про модель етнічної нації як усталеної спільноти людей, об'єднаних спільним етнокультурним походженням, що виразилася в ХІХ ст. у перебігу зародження національно-визвольних рухів бездержавних народів у Східній Європі. Ці рухи мали за мету створення та розбудову національних держав у межах ареалів своїх етносів. Ця модель почасти втілювалася при міждержавних розмежуваннях за етнічною ознакою у Європі після завершення Першої та Другої світових воєн. Однак з часом такі етнічні нації ставали складовими політичних націй своїх країн. Своєю чергою, модель політичної або громадянської нації як суверенної спільноти громадян певної держави, незалежно від їхнього етнічного походження, виразилася на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. у США. За підсумками світових воєн у ХХ ст. ця модель стала одним із елементів сучасної світової політичної системи та міжнародного права.

Суттєвого й глибокого розроблення та увиразнення набуло й поняття лояльності. Парсонсові формулювання в даному випадку вирізняються майже аксіоматичною довершеністю. Передусім це стосується визначення лояльності, яке цілком враховує гіпотетичну ситуацію війни національного суспільства із зовнішнім ворогом: «...У більшості сучасних суспільств готовність служити в армії є тестом на лояльність для чоловіків, але не для жінок. Лояльність є готовністю реагувати на належним чином «обґрунтовані» заклики в ім'я колективних чи «громадських» інтересів або потреб. Нормативна проблема полягає у визначенні випадків, коли такий відгук є обов'язком. У принципі, лояльність потрібна в будь-якому колективі, але вона має особливе значення для соціетальної спільноти. Органи урядування, як правило, є агентами закликів до соціетальної

лояльності, а також агентами впровадження відповідних норм. Однак є багато випадків, коли уряд і зобов'язуюча агенція спільноти безпосередньо не збігаються» [Parsons, 1971: p. 12].

Лояльність передусім трактується як готовність належно діяти в інтересах власної спільноти. Але й утримання від певних дій, які б зашкодили цій спільноті, теж є виявом лояльності до неї. В обидвох випадках формат лояльності та нелояльності нормативно окреслюється й регламентується як обов'язок передусім перед соціетальною спільнотою, інтереси якої в даному випадку репрезентує національна держава. Але в суспільстві можуть бути й інші соціальні інституції, які конкуруватимуть із державою за лояльність його членів. У минулому, за часів хрестових походів і подекуди наразі такою альтернативою державі виступає інституція релігії. Відтак нормативне впорядкування пріоритетності у відносинах лояльності вкрай важливе, бо вони є множинними, оскільки загалом відбивають структурну множинність сучасних суспільств. Цей аспект теж був доволі ґрунтовно й розлого специфікований Парсонсом: «Особливо важливими є відносини між субгруповими та індивідуальними лояльностями стосовно колективності [суспільства загалом] та інших колективностей, членами яких вони є. *Рольовий плюралізм*, залучення одних і тих самих осіб до кількох колективностей, є фундаментальною рисою всіх людських суспільств. Загалом зростання рольового плюралізму є головною рисою процесів диференціації, що ведуть до сучасних типів суспільства. Отже, регулювання лояльностей як до самої спільноти, так і до різних інших колективностей є основною проблемою інтеграції для соціетальної спільноти.

Найбільш безпосередньою проблемою для більшості індивідів є узгодження зобов'язань між конкуруючими лояльностями у випадках конфлікту. Наприклад, звичайний дорослий чоловік у сучасних суспільствах водночас є працівником та членом родини. Незважаючи на те, що вимоги цих двох ролей часто конфліктують, більшість чоловіків дуже зацікавлені у збереженні лояльностей до *обидвох* [колективів]. ... Лояльність до соціетальної спільноти повинна займати високу позицію в будь-якій стабільній ієрархії лояльностей і, як така, є головним центром суспільної турботи» [Parsons, 1971: p. 12–13].

Передумови проблематичності відносин лояльності вбачаються в історичній еволюційній внутрішній диференціації суспільств, внаслідок якої їх структурування й функціонування суттєво ускладнилося. Виявами цього ускладнення є плюралізація статусних і рольових наборів членів суспільств. Йдеться про вже згадувану вище взаємну проникність різних типів колективних одиниць у соціетальній спільноті. Ця проникність уможливлується тим, що кожен член соціетальної спільноти може водночас належати до різних субколективів будь-якого з цих типів.

Наприклад, кожен член сучасного суспільства може одночасно бути також лояльним членом власної родини, вірянинном певної релігійної конфесії, випускником якогось навчального закладу, працівником урядової установи, а за сумісництвом – також і підприємства у приватному секторі економіки. Усі ці субколективи стають пов'язаними через цю одну особу. Якщо уявити, що таких осіб багато, то всі типи субколективів, до яких вони водночас належать, виявляться поєднаними вкрай щільною мережею неформальних сильних і слабких, безпосередніх або опосередкованих взаємозв'язків лояльності. Суто формальні зв'язки лояльності між цими субколективами та типами їх одиниць загалом нормативно регламентуються. Власне чинні норми координують і кооперують, тобто впорядковують ці зв'язки лояльності. Зокрема, соціетальна лояльність зазвичай законодавчо визначається найвищою в ієрархії лояльностей сучасного суспільства.

Однак внаслідок перехресного тиску взаємних нормативних очікувань і практик численних субколективів різних історичних типів може виникати чимало напружень (strains) у взаємодіях між ними, конфлікти лояльностей, вияви нелояльності тощо. Сегментарна система лояльностей, а відтак – і єдність соціетальної спільноти – потенційно вразливі перед цими загрозами. Небезпеку становлять не тільки соціальні конфлікти, а й навіть зростання соціальної поляризації, яка може руйнувати структурні взаємні залежності субколективів у соціетальній спільноті та мотиваційні основи солідарності індивідів з нею. Чинний нормативний соціальний порядок або суспільний лад, розбудований для регулювання взаємо-

дії субколективів та індивідів у соцієтальній спільноті, може виявитися дисфункціональним. Парсонс зважав на неабияку складність і трудність підтримання соціального порядку в сучасних суспільствах. Він зауважив у конфігурації їх соцієтальних спільнот сильний потенціал для соціальних напружень та конфліктів: «...Центром шторму є соцієтальна спільнота. ... існують нерозв'язані проблеми інтеграції нормативної структури спільноти, яка виглядає досить завершеною в основі, з мотиваційною основою солідарності, яка залишається набагато більш проблематичною. Нова соцієтальна спільнота, задумана як інтеграційна інституція, повинна діяти на рівні, відмінному від рівня, звичного для наших інтелектуальних традицій; вона повинна вийти за межі контролю над політичною владою та багатством, а також чинниками, які їх породжують, до ціннісних зобов'язань і механізмів впливу» [Parsons, 1971: p. 121].

З цього погляду, наявні ареали соціальної напруженості, конфліктів та інновацій в економічних та політичних відносинах не вважаються основними в сучасних суспільствах, як про це йшлося в інтелектуальних дискусіях про капіталізм і соціалізм у ХІХ ст. Натомість основні осередки конфліктних ризиків зауважуються передусім у соціокультурних царинах сучасних плюралістичних суспільств. Різні соціокультурні підстави структурного плюралізму сучасних суспільств можуть ставати витокami їх жорстких розшарувань і глибоких розколів, яким можуть сприяти й сучасні інститути громадянства та політичної нації. Особлива небезпечність убачається у ситуації одночасної збіжності низки таких структурно-плюралістичних передумов дезінтеграції суспільства: «...Інститути громадянства та національності можуть зробити соцієтальну спільноту вразливою, якщо базовий плюралізм поглиблюється до виразно структурованих розколів. Оскільки, наприклад, типова спільнота об'єднує велике населення на великій території, її солідарність може бути серйозно послаблена регіональними розколами. Це особливо правильно там, де регіональні розколи збігаються з етнічними та/або релігійними поділами. Багато сучасних суспільств розпалися до появи різних комбінацій цих баз розколу» [Parsons, 1971: p. 22].

Коли регіональні, етнічні й релігійні ідентичності, лояльності та солідарності виявляються більш значущими, пріоритетними та легітимними, ніж громадянська загальнонаціональна або соціетальна ідентичність, лояльність і солідарність, суспільство соціально поляризується, фрагментується та розмежовується. Мотиваційні засади соціальної солідарності в таких культурно строкатих і глибоко розмежованих суспільствах визначено як їх найгострішу проблему, нерозв'язну без конфлікту [Parsons, 1971: p. 141]. Пов'язані з цим основні інтегративні напруження (strains) стають екзистенційним викликом сучасним полікультурним суспільствам.

Відтак у пізніших інтерпретаціях соціетальної спільноти серед ключових властивостей цього феномену вкотре наголошуються її культурні підвалини. Соціетальна спільнота трактується як «дифузно визначена колективність, котра має властивість солідарності та є основним орієнтиром для ідентичності її членів», має «спільну відмінну культурну традицію, що застосовується до «населення» членів» та певну подобу «суспільного договору, тобто компонент статусу членства, який у певному суттєвому відношенні є добровільним» [Parsons, 1975: p. 58]. Понад те, поряд із родинними, релігійними та освітньо-культурними асоціаціями, соціетальна спільнота також визначається як форма фідучіарної* асоціації, відповідальна за підтримання та розвиток культурної традиції. Але тут йдеться радше не про просте відтворення культурної традиції, як її трансформацію з огляду на структурні еволюційні зміни суспільства та необхідність його інтеграції. Завдяки такій трансформації соціетальна спільнота сучасного суспільства стає здатною підтримувати та розвивати плюралістичну систему соціальної солідарності.

Схематична експлікація Парсонсової специфікації соціетальної спільноти як інтегративної підсистеми сучасних плюралістичних суспільств узагальнено увиразнює ключові складники та їх функційні зв'язки в структурі цього феномену (рис. 2.1).

* Прикметник «фідучіарний» походить від «фідучіар» (від лат. fiducia – довіра) – юридична чи фізична особа, яка управляє майном і несе відповідальність за нього в інтересах іншої особи.

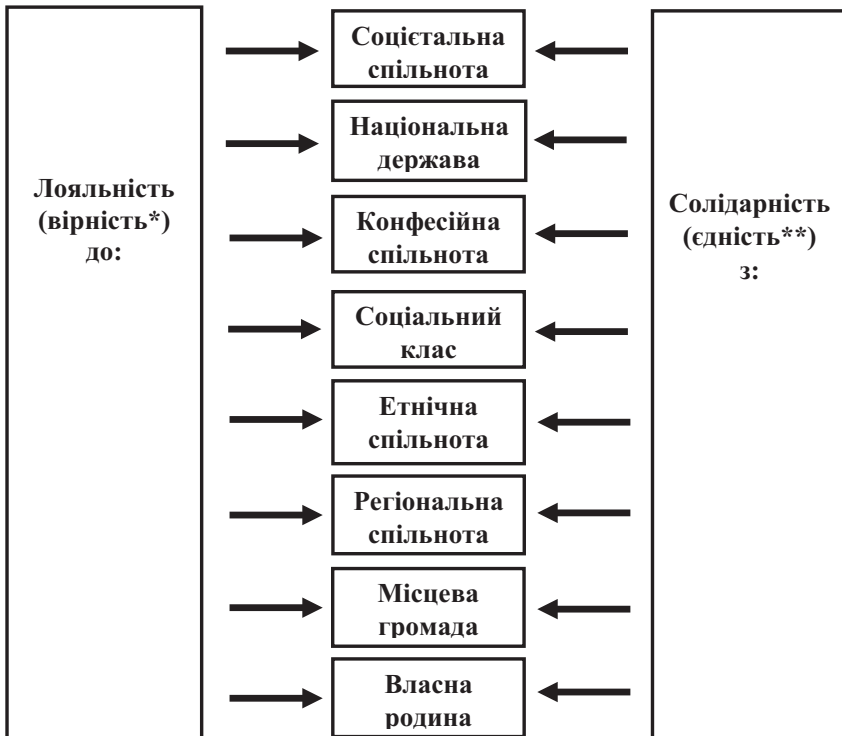

Рисунок 2.1. Поняття соцієтальної спільноти (за Т. Парсонсом)

Соцієтальна спільнота є сукупністю різних типів взаємно проникних субколективів суспільства, котрі координуються та кооперуються на основі єдиного інституційного нормативного соціального порядку суспільства. Серед основних типів цих колективів – соціальні класи, етноси, релігійні віросповідання, регіональні спільноти, місцеві громади. Між субколективами кожного з цих типів неминуче існує нерівність за мірою доступу до різних цінних і дефіцитних ресурсів. Це може мати наслідком потенційну соціальну поляризацію, напруження та конфлікти між ними. Для запобігання цим конфліктам і розбудовується нормативний інституційний соціальний порядок суспільства, який структурує соцієтальну спільноту. Йдеться власне про суспільний лад, що втілюється передусім у національному законодавстві. Він нормативно регламентує та інтегрує соціальні статуси, права та обов'язки різних типів людських колективів та їх членів. Зовні суспільний лад проявляє себе в координації та кооперації різних типів людських колективів, а також у їх лояльності до нього.

Разом із лояльністю до суспільного ладу, передумовою існування, стійкості та сталості соціетальної спільноти вважається солідарність із нею різних типів колективів у її складі (рис. 2.2).

Лояльність і солідарність мають загалом сегментарний або множинний характер. Усі колективи, до яких входить особа, потребують її лояльності та солідарності. Іноді можливі конфлікти конкуруючих лояльностей і солідарностей. Тоді перед особою часто постає вибір, якій лояльності та солідарності віддати перевагу. Основою для структурно значущих солідарних спільнот є соціальний клас, етнічна належність, релігія, а також місцеве та регіональне проживання.

*Франц. loyal – вірний.

**Лат. solidus – твердий.

Рисунок 2.2. Сегментарна (множинна) лояльність і солідарність особи

За умов війни із зовнішнім ворогом виживання суспільства та держави вимагає більшої пріоритетності соцієтальної та національно-державної лояльності й солідарності. Якщо натомисть для громадян більш пріоритетною є конфесійна, соціально-класова, етнічна, регіональна, місцева та сімейно-родинна лояльність і солідарність, суспільство та держава ослаблюються і можуть зазнати воєнної поразки та розпаду. Прикладами є розпад Російської, Османської, Австро-Угорської та Німецької імперій унаслідок їх участі у Першій світовій війні.

Перш ніж бути лояльними до суспільного ладу і національної держави, солідарними з соцієтальною спільнотою, громадяни мають визнавати їх, приймати їх існування або, як мінімум, примирятися з ним. Йдеться про легітимацію суспільного ладу як передумову лояльності до нього та солідаризації з соцієтальною спільнотою. Легітимація загалом є процесом набування або підвищення рівня легітимності. Легітимність (у соціології) – суб'єктивно усвідомлена громадянами стерпність, прийнятність, виправданість, законність, правомірність або справедливість суспільного ладу з огляду на релігійні, культурні, соціальні, політичні, економічні, ситуативні та інші підстави (критерії). На рівні масової свідомості легітимація виступає процесом масового прийняття, визнання, виправдання та схвалення суспільного ладу або, як мінімум, – примирення з його існуванням.

Легітимація та солідаризація соцієтальної спільноти України

Оскільки легітимація є переходом від одного стану легітимності до іншого, її тенденції можна з'ясувати на основі вимірювання цих станів у масових соціологічних опитуваннях. Вимірювання поточного рівня легітимності суспільного ладу можливе за допомогою шкали аномії Г. Макклоскі та Дж. Шаар. Ця шкала апробована в Україні Н. Паніною 1990 р. та застосовується в моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України.

Теоретичною підставою для такого вимірювання є поняття аномії як суспільного безладу, розроблене Е. Дюркгаймом.

Він запропонував концептуалізацію цілковитої протилежності соціального порядку в суспільстві або суспільного ладу – «стан суспільного безладу, або аномії» [Дюркгайм, 1998: с. 309]. Аномія (франц. *anomie*, від грецьк. *ἀνομία* – беззаконня) трактована власне як «відсутність норм» у суспільстві: «Ніхто вже не може сказати, що є можливим, а що ні, що є законним, а що незаконним, які устремління й вимоги можуть вважатися правомірними, а які переходять усякі межі. Отже, виходить, що немає речей, на які не можна б було посягати» [Дюркгайм, 1998: с. 308–309]. Цей стан вважається наслідком послаблення або унеможливлення соціальної регуляції в суспільстві, коли воно зазнає стрімких соціальних змін і перетворень унаслідок технологічних проривів, економічних піднесенень і спадів, природних, політичних та воєнних катаклізмів.

Згодом думку про аномію як антипод інституціонального суспільного ладу висловив Парсонс: «Проте полярною антитезою цілковитої інституціоналізації є аномія, відсутність структурованої комплементарності процесу взаємодії або, що те саме, повний розпад нормативного порядку в обидвох сенсах» [Parsons, 1964: р. 39]. А перед тим у соціології чинним порядком було визначено сам шанс орієнтування дієвцями своїх дій на уявлення про існування такого законного (легітимного) порядку [Вебер, 2012: с. 44]). Так започаткувалося вивчення легітимності як суб'єктивно усвідомленої законності соціального порядку і легітимації як процесу генези та творення цієї легітимності.

Тож як інструмент для такого вивчення легітимності цілком придатною є шкала аномії (*Anomie Scale*, McClosky & Schaar), яка дає можливість оцінити міру аномійної деморалізованості в суспільстві. Це психологічна реакція людей на сприйнятий ними суспільний безлад, на суб'єктивне переживання поточної відсутності системи норм, яка об'єднує людей у соціальну спільноту або суспільство загалом. При застосуванні шкали аномії респондентам пропонується погодитися з низкою тверджень, що фіксують можливі реакції їхнього несхвалення, неприйняття та невизнання поточного суспільного ладу, коли вони сприймають цей лад як несталий, не вартий віри, невизначений, незбагнений, незрозумілий, незатишний, загалом

дискомфортний і чужий [Головаха, Паніна, 2008: с. 5, 19–20]. Відтак аномійну деморалізованість припустимо розглядати як показник нелегітимності чинного суспільного ладу – його нестерпність, неприйняття, невизнання, несхвалення, як максимум, – непримиренності з його існуванням. Зафіксоване зниження рівня аномійної деморалізованості варто інтерпретувати як легітимацію, а підвищення цього рівня – як відповідно делегітимацію соціального порядку.

Аналіз тенденцій легітимації та солідаризації соціальної спільноти ґрунтується на даних 31-річного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України та опитування Соціологічної групи «Рейтинг», проведеного в листопаді 2022 р.* Неабияка динаміка мінливості міри аномійної деморалізованості спостережена 2022 р. (рис. 2.3).

Після повномасштабного російського вторгнення зафіксовано найбільше зниження рівня аномійної деморалізованості за весь час спостережень. Тобто є підстава стверджувати, що на тлі великої екзистенційної загрози національній державності та соціетальній спільноті України суттєво зріс рівень легітимності її суспільного ладу для українських громадян. І йдеться про громадян з усіх регіонів України (рис. 2.4).

* Емпіричне підґрунтя аналізу:

1. Масиви даних загальнонаціонального соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 1992–2023 рр. (автори програми – Є. Головаха і Н. Паніна). Вибірка у 1992–2021 рр. (N = 1800) триступенева, стратифікована, випадкова, із квотним скринінгом на останньому щаблі, пропорційно репрезентує доросле населення України (автори: Н. Паніна, М. Чурилов). У 1992–2021 рр. опитування проведені за методом самозаповнення анкет. У 2022 і 2023 рр. проводилося телефонне опитування методом САП (Computer Assisted Telephone Interviewing – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів (вибірка 2022 р. N = 2007, вибірка 2023 р. N = 2004).

2. Масив даних 19 загальнонаціонального опитування «Аномія в українському суспільстві», проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 20–21 листопада 2022 р. Аудиторія: доросле населення України, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний зв'язок. Результати зважені з використанням актуальних даних Державної служби статистики України. Вибірка (N = 1000) репрезентативна за віком, статтю і типом поселення. Метод опитування – САП на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів.

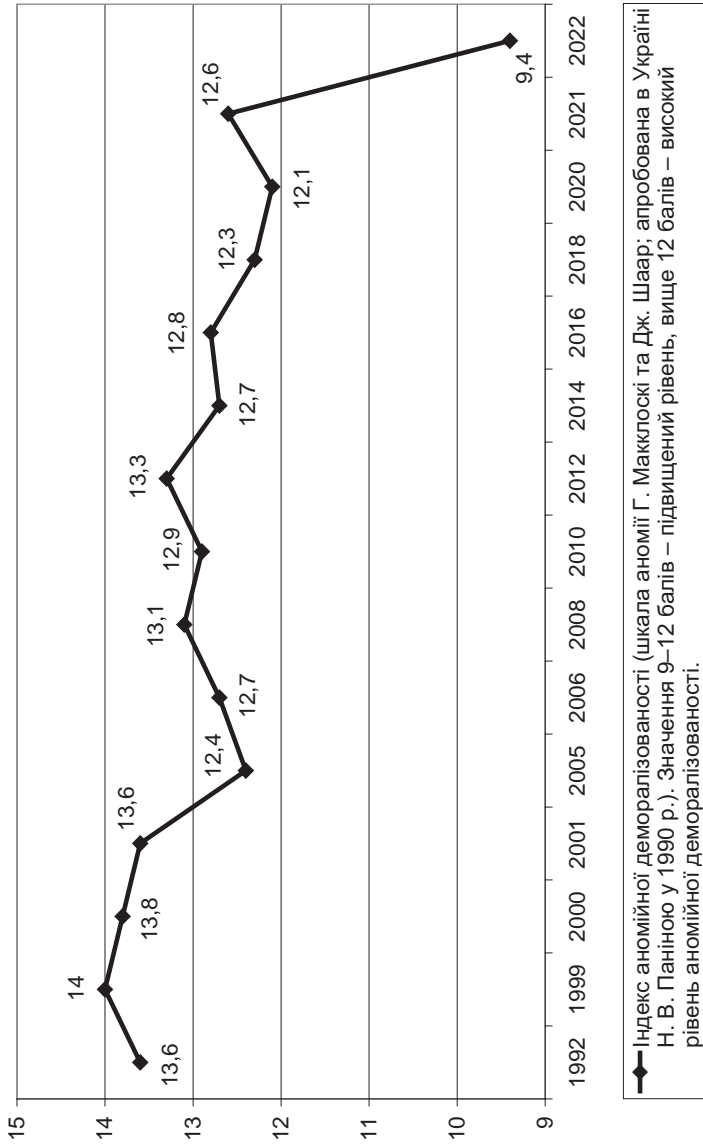

Рисунок 2.3. Динаміка середніх індексу аномійної деморалізованості за вибіркою загалом
(діапазон шкали: 0–18 балів)

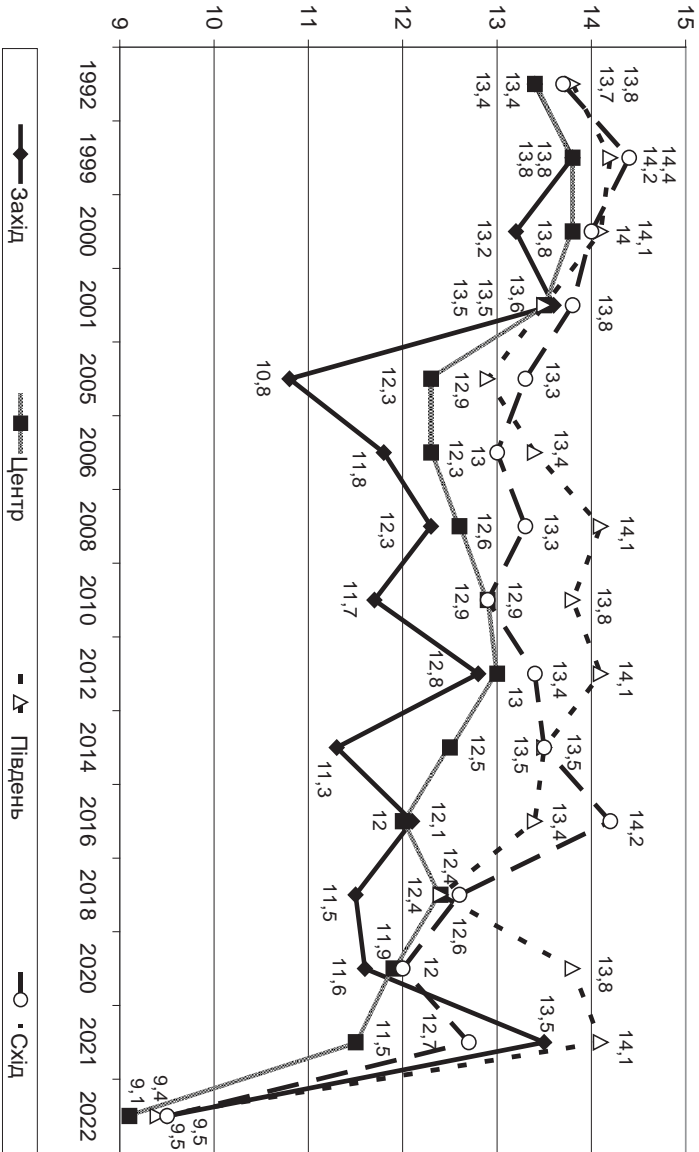

Рисунок 2.4. Динаміка розподілу середніх індексів аномійної деморалізованості за регіонами України (діапазон шкали: 0–18 балів; 9–12 балів – підвищений рівень, вище 12 балів – високий рівень)

Упродовж першого десятиліття існування України як незалежної держави з 1992 по 2001 р. громадянам з усіх її регіонів був властивий високий рівень аномійної деморалізованості. Статистичні відмінності середніх цього показника за регіонами в цей час незначущі. З 2005 по 2021 р. зафіксовано різні й статистично значущі відмінності за рівнем аномійної деморалізованості між Західним регіоном, з одного боку, та Південним і Східним регіонами України – з другого. Зростання цих відмінностей здебільшого відбувалося після подій Помаранчевого майдану та Євромайдану, зокрема з 2005 і 2014 рр. У листопаді 2022 р., після повномасштабного російського вторгнення, спостерігається найбільше синхронне зниження рівня аномійної деморалізованості за всіма регіонами України. Тобто легітимність її суспільного ладу майже рівною мірою підвищилася для мешканців усіх регіонів.

Як показник міри соціальної легітимності суспільного ладу варто також розглядати шкалу цинізму – додаткову шкалу Міннесотського багатопрофільного особистісного опитувальника (ММРІ): її використання в опитуваннях полягає в тому, що респонденти фіксують міру власної згоди з низкою суджень про різні вияви недовіри оточуючим людям, зневіри у їхній доброчесності [Головаха, Паніна, 2008: с. 6, 21]. Теоретичною підставою саме такої реінтерпретації цієї шкали є трактування цинізму як ціннісно-нормативного, тобто соціокультурного феномену: «Цинізм як ненормативна реакція на аномію в соціологічному аналізі перспективи соціальної інтеграції індивідуумів у нову соціальну систему може розглядатися як певний тип ціннісно-нормативної підсистеми» [Паніна, 2008: с. 38]. З цього погляду, масові настрої цинізму вважаються своєрідним компенсаторним механізмом долання аномійної деморалізованості. Вони проявляються в байдужості до засобів досягнення цілей, у безнормності як індивідуальній нормі свідомості та поведінки, у високому ступені недовіри не лише до норм поведінки, а й до інших людей загалом. Високий рівень поширеності цинізму в суспільстві відбиває панування в ньому зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей, держави та нації, а відтак опосередковано – й міру нелегітимності суспільного ладу.

Як і у спостереженнях динаміки значень індексу аномійної деморалізованості (*табл. 2.3 і табл. 2.4*), у 2022 р. також зафіксовано найбільше зниження значень індексу цинізму за весь час моніторингових спостережень (*рис. 2.5*).

І цю тенденцію теж можна інтерпретувати як вияв суттєвого зростання рівня легітимності суспільного ладу в Україні на рівні масової свідомості після повномасштабного російського вторгнення. Проте рік поспіль, як безперервно тривають інтенсивні бойові дії, зафіксовано певне зворотне зростання рівня цинізму в масових настроях. Можна припустити, що впродовж 2022–2023 рр. масові сподівання на швидке переможне завершення війни проти загарбників зійшли нанівець. Не виключено, що накопичується та дається взнаки психологічна напруженість і втома громадян. Зрештою, й спостереження в країні непоодиноких випадків корупції, а також деякої поміркованості та непослідовності західних союзників України у наданні їй допомоги зброєю та іншими військовими засобами теж можуть деморалізувати громадян і підточувати їхню наснагу. І зауважене стосується громадян з усіх регіонів України (*рис. 2.6*).

З 1999 по 2021 р. населенню регіонів України був притаманний порівняно вищий рівень масових настроїв цинізму, ніж до і після цього часового відтинку. В окремі роки спостерігаються зменшення або збільшення розбіжностей між регіональними значеннями індексу цинізму. Між окремими регіонами такі розбіжності є статистично значущими. Але й подекуди помітна синхронність у мінливості значень цього показника за регіонами. Особливо виразною й показовою така синхронність є у 2022–2023 рр. У цей час також суттєво зменшилися розбіжності в рівні цинізму за різними регіонами України, що виявляє значну подібність психологічного реагування їх мешканців на екзистенційні обставини повномасштабної війни. Суттєве зниження регіональних рівнів цинізму у 2022-му та їх певне зворотне підвищення у 2023 р. відбиває відповідну тенденцію мінливості міри легітимності суспільного ладу України для мешканців усіх цих регіонів.

Певні підстави реінтерпретувати міру масового цинізму як емпіричний показник рівня легітимності суспільного ладу дає також спостережена значна вибіркова синхронність

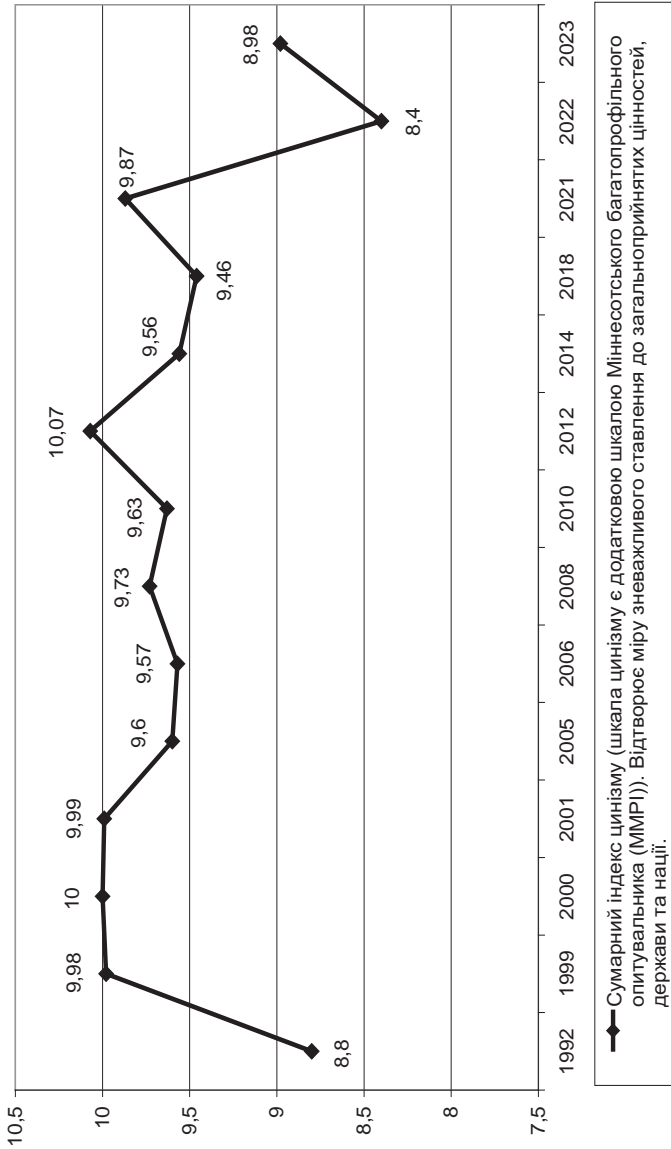

Рисунок 2.5. Динаміка середніх сумарних індексів ціннізму (діапазон шкали: 0–14 балів)

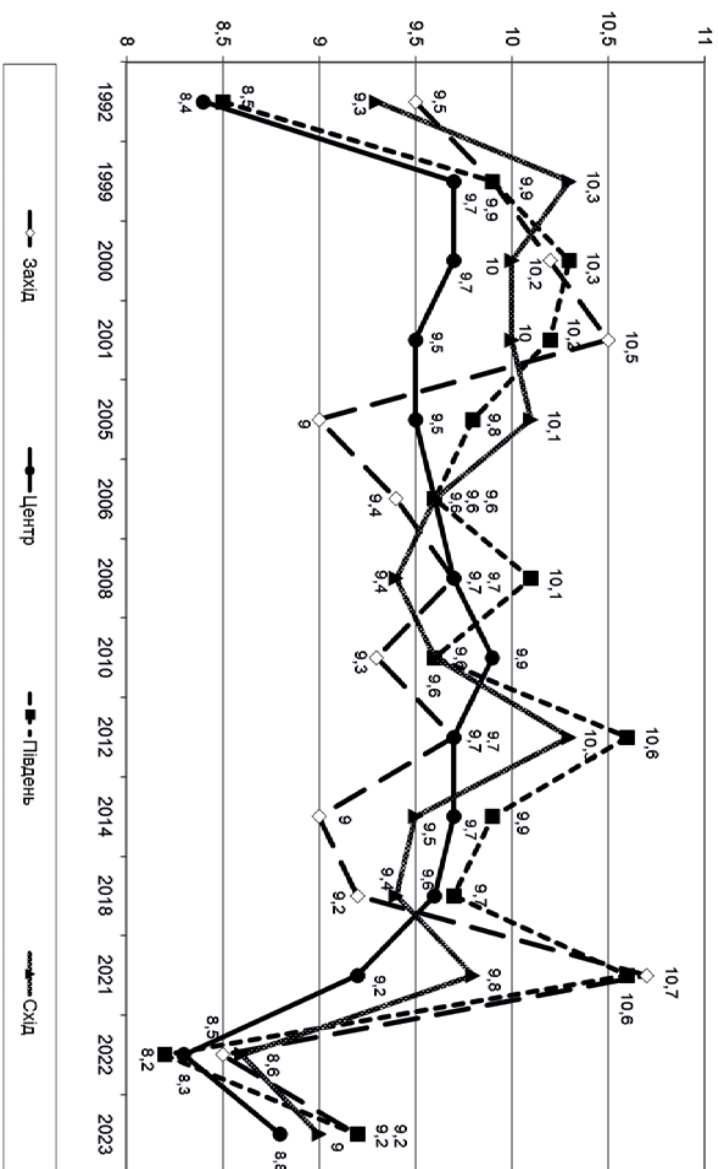

Рисунок 2.6. Динаміка розподілу середніх сумарного індексу цинізму за регіонами України (діапазон шкали: 0–14 балів)

динаміки значень індексів аномійної деморалізованості та цинізму (рис. 2.7).

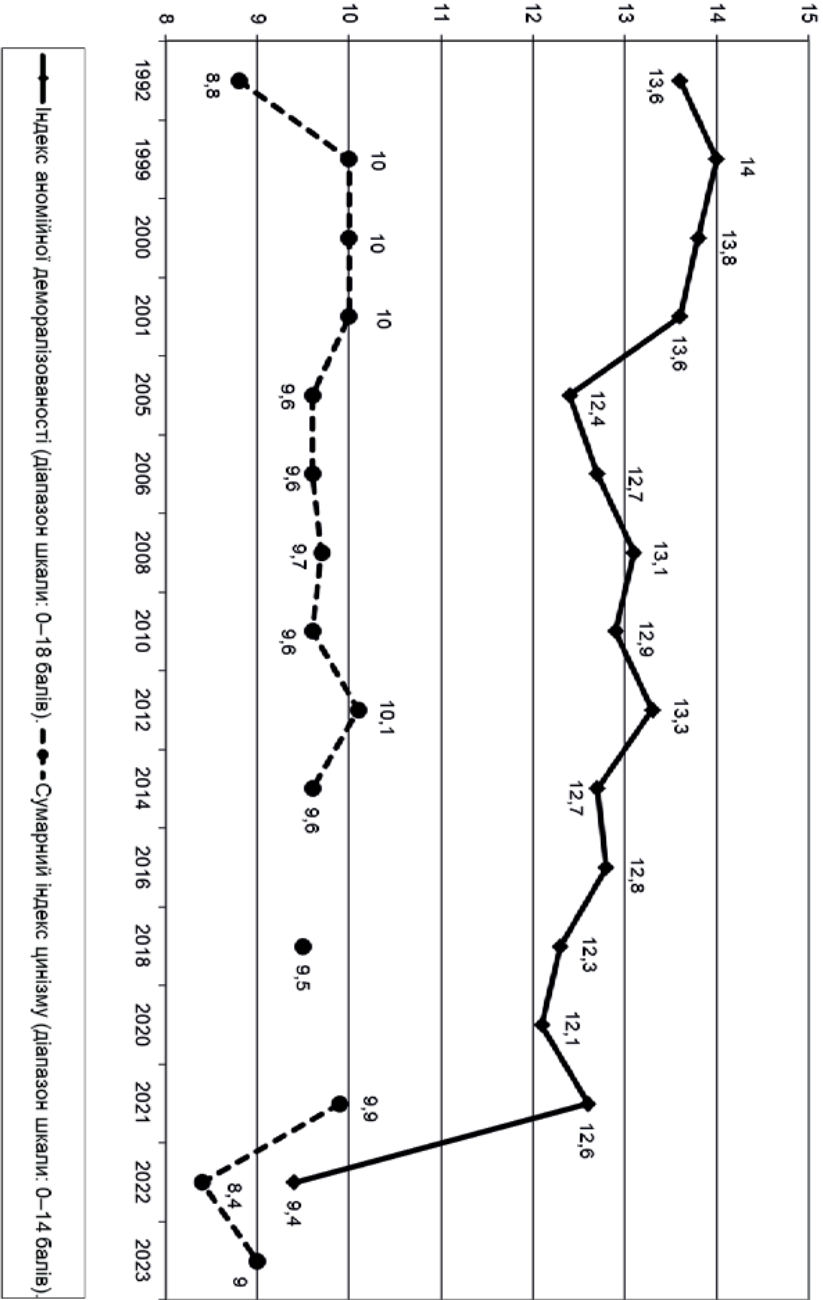
Ця синхронність унаочнює відносно сильні кореляції між індексами аномійної деморалізованості та цинізму, які не є неочікуваними аномаліями. Свого часу на щільні статистичні зв'язки між цими показниками неодноразово звертала увагу Н. Панина. Ця тенденція пояснювалася тим, що в неусталеному суспільстві аномійна деморалізованість сприяє появі цинізму як ненормативної реакції на аномію [Панина, 2008: с. 42]. Тобто масові аномійність і цинізм є тісно пов'язаними за умов різких зрушень у ціннісно-нормативній системі регуляції суспільного життя, зумовлених різними соціальними катаклізмами. Ці міркування дають підстави сподіватися на певну взаємозамінність індексів аномійної деморалізованості та цинізму як емпіричних індикаторів стану легітимності суспільного ладу.

Процес легітимації суспільного ладу як його прийняття та визнання є супутнім процесу національної солідаризації, тобто єднання громадян зі своєю соціетальною спільнотою. Зазначеній солідаризації може сприяти спостережувана національно-етнічна гомогенізація соціетальної спільноти України (рис. 2.8).

Динаміка відсоткового розподілу за показником національно-етнічної самоідентифікації виявляє тенденції поступового й невпинного зростання частки громадян, які на запитання про свою національність дали відповідь «Українець». Водночас синхронно зменшувалася частка громадян, які на запитання про свою національність відповіли «Росіянин». Ці процеси тривали впродовж трьох попередніх десятиліть, і в останній рік їх значна нетипова динаміка відсутня. Спостережене поступове зниження етнічної гетерогенності українського суспільства може суттєво полегшити процес його національної солідаризації.

Водночас релігійна гетерогенність сучасного українського суспільства може ускладнити його національну солідаризацію. Динаміку сегментування соціетальної спільноти України за релігійним віросповіданням можна спостерегти за показником його самоідентифікації респондентами. Двадцятилітні

ВІЙНА Й УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА:
ДИНАМІКА ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА СОЛДАРИЗАЦІЇ

Рисунк 2.7. Синхронність динаміки значень індексів аномійної деморалізованості та цинізму (М)

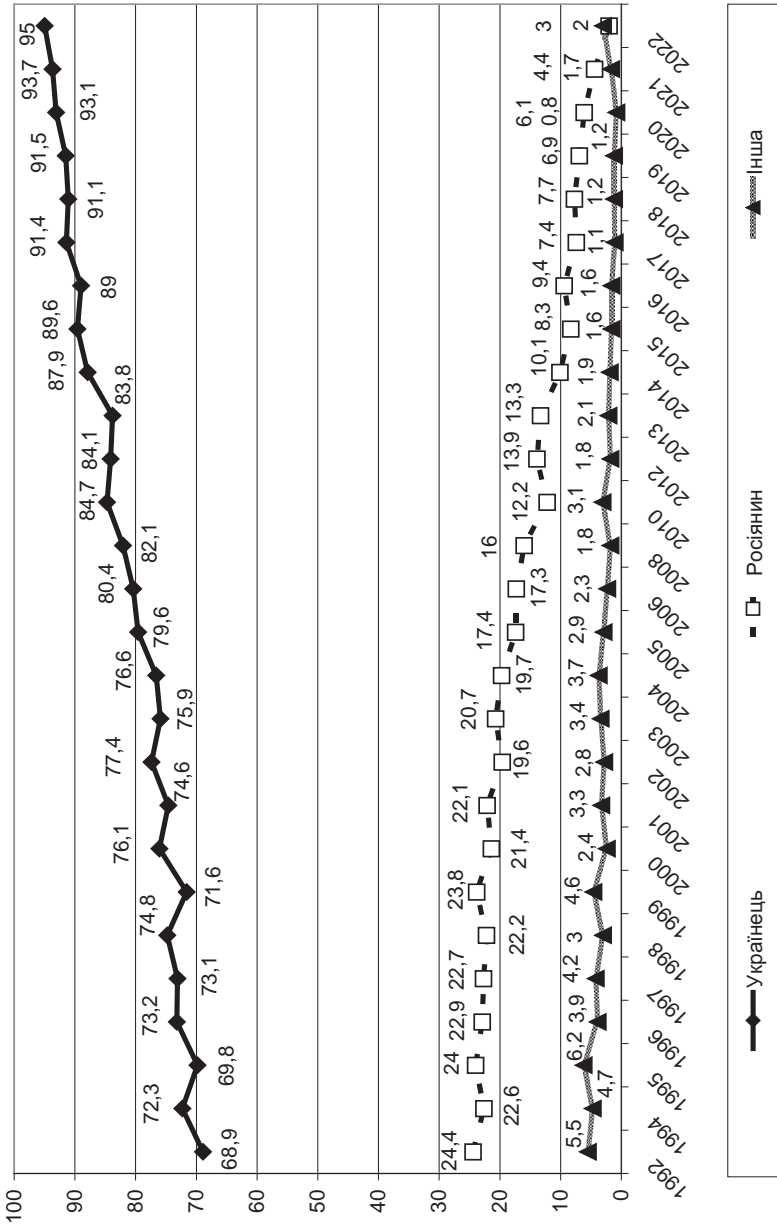

Рисунок 2.8. Динаміка розподілу національно-етнічної самоідентифікації (національності) опитуваних, %

відсоткові розподіли за цим емпіричним показником зручніше презентувати у форматах двох графіків (*рис. 2.9 і рис. 2.10*).

Частки традиційних для України релігійних віросповідань і нерелігійних громадян виявляють здебільшого помірну або й низьку динаміку. Між цими віросповіданнями та нерелігійними громадянами загалом не відзначено гострих і сильних конфліктів. Лишень на початку 1990-х років між прихильниками православ'я та греко-католицизму існувало значне напруження та конфлікти у Західному регіоні України. Проте наразі це протистояння вичерпалося. Загалом у сучасному українському суспільстві в кількісному вимірі абсолютно переважає православ'я. Упродовж моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України з 2002 по 2023 р. частка православних була мінливою та фіксувалася в межах 70–80%.

Водночас православна релігійна спільнота України з 1990 р. була й дотепер залишається глибоко розмежованою на дві конфесії. Одна з цих конфесій зорієнтована на підтримання й збереження духовного зв'язку із Російською Православною Церквою. Друга конфесія твердо налаштована на незалежнення від Російської Православної Церкви та на автокефалію. І найбільша конфліктність упродовж понад трьох десятиліть спостерігається саме між цими двома конфесійними полюсами українського православ'я.

Упродовж останніх 7 років, зокрема, у 2016–2023 рр., у моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України застосовується відносно вдалий показник самоідентифікації належності до православних Церков у сучасній Україні (*рис. 2.11*).

Цей показник розроблений у перебігу низки методичних експериментів упродовж попередніх 22 років, починаючи з 1990 р. Його застосування показує, що частка самоідентифікації громадян із Православною Церквою України Московського Патріархату з 2016 по 2021 р. становила загалом 16%. Після повномасштабного російського вторгнення вона зменшилася на 10% і становила 5,5% у 2023 р.

Водночас сукупна частка самоідентифікації громадян із Українською Автокефальною Православною Церквою та Українською Православною Церквою Київського Патріархату

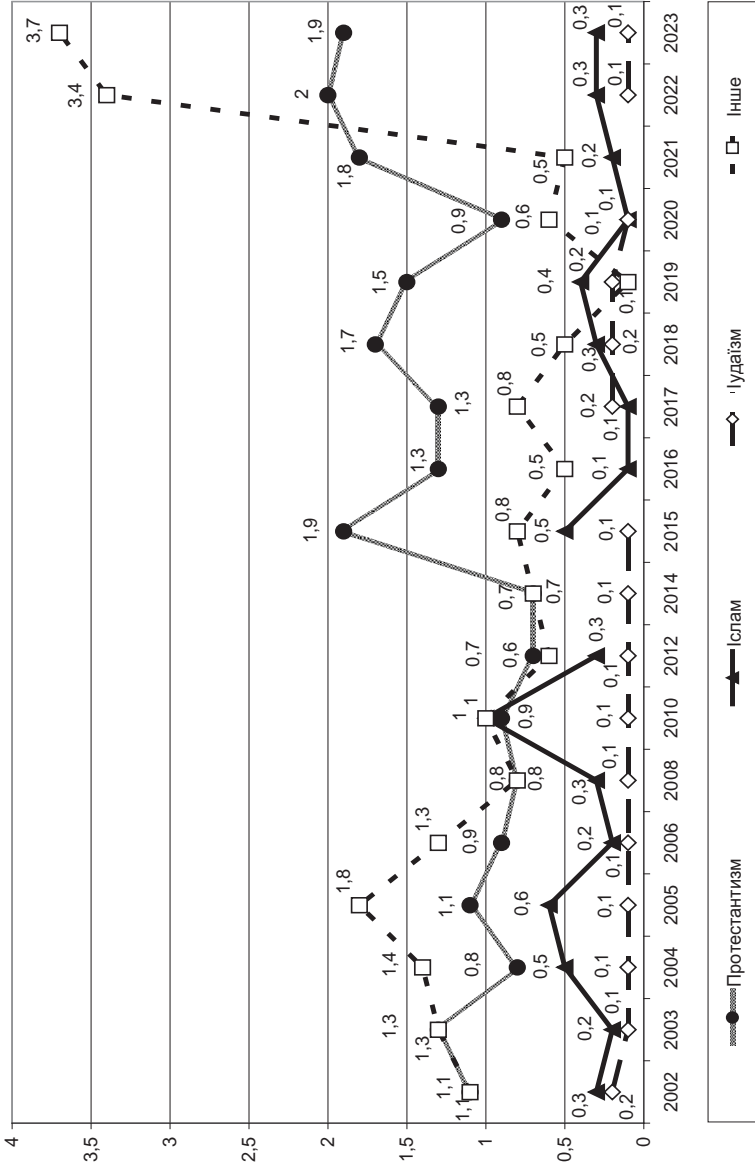
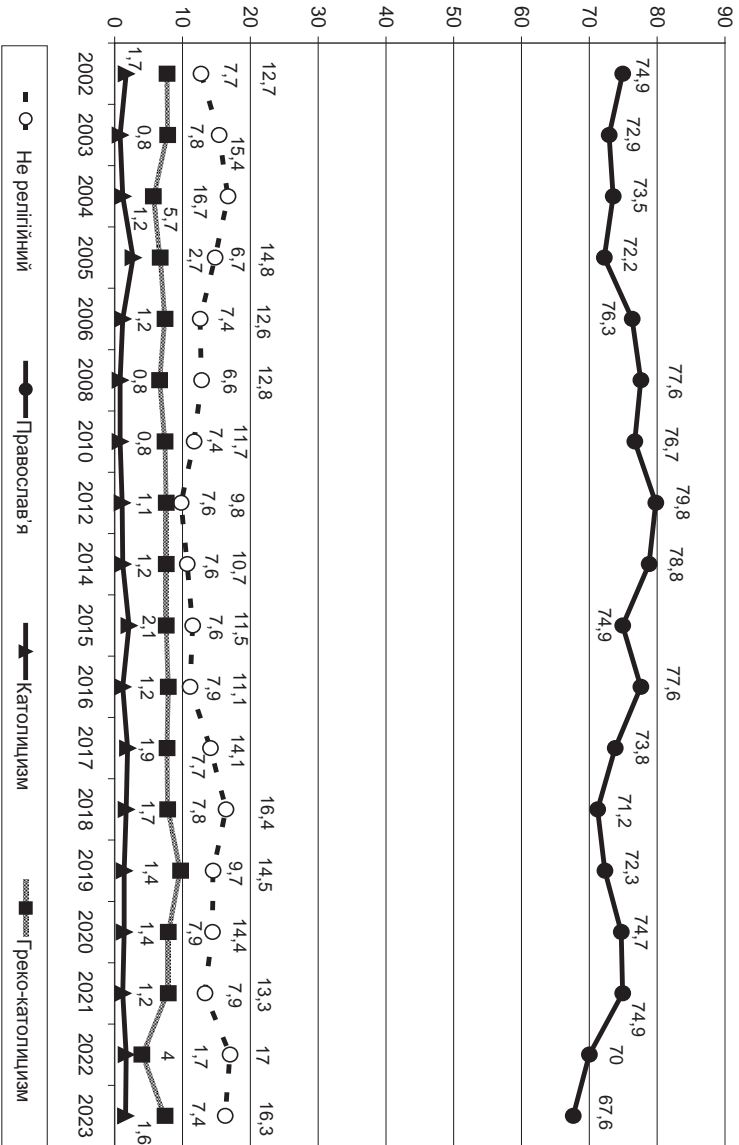

Рисунок 2.9. Перший фрагмент унаочнення динаміки розподілу самоідентифікації релігійного віросповідання в Україні, %

ВІЙНА Й УКРАЇНЬСКА СОЦІЄТАЛЬНА СПІЛЬНОТА:
ДИНАМІКА ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА СОЛДАРИЗАЦІЇ

Рисунк 2.10. Другий фрагмент унаочнення динаміки розподілу самоідентифікації релігійного віросповідання в Україні, %

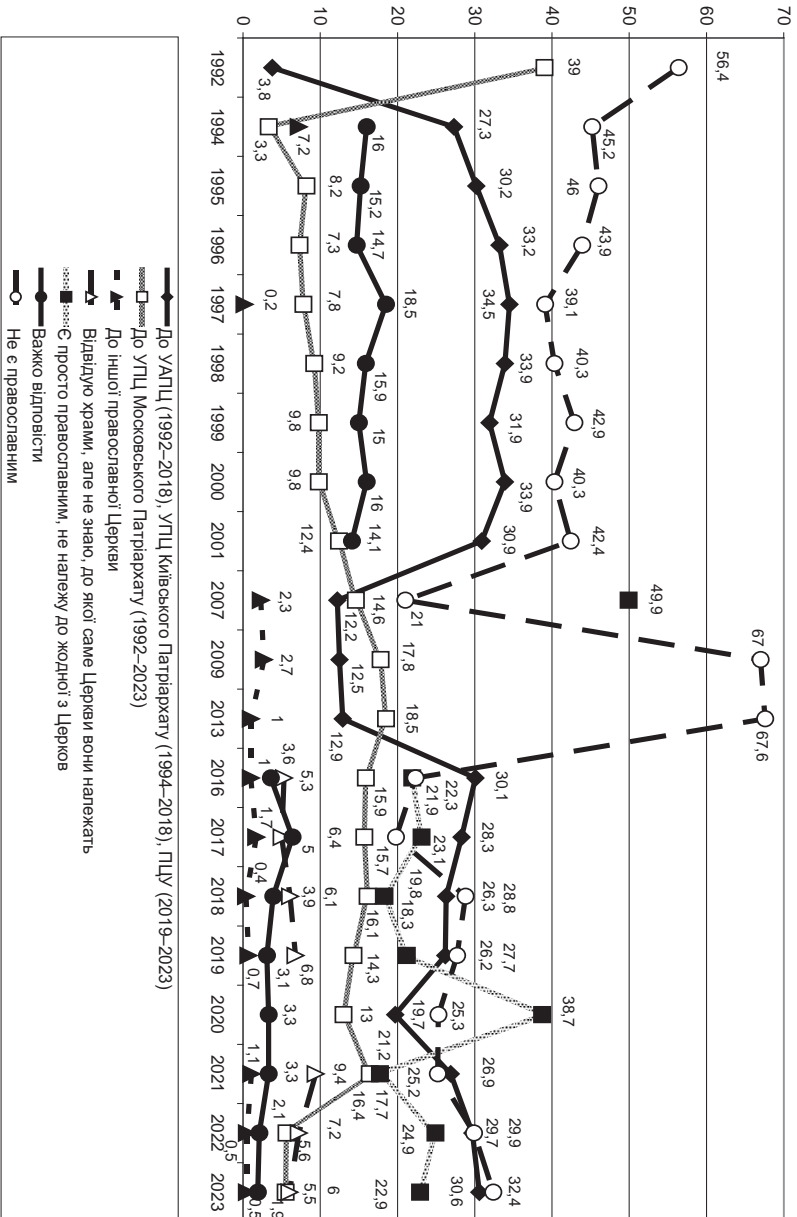
з 2016 по 2018 р., а згодом частка – самоідентифікації громадян із утвореною у результаті об'єднання цих Церков помісною Православною Церквою України з 2019 по 2023 р. була мінливою в межах від 26 до 30%. Ця частка суттєво не змінилася після повномасштабного російського вторгнення.

На особливу увагу заслуговують доволі вагомі частки православних вірян, які не самоідентифікувалися з двома конфліктуючими течіями українського православ'я, що орієнтуються або на підтримання і збереження духовного зв'язку з російським православ'ям, або на автокефалію. Зокрема, частка громадян, що вважають себе «просто православними, але не належними до жодної з Церков» з 2016 по листопад 2022 р. збільшилася з 20 до 25%. Вона зросла на 7% після повномасштабного російського вторгнення. Водночас упродовж останніх 7 років частка православних громадян, які «відвідують храми, але не знають, до якої саме церкви вони належать», коливалася в межах від 5 до 9%.

Спостережена невизначеність церковної ідентичності майже 30% громадян України православного віросповідання засвідчує неабияку складність процесів в українському православ'ї. У сучасному українському суспільстві ці складні процеси цивілізаційного самовизначення та автокефалізації започаткувалися 1989 р. і тривають уже 34 рік. Науковці Інституту соціології НАН України спостерігали їх у перебігу соціологічного моніторингу з 1992 р. (рис. 2.12).

Це була доволі складна наукова проблема. Її розв'язання вимагало розроблення релевантних методичних засобів спостереження. Методичні експерименти зі шкалами емпіричних показників здійснювалися з 1992 по 2017 р., а також у 2020 р. Не завжди вони були вдалимими. Зокрема, у 2009 і 2013 рр. селективність експериментальних шкал православної самоідентифікації залишала бажати кращого: в ці роки спостережена сукупна аномальна частка громадян (67%), які не вважали себе православними. Тоді як за наведеним вище розподілом за показником самоідентифікації релігійного віросповідання у 2008, 2010, 2012 та 2014 рр. своє православне віросповідання засвідчували загалом 78% громадян (рис. 2.10).

ВІЙНА Й УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА:
ДИНАМІКА ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА СОЛІДАРИЗАЦІЇ

Рисунки 2.12. Динаміка зведеного розподілу відповідей на запитання «Якщо Ви є православним, то до якої православної Церкви Ви належите?», %

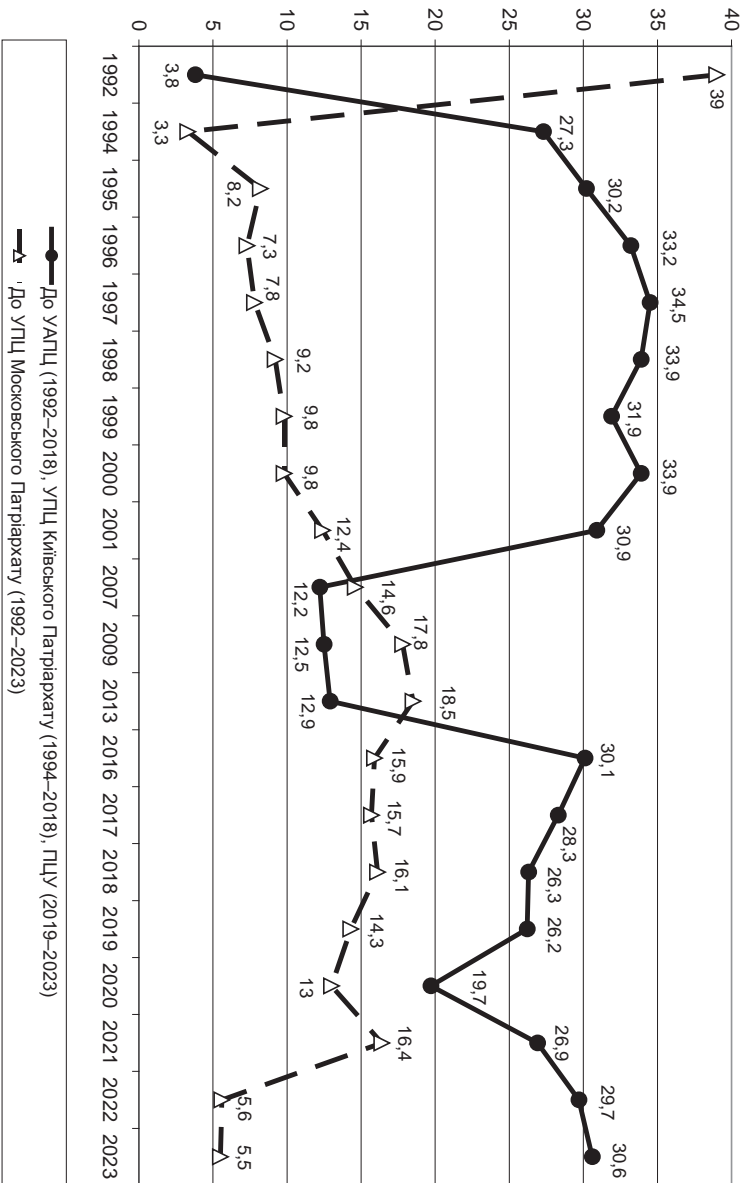
Сама ситуація необхідності своєї церковної самоідентифікації для значної частини православних громадян є дискомфортною як у перебігу соціологічного опитування, так і в реальному житті. Загалом після повномасштабного російського вторгнення третині громадян притаманне православне віросповідання за одночасної невизначеності церковної самоідентифікації. Їхнє можливе майбутнє церковне самовизначення може змінити чисельне співвідношення вірян конфліктуючих Православних Церков в Україні.

На окремому графіку в зручнішому масштабуванні виокремлено динаміку часток двох конфліктуючих напрямів українського православ'я, що зорієнтовані або на духовний зв'язок із російським православ'ям, або на автокефалію (рис. 2.13).

Виразна орієнтація на автокефалію в середньому 30% православних громадян спостережена у періоди з 1994 по 2001, з 2016 по 2019, з 2021 по 2023 рр. Зменшення цієї частки нижче рівня 30% в окремі роки можна пояснювати почасти невдалими методичними експериментами зі шкалами показника православної церковної самоідентифікації.

Натомість частка самоідентифікації громадян із Українською Православною Церквою Московського Патріархату з 1992 по 2023 р. загалом зменшилася на 33,5%, зокрема, на 10% – після повномасштабного російського вторгнення 2022 р. Цю тенденцію почасти можна пояснювати тим, що значна частина вірян цієї Церкви залишається наразі на територіях, окупованих російськими загарбниками у 2022 р., і їх думка природно не репрезентована в опитуваннях останніх років. Водночас тут могла датися взнаки недостатньо однозначна (з погляду громадськості) позиція та реакція кліру УПЦ Київського Патріархату щодо повномасштабного російського вторгнення, яка, імовірно, зумовила зменшення підтримки цієї конфесії.

Поряд із тим частка самоідентифікації із Українською Православною Церквою Московського Патріархату у 2009 та 2013 рр. була на 5–6% вищою, ніж сукупна частка самоідентифікації із Українською Автокефальною Православною Церквою та Українською Православною Церквою Київського Патріархату. Можна припускати, що тут далася взнаки низка супутніх подій. Зокрема, піднесення суспільного авторитету

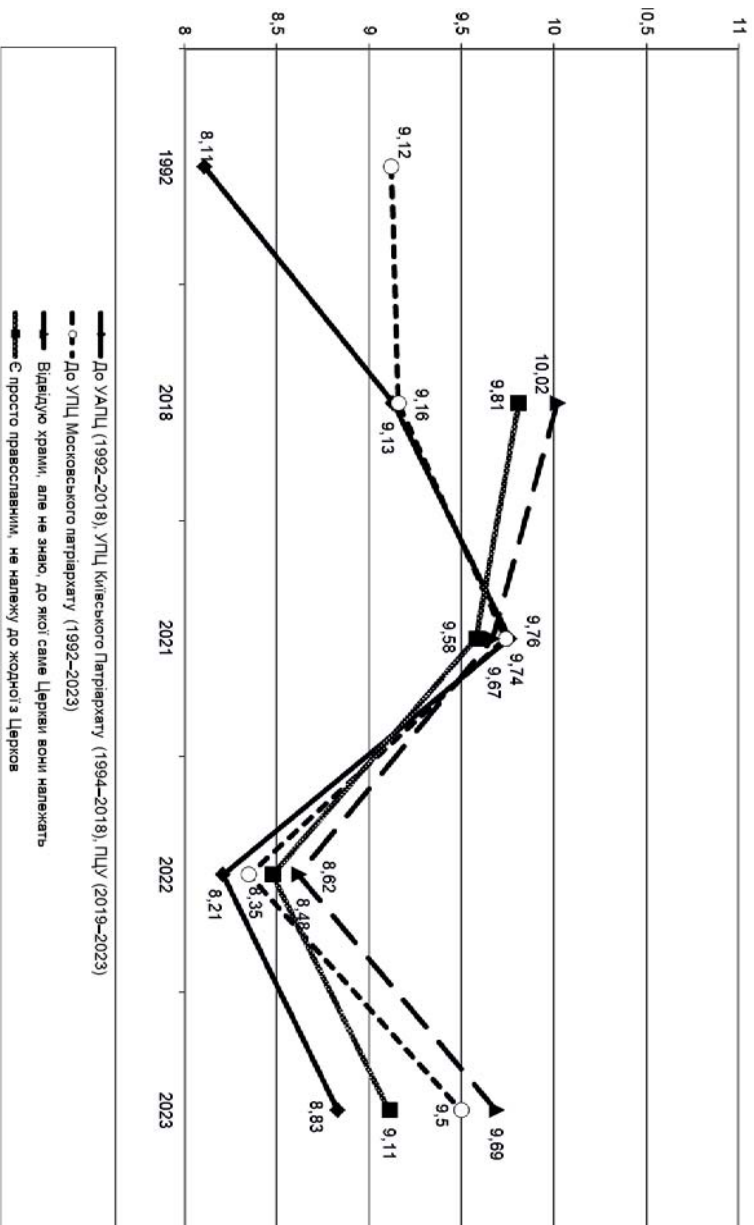

Рисунк 2.13. Динаміка зведеного дихотомічного розподілу самоідентифікації належності до УАПЦ (1992–2018), УПЦ Київського Патріархату (1994–2018), ПЦУ (2019–2023) або до УПЦ Московського Патріархату (1992–2023), %

Предстоятеля Української Православної Церкви Московського Патріархату Митрополита Володимира Сабодана, коли він мав шанси бути обраним патріархом Російської Православної Церкви після смерті її патріарха Алексія II у 2009 р., але відмовився, заявивши, що хоче постати перед Богом 121-м митрополитом Київським, а не 16-м патріархом Московським. Значний суспільний резонанс викликав тиск на митрополита Володимира Сабодана з боку режиму Президента України Віктора Януковича з метою змусити поступитися позицією предстоятеля на користь наближеної до цього режиму людини. Пріоритет у з'ясуванні цих аспектів цілком належить досвідченим дослідникам у галузі релігієзнавства.

Загалом суспільний запит на автокефалію був і є найпотужнішою орієнтацією в українському православ'ї другої половини як 1990-х, так і 2010-х, а також початку 2020-х років у сучасній Україні. Це особливо увиразнилося на тлі суттєвого послаблення опозиції йому, репрезентованої альтернативною орієнтацією на духовну єдність із Російською Православною Церквою, після повномасштабного російського вторгнення. Але понад 30-річна конкуренція та безкомпромісний конфлікт чільних Православних Церков в Україні послаблює процес національної солідаризації її соціальної спільноти. У цьому сенсі ознаки негативної тенденції в останні роки виявляє мінливість середніх індексу цинізму за основними православними самоідентичностями в сучасній Україні (*рис. 2.14*).

Після повномасштабного російського вторгнення рівень цинізму серед основних православних самоідентичностей виявляє мінливість, типову для України загалом (*рис. 2.15*) – помітні зниження у 2022 та піднесення у 2023 рр. Понад те, у 2021 р. не зафіксовано значущих розбіжностей за мірою цинізму серед основних самоідентифікацій належності до православних конфесій. Але 2022 р. такі розбіжності намітилися, а 2023 р. – навіть дещо посилюються. Зокрема, упродовж 2022–2023 рр. рівень цинізму зріс більшою мірою серед вірян Української Православної Церкви Московського Патріархату, ніж серед вірян Православної Церкви України. Це дає підстави припускати й різні рівні поточної легітимності суспільного ладу для цих конфліктуючих православних конфесій.

Рисунк 2.14. Динаміка середніх значень індексу пінізму за основними самоідентифікаціями належності до православних конфесій у сучасній Україні (М)

Натомість вагомим чинником національної солідаризації соціальної спільноти України є процес громадянської самоідентифікації в ній. Відсоткові розподіли за відповідним емпіричним показником зручніше презентувати у форматах двох графіків (*рис. 2.15 і 2.16*).

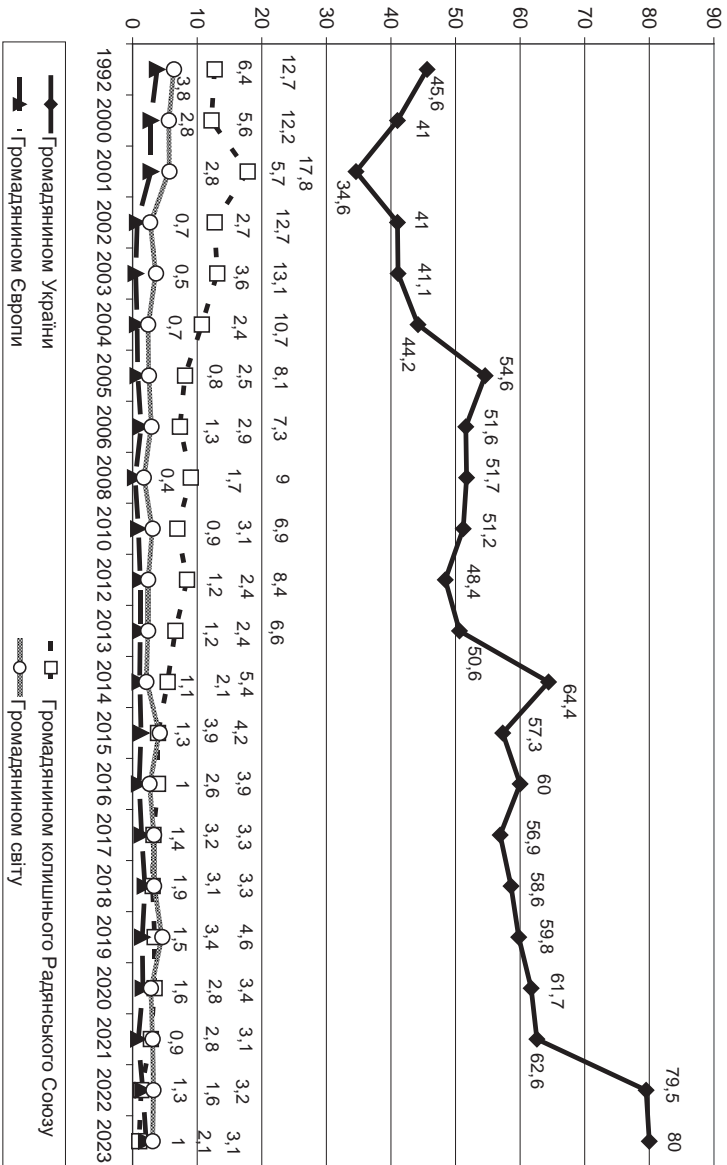
За понад три десятиліття частка тих, хто самоідентифікує себе передусім як громадянин України, зростає на 34% і становить майже 80%. Зокрема, упродовж останнього року громадянська самоідентифікація зростає на 17%. Водночас спостережене синхронне скорочення на 17% частки локальної самоідентифікації як мешканця села, району чи міста з 1992 по 2023 р. При цьому після повномасштабної російської агресії таке скорочення становило 13%.

Характерними є тенденції суттєвого зростання національної громадянської та зменшення локальної місцевої самоідентифікації одразу після подій Помаранчевого майдану, Євромайдану та повномасштабного російського вторгнення. Випробування, ризику і загрози, їх переживання та успішна протидія їм посилюють національну громадянську самоідентифікацію та солідаризацію. Це дає підстави припускати підвищення згуртованості, стійкості, дієвості, а відтак – і суб'єктності та успішності української соціальної спільноти.

Деяко інформативними є динаміки розподілів середніх значень сумарного індексу цинізму за альтернативними громадянськими, місцевою, регіональною та етнічною самоідентичностями в сучасній Україні (*рис. 2.17–2.18*).

За майже два роки війни рівень цинізму майже за всіма вказаними самоідентифікаціями виявляє мінливість, типову для України загалом – значущі зниження у 2022 та зростання у 2023 рр. Нетиповою, ба, навіть цілком антагоністичною є динаміка міри цинізму серед тих, хто самоідентифікував себе як «громадянин колишнього Радянського Союзу» – зростання у 2022-му та незначний спад у 2023 р. Втім, частка цієї самоідентичності за 31 рік зменшилася у 6,4 рази (*рис. 2.15*). Показовим є також зворотне зростання цинізму впродовж 2022–2023 рр. за «космополітичними» («громадянин Європи» і «світу») та регіональною самоідентифікаціями, ніж за національно-державною самоідентифікацією «громадянин України». Оскільки

**ВІЙНА Й УКРАЇНЬСКА СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА:
ДИНАМІКА ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА СОЛДАРИЗАЦІЇ**

Рисунк 2.15. Перший фрагмент унаочнення динаміки розподілу відповідей на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)», %

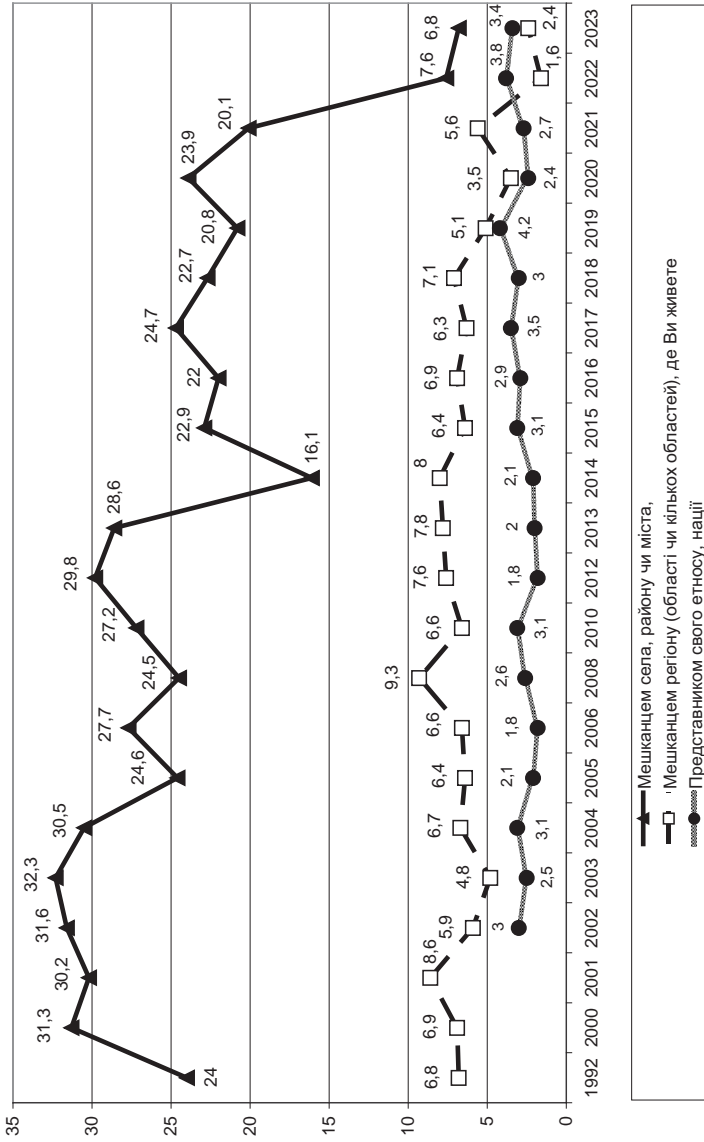
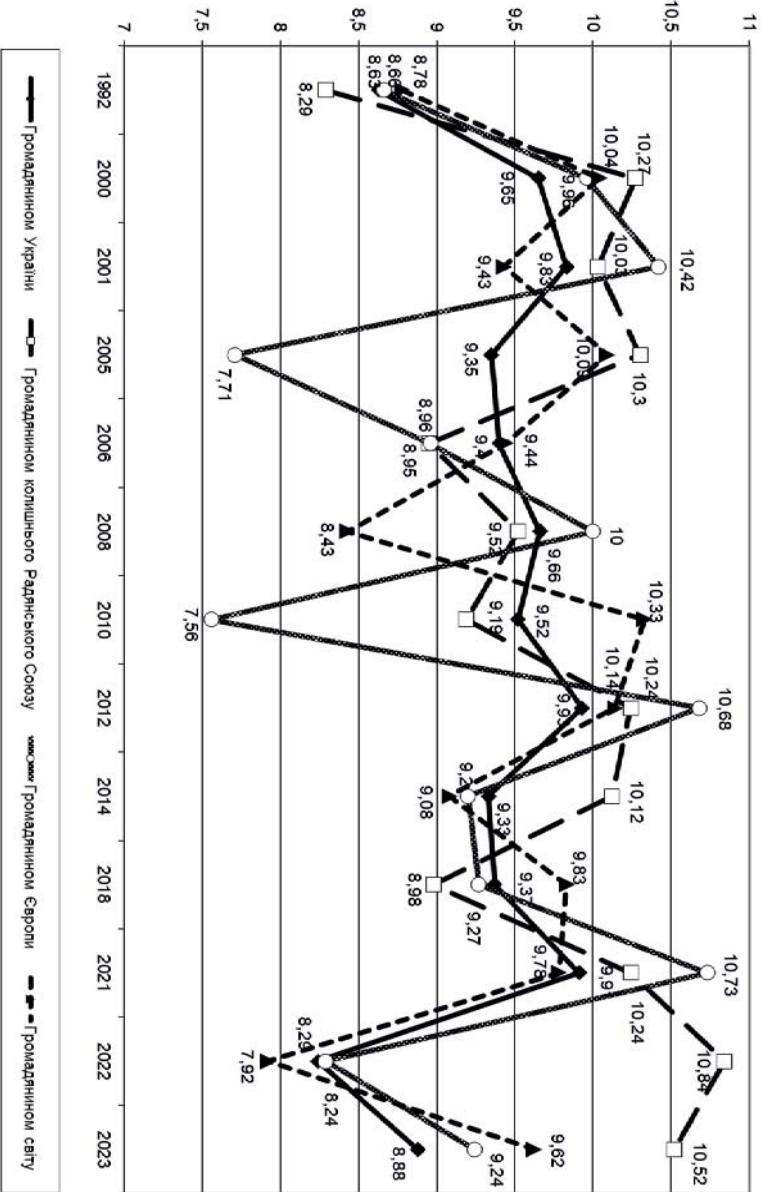

Рисунок 2.16. Другий фрагмент унаочнення динаміки розподілу відповідей на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)», %

ВІЙНА Й УКРАЇНЬСКА СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА:
ДИНАМІКА ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА СОЛДАРИЗАЦІЇ

Рисунком 2.17. Динаміка середніх значень сумарного індексу пінізму за альтернативними громадянськими самоідентичностями в сучасній Україні (MI)

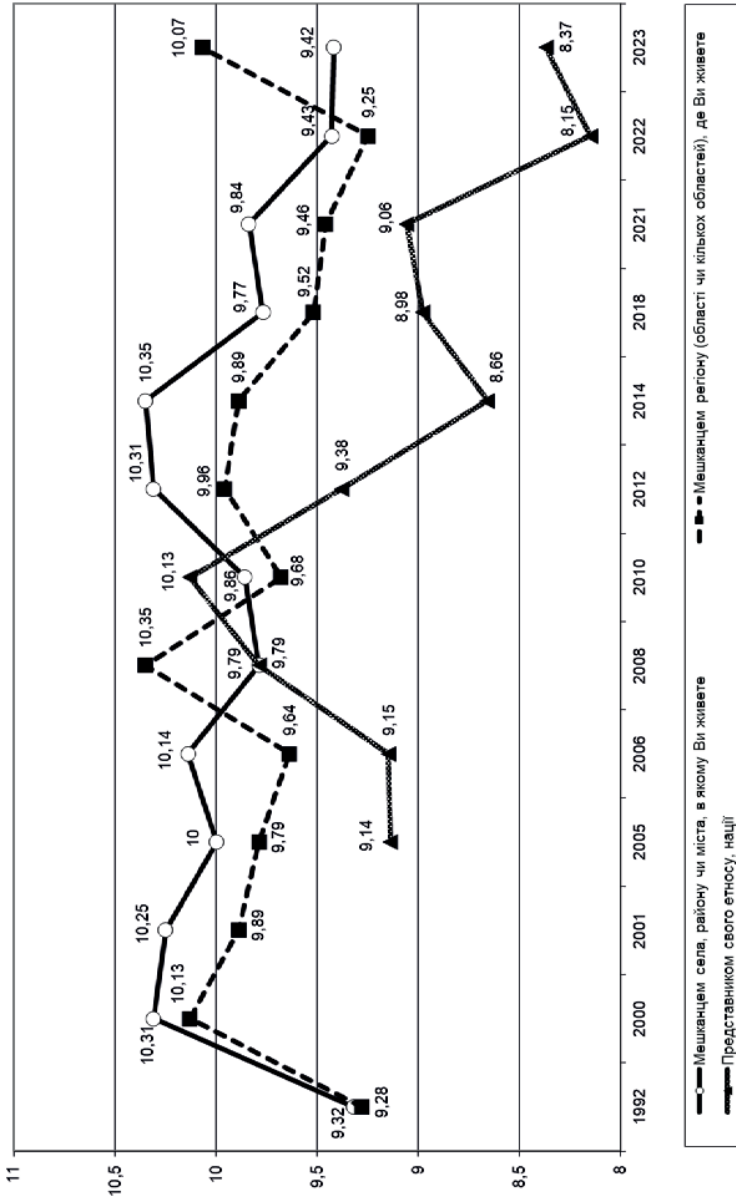

Рисунок 2.18. Динаміка середніх значень сумарного індексу цінності за альтернативними місцевістю, регіональною та етнічною самоідентичністю в сучасній Україні (М)

національно-державна самоідентифікація абсолютно (80% – *рис. 2.15 і 2.16*) домінує серед решти самоідентифікацій і вирізняється найнижчим поточним рівнем цинізму, є підстави твердити про відсутність наразі критичного зниження рівня легітимності суспільного ладу в Україні.

Загалом війна, як і інші екстремальні події в новітній історії України, виступає каталізатором соціальної модернізації та консолідації українського суспільства, увиразнює потенціал його життєздатності та цивілізаційне самовизначення. Важливість і актуальність соціологічних досліджень соціальних наслідків російсько-української війни полягають у тому факті, що її невід'ємною складовою є безкомпромісне інформаційно-психологічне й культурно-смісловіє протиборство. Метою агресора в ньому є делегітимація самого існування української соціетальної спільноти та її права на самовизначення. Соціологічні дослідження у цей період стають важливим методом вивчення соціальної поведінки та діагностики суспільних настроїв у сучасному українському суспільстві, що суттєво поглиблює наукове розуміння соціального потенціалу результативного національного спротиву агресору.

Джерела

Вебер, М. (2012). Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння. Київ: Видавничий дім «Всесвіт».

Головаха, Є., Паніна, Н. (2008). Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України.

Дюркгайм, Е. (1998). Самогубство: Соціологічне дослідження / пер. з франц. Київ: Основи.

Панина, Н. В. (2008). Проблемы демократизации в условиях пост-тоталитарной аномии. В Н. В. Панина; Е. И. Головаха (Сост. и ред.) Избранные труды по социологии: в трех томах. Том I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики (с. 30–42). Киев: Факт.

Parsons, T. (1964). *The Social System*. New York: The Free Press/Macmillan.

Parsons, T. (1960). Durkheim's Contribution to the Theory of Integration of Social Systems. In: Emile Durkheim, 1858–1917, K. H. Wolff ed. (pp. 118–53). Ohio State University Press: Columbus.

Parsons, T. (1966). *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*. Eglewood Cliffs: Prentice-Hall.

Parsons, T. (1969). *Politics and Social Structure*. New York: The Free Press.

Parsons, T. (1971). *The System of Modern Societies*. Eglewood Cliffs: Prentice-Hall.

Parsons, T. (1975). Some Theoretical Considerations on the Nature and Trends of Change of Ethnicity. In: *Ethnicity. Theory and Experience*, edited by Nathan Glazer. (pp. 53–83). Cambridge: Harvard University Press.

Parsons, T. (1977). [1970]. Equality and Inequality in Modern Society, or Social Stratification Revisited. In: T. Parsons, *Social System and the Evolution of Action Theory*. (pp. 321–380). New York: The Free Press.

Sciortino, G. (2004). *The Societal Community: Conceptual Foundations of a Key Action Theory Concept* (Paper prepared for the Parsons Conference in Kobe University, July 2004). https://www.academia.edu/3029866/The_Societal_Community

Sciortino, G. (2016). *American Society and the Societal Community: Talcott Parsons, Citizenship and Diversity. The Anthem Companion to Talcott Parsons*. Edited by A. Javier Treviño. (pp. 191–206). Anthem Press.

Розділ 3

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ СУСПІЛЬСТВА, ЩО ВОЮЄ

Те, якою мірою війна впливає на повсякденне життя людей, може по-різному визначати їхнє ставлення до влади та свою роль у політичній системі. Безумовним є вплив на політичну свідомість суспільства як сукупність уявлень, поглядів, переконань, цінностей і знань, які зумовлюють спосіб, яким громадяни сприймають політику, участь у політичному процесі та взаємодіють з політичною системою своєї країни. Політична свідомість відображає те, як люди розуміють і оцінюють політичні події, приймають рішення щодо підтримки або відхилення конкретних політичних ініціатив. Відсутність повноцінного політичного життя під час війни не означає, що у людей немає пріоритетів.

Готовність українців до опору ворогові напередодні вторгнення та через рік тривання війни

Бажання воювати за свою країну є важливою умовою безпеки будь-якого суспільства. Масштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. викликало в українців несподівані для решти світу спротив і стійкість. Стійкість українців пояснюється тим, що вже до цього впродовж багатьох років відбувалися бойові дії низького ступеня інтенсивності. Анексія Криму та частини Донбасу зумовили формування соціетальної ідентичності серед значної частини українських громадян, зміст якої увиразнився зовнішньополітичними орієнтаціями на Захід і утвердженням української мови як базової у конструюванні громадянської нації. Звичайно, цей процес був неоднаковим у регіональному розрізі, однак навіть там, де традиційно фіксувалися проросійські настрої, ще до початку повномасштабної війни відчутно зросли прозахідні орієнтації та проукраїнська ідентичність [Kulyk, 2016; Reznik, 2023].

На відміну від уявних ситуацій, реальна загроза війни більш виразно показує істинні наміри людей діяти в таких випадках. Коли в інформаційному просторі поширилися побоювання щодо широкомасштабного російського вторгнення, Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 1–12 лютого 2022 р. провели опитування, в якому запитувалося про можливу реакцію на російське вторгнення. Методом face-to-face було опитано 2001 респондента за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих на той час територій Донбасу та Криму). Вибірка репрезентативна за такими показниками, як стать, вік, тип населеного пункту, область проживання. Максимальна теоретична похибка вибірки не перевищує 2,2% [Democratic Initiatives Foundation, 2022]. Передчуття реальної війни, зосередження військ РФ навколо кордонів України, а співробітники посольств західних країн проводили евакуацію – усе це вплинуло на відповіді українців щодо готовності воювати (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Відповіді українців на запитання «Росія зосереджує свої збройні сили на кордонах України і демонструє готовність здійснити нове вторгнення. Якщо це станеться, якою буде Ваша реакція?», лютий 2022 р.

	<i>n</i>	%
Приєднаюся до Збройних Сил для відсічі агресії на фронті	162	8,1
Приєднаюся до добровольчих сил для боротьби з агресором на фронті та в тилу ворога	284	14,2
Надаватиму посильну невійськову допомогу (грошима, роботою, як донор крові тощо)	500	25,0
Нічого не робитиму, намагатимуся просто вижити	351	17,5
Спробую виїхати з країни	61	3,0
Не вірю в те, що це взагалі коли-небудь станеться	268	13,4
Важко відповісти	361	18,0
Немає відповіді	14	0,8
Загалом	2001	100,0

Примітно, що кількість тих, хто зголошувався приєднатися до офіційних Збройних Сил, була меншою, ніж тих, хто волів би битися у складі добровольчих сил. Це може свідчити про те, що напередодні війни державні інститути користувалися меншою підтримкою. Водночас чверть дорослого населення України збиралася всіляко допомагати невійськовими методами. Так чи інакше напередодні вторгнення близько половини населення в тій чи іншій формі готові були чинити опір агресорові. Подібні результати були отримані і в опитуванні Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), яке проводилося в той же час [KIIS, 2022].

Для з'ясування чинників готовності українців боротися за власну країну напередодні вторгнення було застосовано метод бінарної логістичної регресії. Логістична бінарна регресія дала змогу вивчити вплив чинників на залежну дихотомічну змінну. В усіх випадках змінні набувають значень від 1 для групи тих, хто дав ствердну відповідь про певний вид реакції на можливу агресію, до 0 для групи тих, хто зазначив інші варіанти відповіді. Задля зручності було узагальнено деякі подібні варіанти відповіді, як, наприклад, шляхом створення змінної «небажання боротися», яка увібрала в себе варіанти відповіді «нічого не робитиму, намагатимуся просто вижити», «спробую виїхати з країни» та «не вірю в те, що це взагалі коли-небудь станеться».

Чинники, зазначені як незалежні змінні, такі: (1) соціодемографічні характеристики як контрольні змінні, які відображають соціальну диференціацію (стать, вік, освіта, матеріальний статус сім'ї); (2) макрорегіони (Захід, Центр, Південь, Схід та Донбас); (3) мовна практика (спілкування у сім'ї); (4) мовна ідентичність (як позначення в анкеті респондентом власної рідної мови); (5) зовнішньополітичні орієнтації (вступ до ЄС); (6) безпекові орієнтації (вступ до НАТО). Статистичну обробку даних проводилася за допомогою пакета програм SPSS (докл. див.: [Reznik, 2023]). Регресійний аналіз виявив чітку диференціацію чинників готовності до певного виду боротьби (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Детермінанти готовності до боротьби проти агресії,
небажання боротися та невизначеності українців напередодні
російського вторгнення у 2022 р., логістичні регресії**

<i>Чинники</i>	<i>Приєднуюся до Збройних Сил для відсічі агресії на фронті</i>	<i>Приєднуюся до добровольчих сил для боротьби з агресором на фронті та в тилу</i>	<i>Надаватиму посильну невійськову допомогу (грошима, роботою, як донор крові тощо)</i>	<i>Небажання боротися</i>	<i>Важко сказати</i>
Стать (1 – жін.; 0 – чол.)	-2,062*** (0,127)	-1,238*** (0,290)	0,995*** (2,705)	0,393*** (1,481)	0,141 (1,151)
Вік (1–6)	-0,410*** (0,664)	-0,154** (0,858)	0,071 (1,074)	0,216*** (1,241)	-0,093* (0,911)
Освіта (1–4)	0,235 (1,265)	0,018 (1,018)	0,230** (1,259)	-0,248*** (0,781)	-0,029 (0,972)
Фінансове становище сім'ї (1–4)	-0,147 (0,863)	0,232** (1,262)	0,170* (1,186)	-0,108 (0,897)	-0,211** (0,810)
Макрорегіони (1/0)					
Захід	0,246 (1,278)	-0,198 (0,820)	0,493 (1,637)	-0,832** (0,435)	1,871*** (6,495)
Центр	0,588 (1,800)	0,232 (1,262)	0,455 (1,576)	-1,616*** (0,199)	2,312*** (10,090)
Південь	0,116 (1,123)	0,182 (1,199)	0,899** (2,456)	-1,271*** (0,281)	1,734*** (5,661)
Схід	-0,405 (0,667)	-0,838 (0,432)	0,238 (1,269)	-0,874*** (0,417)	2,475*** (11,884)
Донбас (ref.)	–	–	–	–	–
Мова спілкування у сім'ї (1 – укр.; 0 – рос.)	0,120 (1,127)	-0,061 (0,941)	0,240 (1,271)	-0,285 (0,752)	-0,017 (0,983)
Рідна мова (1 – укр.; 0 – рос.)	-0,079 (0,924)	0,791** (2,206)	0,793*** (2,210)	-0,540** (0,583)	-0,198 (0,820)
Вступ України до ЄС (1/0)	0,204 (1,226)	0,209 (1,233)	0,346* (1,413)	0,042 (1,043)	-0,594*** (0,552)
Вступ України до НАТО (1/0)	0,788** (2,198)	0,933*** (2,542)	0,378* (1,459)	-1,099*** (0,333)	-0,183 (0,833)
Constant	0,121	-1,567	-5,763	1,294	-2,442
Nagelkerke R ²	0,239	0,205	0,146	0,252	0,091
% правильних прогнозів	91,6	84,8	74,6	72,4	83,1

Примітка: У таблиці показані *B*-коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідним відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq .05$. ** $p \leq .01$. *** $p \leq .001$

Аналіз коефіцієнтів побудованих рівнянь демонструє, що впливовими детермінантами готовності приєднатися до Збройних Сил України виявилися стать (переважали чоловіки), вік (готовність зростала зі зменшенням віку) та зовнішньополітична орієнтація (переважали прихильники вступу України до НАТО). Власне, показники відношення шансів впливу незалежної змінної на залежну змінну (зазначено в дужках) вказують на вирішальний вплив пронатовської орієнтації. Характерно, що чинник макрорегіональної належності не проявив свого впливу. Також не проявили впливу ані мова спілкування, ані мовна ідентичність.

Подібними виявилися чинники готовності приєднатися до добровольчих сил: імовірність зростала із належністю до чоловічої статі та молодших категорій населення і також зумовлювалася підтримкою вступу України до НАТО. Крім цього, вибір цієї форми опору українцями зумовлювався мовною ідентифікацією (готовність зростала, якщо респондент обирав українську мову як рідну) та фінансовим становищем сім'ї (чим вище фінансове становище, тим більші шанси готовності до такого методу боротьби). За показниками відношення шансів впливу незалежної змінної на залежну змінну вирішальними чинниками готовності долучитися до добровольчих сил стали пронатовська орієнтація та україномовна ідентичність.

Натомість готовність до невійськової допомоги детермінувалася належністю до жіночої статі і, як у попередніх випадках, цей метод боротьби також зумовлювався зовнішньополітичними пріоритетами (переважали прихильники вступу України до ЄС і НАТО), ідентифікацією з українською мовою, належністю до Південного регіону, рівнем освіти (готовність зростала зі збільшенням рівня освіти) та матеріальним статусом (чим вище матеріальне становище, тим більші шанси готовності до такого методу боротьби). Цього разу згідно з аналізом відношень шансів впливу незалежної змінної на залежну змінну вирішальними виявилися чинники жіночої статі, належності до Південного регіону та ідентифікації з українською мовою.

Натомість небажання боротися зумовлювалося належністю до жіночої статі, зростанням віку та зниженням рівня освіти. Враховуючи те, що Донбас був референтною категорією в логістичній регресії, від'ємні коефіцієнти щодо усієї решти макрорегіонів свідчать про те, що позиція «небажання боротися» найбільш вираженою була саме на Донбасі. До цього слід додати, що такий спосіб реагування на потенційну загрозу зумовлювався ідентифікацією з російською мовою та негативним ставленням до ідеї вступу України до НАТО. Невизначеність простежувалася серед молоді з низьким рівнем матеріального становища, серед мешканців усіх регіонів, крім Донбасу, та негативним ставленням до ідеї вступу України до Європейського Союзу.

Отже, відмінності в реагуванні напередодні реальної загрози вторгнення показали, що готовність до опору ворогові відбувалася на основі формування української соціальної ідентичності, заснованої на прозахідній, євроатлантичній орієнтації. Зокрема, про це свідчить те, що вирішальний вплив пронатовської орієнтації на готовність до збройних форм опору ворогові та прояви антинатовської орієнтації у випадку неготовності боротися. Важливим результатом аналізу є те, що мовна поведінка чи регіональна належність як базові ознаки традиційних розколів в Україні не стали впливовими у готовності до боротьби. З іншого боку, мовну ідентичність цілком можна віднести до елемента соціальної ідентичності, коли ідентифікація з українською мовою зумовлювала готовність боротися, а ідентифікація з російською мовою визначала неготовність.

Тут, звісно, йдеться про факт саме вербальної готовності, а не фактичної поведінки. Адже намір, про який повідомляється в опитуванні, може не збігатися з фактичною поведінкою за межами середовища опитування. Звичайно, можна припустити, що велика кількість людей, які вербально зголосилися боронити країну, була проявом «соціально бажаної» відповіді в опитуваннях громадської думки. Так само, для багатьох тих, хто заявив про свою неготовність чи невизначеність, відповідь на це гіпотетичне запитання, була певною формою заперечення або спантеличеності різними взаємовиключни-

ми прогнозами щодо вторгнення. І коли війна стала соціальною реальністю, а її потрясіння змусило українців прийняти реальні рішення щодо життя та смерті, включно з боротьбою та опором або ж невтручанням. Відповіді на це ж саме запитання після 24 лютого 2022 р., безперечно, відрізнялися б від передвоєнних відповідей.

У перші дні війни, крім Збройних Сил України, до лав яких відразу добровільно залучилися люди з бойовим досвідом, значна частина громадян взяла участь в інших формах опору. З початком вторгнення були масово відтворені практики волонтерства, допомога армії, біженцям. Однак цього разу з'явився новий вид активності – це участь у територіальній обороні (ТрО). Звичайно, що ця участь регіонально суттєво відрізнялася змістом і рівнем небезпеки: зокрема, на лінії зіткнення з окупантами територіальна оборона воювала як справжні військовослужбовці. У решті випадків масова залученість до територіальної оборони проявилася через створення фортифікаційних споруд, блокування шляхів, вироблення коктейлів молотова, патрулювання вулиць, допомогу правоохоронцям.

Однак тривалість війни, масові жертви та кровопролиття, безумовно, позначилися на готовності реагувати на небезпеки. Частина населення виїхала до Європи, серед якого чимала кількість чоловіків призовного віку. Те, що Україна вистояла як держава і нація, певною мірою нівелювало той первинний порив йти безпосередньо захищати незалежність своєї країни, оскільки тоді реально загрожувала перспектива окупації більшості територій. Тому масштабна західна допомога в постачанні зброї та підготовці особового складу вже задіяних до війська чоловіків і жінок певною мірою почала раціоналізувати власну роль у зв'язку з перспективою довгої тривалості війни. Проявилися непоодинокі випадки ухиляння від мобілізації шляхом нелегального виїзду закордон; здобуття другої вищої освіти; працевлаштування, яке передбачає відстрочку від мобілізації тощо. Зрештою, це цілком ймовірні дії, тому важливо було з'ясувати, що спонукає людей обирати свою роль у загальному опорі ворогові.

Для цього звернемося до результатів всеукраїнського опитування «Суспільно-політичні настрої населення України», яке проводилося КМІС на замовлення Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у липні 2023 р. методом особистих інтерв'ю з використанням планшета. Загалом у рамках дослідження було проведено 2011 інтерв'ю з респондентами, які проживають у 135 населених пунктах України. Вибірка стратифікована, триступенева, випадкова з квотним відбором на останньому ступені. Стратифікація та квотне завдання формувалися на основі агрегованих масивів опитувань КМІС «Омнібус», проведених у період з вересня 2022-го до лютого 2023 р. Респондентам було запропоновано відповісти на запитання стосовно власної ролі у відсічі російської агресії у найближчі місяці (табл. 3.3). Фондом «Демократичні ініціативи» певною мірою було відтворено варіанти відповіді, які були застосовані в опитуванні напередодні вторгнення, однак з огляду на об'єктивні зміни був вилучений варіант невіри в агресію та додано варіант відповіді, який передбачав уже чинну службу в силах оборони.

Таблиця 3.3

Відповіді українців на запитання «Як Ви бачите свою роль у відсічі російської агресії у найближчі місяці?», липень 2023 р.

	<i>n</i>	%
Приєднаюся до Збройних Сил / територіальної оборони	66	3,3
Приєднаюся до добровольчих сил для боротьби з агресором на фронті та в тилу ворога	31	1,5
Служу у складі сил оборони (ЗСУ, Нацгвардія, ТрО, добровольчі частини тощо)	53	2,6
Працюватиму й надаватиму посильну невійськову допомогу (грошима, роботою, як донор крові тощо)	1038	51,7
Намагатимуся просто вижити	460	22,9
Спробую виїхати з країни	24	1,2
Інше	5	0,2
Не знаю, що робити	199	9,9
Важко відповісти	135	6,7
Загалом	2011	100,0

На відміну від намірів перед війною, коли близько 22% дорослого населення готові були приєднатися до збройних формувань, у липні 2023 р. лише близько 5% зголошувалися на подібний крок. Проте, попри явне зменшення, саме ці люди є достатнім мобілізаційним потенціалом для ведення бойових дій, адже, вже будучи обізнаними з реаліями тривалої війни, вони зголошуються бути задіяними на випадок мобілізації.

Водночас більше половини населення визначили для себе роль, за якої вони працюватимуть і надаватимуть посильну невійськову допомогу (грошима, роботою, як донори крові). Частка такої реакції збільшилася вдвічі. Очевидно, що подвоєння відбулося за рахунок тих, хто перед уявною війною подумки приміряв на себе шати майбутніх воїнів, однак з огляду на певне переосмислення власних соціально-психологічних ресурсів і в силу об'єктивних причин, пов'язаних зі здоров'ям, сімейними обставинами вирішив для себе, що буде більш корисним та ефективнішим для опору ворогові у тилу. Так чи інакше економіка й обороноздатність воюючої країни потребує людського потенціалу, тому така роль є також важливою.

Частка тих, хто дотримується пасивної позиції, яка визначається насамперед намаганням вижити, навіть дещо зросла – з 17,5% до майже 23%. Можна припустити, що це зростання відбулося за рахунок тих, хто збирався виїхати або ж не вірив у вторгнення. Адже після півтора року війни вдвічі зменшилася кількість тих, хто планує виїхати з країни. Вочевидь, що ті, хто хотів це зробити, вже реалізував свій намір. І нарешті, загальна кількість тих, не може визначитися у такій ситуації, у цілому є подібною: напередодні війни – 18%; у липні 2023 р. – 16,7%.

Для з'ясування чинників готовності українців боротися за власну країну було застосовано знову ж таки метод бінарної логістичної регресії. Для статистичної наповненості було об'єднано тих, хто зазначив готовність до збройної боротьби («приєднуюся до Збройних Сил / територіальної оборони» та «приєднуюся до добровольчих сил для боротьби з агресором на фронті та в тилу ворога»). Так само було об'єднано небажаючих боротися респондентів (які зазначили «намагатимуся просто вижити та «спробую виїхати з країни») та невизначених респондентів («не знаю, що робити» та «важко відповісти»).

У масиві даних не було емпіричних ознак, які б відтворили показники соціетальної ідентичності (геополітичних орієнтацій, мовної ідентичності). Однак наявність соціально-демографічних ознак в інструментарії опитування дало змогу встановити певні конфігурації чинників на обрану роль реагування щодо відсічі російської агресії впродовж тривалої війни (табл. 3.4).

Отже, служба у складі сил оборони (ЗСУ, Нацгвардія, ТрО, добровольчі частини) через понад рік від початку війни зумовлюється належністю до чоловічої статі, зниженням віку та зростанням матеріального становища сім'ї. Тобто всі ті чинники, які проявлялися щодо готовності воювати напередодні агресії РФ, відтворилися й у 2023 р. Потенційна готовність приєднатися до сил опору вже під час тривання війни також зумовлюється подібними соціально-демографічними чинниками – чіткою належністю до чоловічої статі та дещо слабшим впливом належності до молодших вікових категорій. Однак у цьому випадку проявився чинник освіти (готовність зростає зі зниженням рівня освіти), натомість зафіксовано відсутність впливу чинника фінансового становища.

На відміну від випадку напередодні 24 лютого 2022 р., така потенційна роль у опорі ворогові, як праця та надання посильної невійськової допомоги (грошима, роботою, як донор крові), вже не має чіткого гендерного забарвлення. Очевидно, що ця група за рахунок подвоєння з часу першого обстеження збалансована наявністю і жінок, і чоловіків. Тут також проявилася виразна соціально-демографічна закономірність: надання посильної невійськової допомоги детермінується знову ж таки зниженням віку та зростанням фінансового становища. Власне, згідно з аналізом відношень шансів впливу незалежної змінної на залежну змінну вирішальними виявилися саме високі рівні освіти та фінансового становища як складові соціального статусу.

Тобто, якщо не брати до уваги аспекти цінностей чи ідентичностей, то очевидно, що освіченіші й заможніші люди мають більше варіантів підтримки власного соціального статусу, ніж отримувати заробітну платню в армії як джерело забезпечення сім'ї, що збільшує значущість їхнього рішення при-

Таблиця 3.4

Детермінанти готовності до боротьби, небажання боротися та невизначеності під час російсько-української війни, липень 2023 р., логістичні регресії

Чинники	Служу у складі сил оборони (ЗСУ, Нацгвардія, ТрО, добровільні частини тощо)	Присюдаюся до Збройних Сил / територіальної оборони / добровільних сил	Працюватиму і надаватиму послуги невійськової допомоги (зрощима, роботою, як донор крові)	Небажання боротися	Невизначеність
Стать (1 = чол.; 2= жін.)	-1,991*** (0,137)	-1,673*** (0,188)	0,175 (1,191)	0,500*** (1,649)	-0,071 (0,931)
Вік (1–4)	-0,448** (0,639)	-0,215* (0,807)	-0,268*** (0,765)	0,395*** (1,485)	0,123 (1,130)
Освіта (1–8)	0,071 (1,074)	-0,201** (0,818)	0,176*** (1,193)	-0,073 (0,929)	-0,137*** (0,872)
Фінансове становище сім'ї (1–5)	0,491** (1,633)	0,114 (1,121)	0,479*** (1,614)	-0,562*** (0,570)	-0,288*** (0,750)
Тип населеного пункту (1–7)	0,004 (1,004)	-0,094 (0,911)	0,046* (1,047)	0,000 (1,000)	-0,036 (0,964)
Макрорегіони					
Захід	-0,750 (0,472)	0,176 (1,192)	0,175 (1,191)	0,080 (1,083)	-0,478 (0,620)
Центр	-0,602 (0,548)	0,449 (1,566)	-0,589*** (0,555)	0,496*** (1,643)	0,266 (1,305)
Південь	-0,168 (0,845)	0,373 (1,451)	-0,180 (0,835)	-0,008 (0,992)	0,142 (1,152)
Схід (ref.)	–	–	–	–	–
Мова спілкування у родині					
Українською	-0,194 (0,823)	0,372 (1,450)	0,345 (1,413)	-0,178 (0,837)	-0,349 (0,706)
Російською	-1,049 (0,350)	0,441 (1,554)	-0,642 (0,526)	1,219 (3,384)	-0,464 (0,629)
Українською та російською	-0,162 (0,850)	0,602 (1,825)	-0,055 (0,946)	0,423 (1,526)	-0,546 (0,579)
Іншою (ref.)	–	–	–	–	–
Constant	-0,933	0,411	-1,786	-1,799	0,179
Nagelkerke R ²	0,158	0,118	0,181	0,202	0,060
% правильних прогнозів	97,3	95,1	65,9	78,8	83,9

Примітка: У таблиці показані В-коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідними відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq .05$. ** $p \leq .01$. *** $p \leq .001$

єднатися до війська. Також певною мірою проявився чинник типу поселення, коли потенційна немілітарна поведінка простежується більше зі зростанням населеного пункту, що також може привносити певні статусні особливості мешканців великих міст у рішенні йти на фронт.

Дещо несподівано схильність до невійськової допомоги має менше поширення серед мешканців Центрального макрорегіону, оскільки зафіксовано негативне значення коефіцієнта. Тоді як серед впливових чинників прагнення просто вижити або ж спробувати виїхати за кордон вирішальним виявився вплив саме чинник проживання у Центральному макрорегіоні. Крім цього, роль уникнення боротьби також більшою мірою простежується серед жінок старшого віку із низьким рівнем фінансового становища сім'ї. Подібні детермінанти проявилися і щодо невизначеної позиції, яка простежується серед матеріально зuboжilих і менш освічених верств населення без чіткої гендерної належності.

Отже, беручи до уваги, що опитування 2023 р. не проводилося на території Донбасу, можна констатувати, що, крім випадку з Центральним макрорегіоном, готовність чи неготовність боротися за свою країну через рік тривалої війни не залежить від регіональної належності чи мовної поведінки у сім'ї. Це є свідченням збереження національної єдності українців.

Політичні пріоритети суспільства під час воєнного стану

З початком агресії РФ і героїчної відсічі з боку українців суттєво зросло позитивне ставлення до владних інститутів. Це пов'язано з тим, що, попри суттєві територіальні втрати, владі вдалося ефективно стабілізувати державний апарат і налаштувати суспільство на рішучий спротив. Важливу роль тут зіграло те, що представники центральних органів влади у критичні дні залишилися у столиці. Передусім для українців та всього світу вирішальним фактом уособлення незламності стало перебування в напівоточеному Києві президента В. Зеленського та його адміністрації, уряду та парламенту.

З-поміж усіх політичних інститутів саме інститут президентства продовжує вирізнятися високим рівнем довіри серед українців під час російсько-української війни. Як свідчать опитування Центру Разумкова, порівняно з довоєнними показниками рівні довіри до політичних інститутів після широкомасштабного вторгнення зросли понад удвічі щодо Президента України, уряду та Верховної Ради (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Довіра українців до політичних інститутів до і під час війни, %

Політичні інститути	липень–серпень 2021 р.			серпень 2022 р.			липень 2023 р.		
	Не довіряють	Довіряють	Важко відповісти	Не довіряють	Довіряють	Важко відповісти	Не довіряють	Довіряють	Важко відповісти
Президент України	57,6	36,2	6,2	9,2	79,7	11,1	15,0	79,9	5,2
Уряд України	72,0	21,5	6,6	47,5	40,6	11,8	52,2	39,1	8,7
Верховна Рада України	75,1	18,7	18,7	53,9	34,6	11,5	56,3	36,2	7,6
Суди (судова система в цілому)	74,2	15,5	10,4	64,1	18,2	17,7	69,7	19,0	11,4
Політичні партії	71,7	16,1	12,2	69,8	14,5	15,6	68,2	17,0	14,9

Джерело: [Центр Разумкова, 2022; 2023b].

Водночас рівні довіри до політичних партій і судової гілки залишилися майже незмінними й стабілізувалися у цілому на одному рівні впродовж року тривання війни, причому частки недовіри продовжували суттєво перевищувати частки довіри. Довіра до Президента України визначається низкою чинників, ключовими з яких є ті, які пов'язані з перебігом воєнних дій. Чіткий взаємозв'язок цього ставлення з вірою в перемогу та налаштованістю на безкомпромісність результатів цієї перемоги в черговий раз підтверджує тезу про унікальний феномен політичної єдності та згуртованості влади та народу, який притаманний насамперед у часи екзистенційної загрози. В українському випадку він ще доповнюється євроатлан-

тичними прагненнями та проукраїнською ідентичністю населення [Резнік, 2023].

Поряд з тим, попри високий кредит довіри до Президента України, тривалість війни відбивається на оцінці громадянами наявності політичних лідерів, які здатні ефективно керувати країною, про що свідчать дані багаторічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України (табл. 3.6). Зокрема, у 1990-х роках домінувала невизначеність серед населення щодо існування таких лідерів. Переконаність в існуванні таких персон зростала у роки, коли відбувалися зміни влади (2005, 2006, 2019 рр.). Натомість зростання негативних оцінок щодо наявності політичних лідерів відбувалися у роки делегітимації влади напередодні Євромайдану та у 2016–2018 рр. напередодні радикального реформатування влади. Примітно, що у 2022 р. зафіксовано найбільший показник переконаності в існуванні ефективних політичних лідерів за історію соціологічних обстежень. Це пов'язано з тим, що за умов війни відбулася консолідація громадян з керівництвом країни. Водночас уже у 2023 р. відбулося суттєве зниження цієї переконаності порівняно з попереднім роком, однак навіть така кількість випереджає частку тих, хто відповів негативно чи не визначився.

За результатами опитування 2023 р., згода з твердженням, що в Україні сьогодні є політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною, збільшується зі зростанням рівня осві-

Таблиця 3.6

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Чи є сьогодні в Україні політичні лідери,
які можуть ефективно керувати країною?», %**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ні	24,7	30,3	30,7	29,8	33,0	35,3	18,0	25,3	38,3	30,3	49,1	43,3	59,2	49,3	22,3	35,1	43,9	9,1	17,0
Важко сказати	55,7	58,4	53,5	49,4	36,1	36,0	31,5	32,0	28,5	34,4	30,8	30,1	22,0	30,6	26,8	36,3	30,0	30,2	36,8
Так	18,5	11,3	15,5	20,6	30,5	28,4	50,4	42,7	33,0	35,2	19,9	26,6	18,7	20,1	50,9	28,3	25,6	59,6	45,4
Не відповіли	1,1	0,0	0,4	0,2	0,4	0,2	0,1	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	0,1	0,0	0,0	0,3	0,5	1,0	0,8

ти та фінансового становища сім'ї, більше простежується у наймолодшій і найстаршій, ніж у середніх вікових категоріях, більше серед тих, хто відповідали під час опитування виключно українською мовою (45,2%), ніж серед тих, хто відповідав виключно російською мовою (33,0%). Макрорегіональний розподіл вказує на дещо меншу переконаність в існуванні ефективних політичних лідерів на Сході (38,9%), ніж на Заході (43,2%), у Центрі (44,8%), на Півдні (45,1%).

Як і у випадку з політичними лідерами, моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України фіксує, що у 1990-х роках та у першій половині 2000-х років домінувала невизначеність серед населення щодо того, чи існували політичні партії та рухи, яким можна довірити владу (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Динаміка відповідей населення України на запитання «Чи є серед існуючих на тепершній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?», %

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ні	28,0	30,2	26,6	31,2	27,5	30,9	20,3	23,4	39,5	33,1	46,8	43,8	56,6	48,8	24,6	36,6	45,2	16,7	26,4
Важко сказати	56,9	57,6	49,5	51,8	39,8	43,3	42,1	33,7	30,5	36,9	34,1	34,9	25,1	31,1	29,3	36,3	30,3	48,0	44,9
Так	13,9	12,2	23,4	16,7	32,4	25,5	37,4	42,9	29,8	29,9	18,7	21,2	18,0	20,1	46,1	26,8	23,9	34,0	27,1
Не відповіли	1,2	0,0	0,5	0,3	0,3	0,3	0,2	0,0	0,2	0,1	0,4	0,1	0,3	0,0	0,0	0,3	0,6	1,3	1,5

Після Помаранчевої революції впродовж двох років серед населення України частка людей, які вважали, що такі політичні партії існують, перевищувала загал скептиків. Однак упродовж подальшого десятиліття (2008–2018 рр.) тенденція мала протилежний вигляд, коли частка скептиків перевищувала частку оптимістів. І лише у 2019 р. кардинально змінилося ставлення населення, коли довіра до інституту політичних партій зросла більш як удвічі. Проте в подальші роки тенденція виявилася зворотною і у 2021 р. частка скептиків перевищувала майже вдвічі загал оптимістів, досягши критичної межі. Порівняно з 2021-м у 2022 р. на тлі відчутного зростан-

ня легітимності влади довіра до інституту політичних партій збільшилася та все ж була суттєво меншою від показника 2019 р. Очевидно, що безпрецедентна довіра населення до лідерів держави під час війни не була автоматично перенесена на політичні сили. А у 2023 р. цей показник зменшився до «передвоєнних» часів.

Переконавання про наявність політичних партій, яким можна довірити владу, збільшується зі зростанням рівня освіти та фінансового становища сім'ї. Суттєвих відмінностей за віком не спостерігається. Дещо менше ця переконаність простежується серед мешканців Півдня, ніж у решті макрорегіонів. Водночас за даними загальнонаціонального опитування, яке Центр Разумкова у липні 2023 р. провів методом face-to-face (N=2017), відповідаючи на запитання, чи бачать вони серед наявних політичних сил ті, яким можна було б довірити владу в повоєнний період, 38,5% дали ствердну відповідь і вже 41,3% – негативну, а п'ята частина (20,2%) населення – не визначилася. Причому лише в Західному макрорегіоні відносна більшість дала ствердну відповідь, а в інших макрорегіонах відносна більшість – негативну.

На запитання «З якого середовища, на Вашу думку, може з'явитися політична сила, якій би Ви могли довірити владу у повоєнний період?» найчастіше називають середовище військових (51%), близько чверті опитаних (25,9%) дотримуються думки, що вона може з'явитися з уже існуючих політичних партій, подібна кількість (24,4%) – з волонтерського середовища, 18,5% – з організації громадянського суспільства, 17,2% – з кола гуманітарної або технічної інтелігенції, і лише 7,8% – з бізнес-середовища. При цьому у Західному макрорегіоні дещо частіше порівняно з іншими макрорегіонами називають середовища військових, волонтерів і вже існуючих політичних партій, натомість мешканці Південного макрорегіону вирізняються частішим, згадуванням середовища гуманітарної або технічної інтелігенції [Центр Разумкова, 2023b]

Незважаючи на обмеження у свободі слова, які накладає воєнний стан, у громадській думці не відбулося зростання відчуття, що є якісь утиски у цій сфері (табл. 3.8). Упродовж багаторічних обстежень частка тих, хто зберігав переконаність у

тому, що в Україні люди можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, переважала частка тих, хто так не вважав. Динаміка відповідей, які зафіксовані моніторинговим дослідженням Інституту соціології НАН України, свідчить про зростання показників цієї переконаності у другій половині 2000-х років. Натомість зниження позитивних оцінок і зростання негативних оцінок щодо можливості вільно висловлювати політичні погляди зросли напередодні Євромайдану. У 2014 р. було зафіксовано зростання позитивних оцінок, однак уже згодом у 2016 р. знову зросли негативні оцінки. У 2019 р., коли відбулася зміна влади, позитивні оцінки зросли значною мірою. Але вже у 2021 р. частка тих, хто давав позитивні оцінки, знизилася до мінімуму. Під впливом повномасштабної війни у 2022 р. відбулося безпрецедентне зростання до максимального показника у сприйнятті політичних свобод – три чверті громадян погоджувалися із наявністю цієї можливості. За результатами опитування 2023 р., ця частка дещо зменшилася, однак навіть така кількість (близько двох третин) населення свідчить про суттєву політичну єдність, навіть попри обмеження інформаційної політики під час війни.

Таблиця 3.8

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати
свої політичні погляди?», %**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ні	14,7	14,3	18,0	13,2	21,2	21,1	20,4	13,5	16,5	12,2	30,1	25,5	38,0	29,9	21,7	21,1	31,9	8,9	14,4
Важко сказати	29,8	25,7	27,6	35,9	23,2	23,9	21,0	20,3	18,3	19,4	23,4	18,4	16,8	20,3	14,5	23,6	20,8	15,1	20,2
Так	55,2	60,0	54,4	50,7	55,3	54,9	58,4	66,2	65,1	68,3	46,3	56,1	45,2	49,8	63,8	55,2	46,9	75,6	65,1
Не відповіли	0,3	0,0	0,1	0,2	0,3	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,4	0,4	0,3

Результати останніх років вказують на те, що переконання у тому, що сьогодні в Україні люди можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, зменшується зі зростанням віку та збільшується зі зростанням рівня освіти та фінансового

становища сім'ї. Характерно, що переконання про можливість вільно висловлювати свої політичні погляди у 2023 р. в усіх макрорегіонах України поділяє більшість населення. Деяко більше це переконання представлено у Центрі країни (67,1%), ніж на Заході (63,0%), Півдні (61,0%) та Сході (58,6%); більше серед тих, хто відповідав під час опитування виключно українською мовою (66,5%), ніж серед тих, хто відповідав виключно російською мовою (49,6%).

Показник, який був розроблений Фондом «Демократичні ініціативи», дає змогу виявити преференції громадян щодо бажаного державного устрою впродовж багатьох років (*табл. 3.9*). Динаміка відповідей населення України свідчить про пов'язаність масової свідомості з соціально-економічними та політичними процесами, які тривали до цього часу.

Зокрема, помітне зростання підтримки демократичного врядування відбувалося після Помаранчевої революції. Однак у подальші роки відбулася політична криза, пов'язана з неузгодженістю повноважень законодавчої та виконавчої гілок влади. Громадська думка відреагувала на це зниженням підтримки демократії в бік зростання індиферентного ставлення. Крім цього, подальша світова фінансово-економічна криза 2008 р. обернулася для України різкою девальвацією національної валюти. Опитування 2009 р. засвідчило мінімальну підтримку демократичного врядування, коли вже менше третини респондентів вважало, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України. Навіть попри прихід до влади авторитарного президента В. Януковича, населення поступово оговтувалося від політичних пертурбацій та економічної кризи, а на потребу в демократичному устрої вказувала майже половина опитаних. Після Революції Гідності цей показник зміцнів, підтримка демократичного устрою поширилася на більше ніж на половину респондентів.

З початком вторгнення РФ в Україну очікувалося, що на тлі воєнного стану, централізації влади та масового згуртування навколо політичних лідерів зросте суспільний запит на авторитарний устрій. Однак результати опитувань у 2022–2023 рр., навпаки, свідчать про суттєве зростання підтримки демократичного устрою та зниження підтримки авторитаризму й

Таблиця 3.9

Динаміка* відповідей громадян України на запитання
«З яким із наведених нижче суджень Ви більш згодні?», %

Судження щодо державного устрою	2004	2006	2007	2008	2009	2010	2012	2013	2016	2021	2022	2023
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	41,3	53,5	42,8	37,9	32,2	46,9	50,9	47,9	54,0	54,0	63,9	73,1
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	23,2	21,5	21,5	18,6	17,4	19,1	19,6	22,5	19,8	19,6	13,8	9,5
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	18,0	10,9	17,7	19,6	24,9	15,7	18,3	16,7	15,0	16,7	13,1	8,8
Важко відповісти	17,5	14,0	18,0	17,8	25,5	18,3	11,2	12,9	11,1	9,7	9,2	8,6
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Травень 2004 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром «Соціальний моніторинг» (N=2038). Жовтень 2006 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» (N=2011). Грудень 2008 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» (N=2012). Квітень 2009 р. – опитування Інституту соціології НАН України спільно з фірмою «Соціс» (N=1800). Жовтень 2010 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» (N=2011). Квітень 2012 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова (N=2009). Березень 2013 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з КМІС (N=2037). Серпень 2016 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з КМІС (N=2040). Липень-серпень 2021 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова (N=2019). Серпень 2022 р. – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова (N=2024). Травень 2023 р. – опитування Центру Разумкова (N=2020).

невизначеної позиції. Та попри це вагома частина населення демонструє певну амбівалентність у поглядах, коли виявляє своє ставлення до різних типів політичного устрою. Зокрема, якщо взяти до уваги динаміку загальнонаціональних опитувань Центру Разумкова, то очевидним є те, що абсолютна більшість громадян України позитивно (сумарне поєднання оцінок «скоріше хороша» або «дуже хороша») оцінює демократичний тип політичної системи (табл. 3.10). Суттєво зросла й частка тих, хто вважає демократичну політичну систему «дуже хорошою» (з 35,8% у 2017 р. до 56,7% у 2023 р.).

Таблиця 3.10

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Наскільки такі типи політичних систем хороші
для нашої країни? Демократична політична система», %**

Варіанти відповіді	Березень 2017 р.	Вересень– жовтень 2022 р.	Травень 2023 р.
Дуже хороша	35,8	53,9	56,7
Швидше хороша	50,7	36,0	36,1
Швидше погана	10,3	8,7	5,3
Дуже погана	3,0	1,2	1,2
Не відповіли	0,2	0,8	0,8
Загалом	100,3	100,3	100,3

Джерело: [Центр Разумкова, 2023b].

Водночас значна частка українців позитивно ставляться й до авторитарного типу політичної системи (табл. 3.11). Хоча підтримка системи, яка передбачає «сильного лідера, незалежного від парламенту та виборів», відчутно скоротилася: якщо у 2017 р. сумарно 79,9% вважали її «скоріше хорошою» або «дуже хорошою» для країни, то у рік вторгнення таких виявилось вже 67,7%, а у 2023 р. ця частка зменшилася до 62,2%. Водночас 58% опитаних вважають хорошими одночасно обидві ці системи, парадоксально не вбачаючи суперечності між такими підтримками. Примітним є те, що за умов війни зросла частка противників авторитарної моделі (з 20% у 2017 р. до 32% у 2022 р. та до 37% у 2023 р.).

Таблиця 3.11

Динаміка відповідей населення України на запитання
«Наскільки такі типи політичних систем хороші для нашої країни? Сильний лідер, не залежний від парламенту і виборів», %

Варіанти відповіді	Березень 2017 р.	Вересень– жовтень 2022 р.	Травень 2023 р.
Дуже хороша	35,0	30,3	26,2
Швидше хороша	44,9	37,4	36,0
Швидше погана	14,3	21,1	26,4
Дуже погана	5,7	10,9	10,6
Не відповіли	0,2	0,3	0,8
Загалом	100,3	100,3	100,3

Джерело: [Центр Разумкова, 2023б].

Той факт, що інститут армії користується найбільшою повагою та довірою у воюючій країні, нашттовхує на думку, що в суспільстві може зрости симпатія до політичної системи, коли ключову роль відіграють військові. Однак, попри певне зростання популярності такого типу політичної системи, коли правлять військові або військовий режим (з 12,4% у 2017 р. до 30,4% у 2022 р. і 28,3% у 2023 р.), все ж переважна більшість українців вважає таку систему поганою (табл. 3.12). Знову ж таки, за даними Центру Разумкова, проявляється амбівалентність у поглядах, коли серед тих, хто вважає хорошою систему,

Таблиця 3.12

Динаміка відповідей населення України на запитання
«Наскільки такі типи політичних систем хороші для нашої країни? Правлять військові або військовий режим», %

Варіанти відповіді	Березень 2017 р.	Вересень– жовтень 2022 р.	Травень 2023 р.
Дуже хороша	1,7	8,6	8,5
Швидше хороша	10,7	21,8	19,8
Швидше погана	46,7	39,9	40,5
Дуже погана	40,7	29,1	30,4
Не відповіли	0,3	0,5	0,9
Загалом	100,3	100,3	100,3

Джерело: [Центр Разумкова, 2023а].

коли правлять військові або військовий режим, 91% також вважають хорошою демократичну систему.

Важливим є те, чи мають декларативні авторитарні орієнтації ціннісне підґрунтя. За умов війни завжди увиразнюються та часто протиставляються цінності матеріального достатку та громадянських свобод. Для одних людей вирішення економічних проблем стає першочерговим, аніж наявність громадянських свобод. Тобто потенційно вони можуть очікувати сильного лідера або авторитарний режим, які забезпечать, на їхню думку, фінансову та матеріальну стабільність. Водночас для інших визвольна війна актуалізує цінність громадянських свобод, позбавлення яких навіть заради достатку асоціюватиметься з програшем у війні, оскільки українська ідентичність для них уособлює європейську цивілізацію, де, як вважається, цінність свободи є найважливішою.

Опитування Центру Разумкова свідчать про те, що найменш останнім часом знижується частка тих, для кого достаток є важливішим за свободу, і зростає кількість тих, хто за свободу готовий терпіти матеріальні труднощі (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Яке з цих суджень Вам ближче?», %**

	Червень 2010 р.	Грудень 2017 р.	Червень 2021 р.	Травень 2023 р.
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому в обмін на власний добробут я готовий поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод	30,1	25,0	30,8	23,0
Звичайно, важливими є і свобода, і достаток, при цьому заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав я готовий терпіти певні матеріальні труднощі	32,4	38,0	43,1	50,9
Важко сказати	37,6	37,0	26,1	26,1
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: [Центр Разумкова, 2023а].

Особливо виразно це проявилось у 2023 р., коли половина населення обрало особисту свободу та дотримання громадянських прав, тоді як лише для близько чверті респондентів важливішим став достаток. При цьому чверть населення не визначилася щодо цієї дилеми.

Отже, аналіз преференцій українців щодо бажаного державного управління виявив помітне зростання кількості громадян, які орієнтуються на демократичне врядування. До того ж поступово знижується підтримка авторитарних методів управління. Зростання довіри до Збройних Сил України до майже абсолютних показників не призвело до суттєвого зростання популярності ймовірного військового режиму. Позитивним є те, що навіть за умов економічного погіршення під час війни поступово зростає частка тих, хто за свободу готовий терпіти матеріальні труднощі.

Популістські орієнтації українців за умов обмеження політичного життя

Популістські орієнтації у строгому академічному трактуванні прийнято розглядати як підтримку громадянами сукупності ідей про існування антагонізму між двома однорідними групами – «добросчесним народом» і «корумпованою правлячою елітою», у зв'язку з чим бажане політичне життя повинно бути вираженням волі «народу», остаточною джерелом легітимності. Однак у широкому значенні сюди можна віднести також різні елементи спрощеного відображення політичного життя, зневіри в демократичних представницьких процедурах, зневажливого ставлення до опозиції (якщо політики-популісти вже при владі), схильність до прямого урядування та авторитаризму, ксенофобії, конспірології, суперечливого ставлення до різних аспектів економічного життя. Популістські орієнтації живляться надією людей, що там, де провалилися усталені партії та еліти, слід покладатися на простих і «незаплямованих» політиків із «народу». Завдяки цьому набуває поширення запит на «нові обличчя» у політиці, оскільки функціонування політичної системи в рамках, які задані правлячою елітою, видається вкрай корупційним і неефективним.

На відміну від плюралістичної концепції демократії, популізм стверджує плебісцитарну політику та персоналізацію влади. Таке розмаїття рис популізму дало підстави називати цей феномен «тонкою» ідеологією. Йдеться про відсутність ґрунтового, послідовного та вичерпного пояснення соціального світу, яке пропонують «повні» ідеології (комунізм, лібералізм тощо). Тому популізм завжди поєднується з актуальними в певному середовищі на той момент ідеологіями. Саме тому, коли йдеться про певний різновид популізму, подеколи можуть розрізняти правий та лівий популізми. Однак загалом риторика популістів мімікрує зі змінами актуальних проблем у певному суспільстві.

У спробах емпіричної операціоналізації популістських орієнтацій вчені виокремлюють такі складові, як народоцентризм, антиелітизм, ідею народного суверенітету, антиплюралізм і маніхейський світогляд [Stanley, 2008; Akkerman, Mudde, Zaslove, 2014; Spruyt, Keppens, Droogenbroec, 2016].

1. Народоцентризм. Йдеться про незаперечну політичну волю простого народу, звичайних людей, які за своєю суттю є мудрими і добродішними, на відміну від зрадницької еліти. Відтак уявляється, що політичні відмінності між правлячою елітою та народом є набагато більшими, ніж відмінності між пересічними людьми загалом. Тобто йдеться про переконаність у однорідності, гомогенності простого народу.

2. Ідея народного суверенітету. Йдеться про те, що політика має бути вираженням виключно волі простих людей, незалежно від їхньої компетентності. Такі люди хочуть, щоб їх представляли звичайні громадяни, а не фахівці чи професійні політики, оскільки, на їхню думку, представники еліти є зарозумілими і не знають як «по-справжньому влаштоване людське життя».

3. Маніхейський світогляд. Це схильність людей мислити в категоріях дуалізму Добра і Зла, втілена в безкомпромісне тлумачення структури політичного світу в термінах антиелітизму. У нашому випадку йдеться про сприйняття відносин між «народом» та «елітою» як антагоністичних.

4. Антиплюралізм. Йдеться про скептичне ставлення до ключових рис представницької демократії, зокрема, до компромісу, посередницьких інститутів і процедур, які забезпе-

чують права меншин. На відміну від плюралістичної концепції демократії, популізм стверджує плебісцитарну політику та персоналізацією влади.

Отже, популістські орієнтації (атитюди) можна визначити як сукупність уявлень про політичне представництво, які є відображенням протестної соціальної мобілізації на соціальні зміни і які структурують політичний простір, поділяючи його між уявним однорідним блоком «звичайних людей» та усталеною елітою.

В Україні тривалі суспільні трансформації посткомуністичного періоду призвели до тотальної недовіри та негативного ставлення до державних інституцій. Внаслідок незмінюваності політичного істеблішменту в масовій свідомості сформувалися стійкі антиелітарні настрої [Шульга та ін., 1998; Фонд «Демократичні ініціативи», 2016]. Проте існування поляризації в українському суспільстві за геополітичними орієнтаціями та соціальними ідентичностями тривалий час схиляло громадян покладатися на традиційні політичні сили у своїй електоральній поведінці. До Революції Гідності існував певний баланс між прозахідними та проросійськими силами. Поляризація суспільства у ставленні до чинної влади проходила по лініях історичної пам'яті, ідеології, етнокультурної ідентичності та геополітичних орієнтацій. Тому виборець хоча й негативно ставився до представників правлячого класу, та все ж тяжів підтримати хоча й «старого» політика, але «свого, перевіреного», тобто того, що дійсно обстоюватиме певний шлях розвитку України. Це не давало повною мірою проявитися популістам у ролі реальної антиістеблішментської сили.

Поряд з тим після Євромайдану геополітичні погляди більшості населення стали тяжіти в бік євроінтеграції та навіть зросла підтримка вступу України до НАТО. Суспільство почало визначатися не лише з напрямом зовнішньополітичного розвитку, а й у питаннях національної ідентичності, мовної політики, історичної пам'яті тощо. Водночас важкий період російсько-українського конфлікту на Донбасі, криза в економіці, невдачі з проведенням ефективних реформ створили суспільний запит популістського характеру. Також виявилось,

що високий суспільний запит на альтернативну політику не задовольнявся активним громадянським суспільством, яке не могло тоді конкурувати з потужними телеканалами, контрольованими олігархами [Haran, Burkovskiy, 2019].

З низки причин [Резнік, Козловський, 2021] популістські орієнтації втілювалися в електоральний феномен 2019 р., коли до влади прийшли позасистемні політики. Зокрема, прихильники «Слуги народу» на виборах до Верховної Ради України 2019 р. частіше дотримувалися неоднозначних (амбівалентних) позицій щодо асоціації з ЄС, сприйняття Революції 2014 р. та мовної політики. Вони були схильні збалансовано використовувати українську та російську мови у своєму повсякденному житті. Тобто електорат «Слуги народу» був більшою мірою незадоволений усталеною політичною системою та віддавав перевагу новій перспективі, водночас не маючи сильних почуттів щодо питань асоціації з ЄС чи мови, які домінували в політичному дискурсі до 2019 р. [Ash, Shapovalov, 2022]. Тобто існуючі тривалий час популістські орієнтації серед українського суспільства стали ключовими у той момент, коли проблемами ідентичності чи фундаментальної зовнішньополітичної орієнтації країни перестали поляризувати соціум. Більше того, саме різке протиставлення «звичайних людей» і «старих політиків» у передвиборній риторичній команді В. Зеленського було підтримано у більшості регіонів України, серед людей з різним рівнем освіти, кваліфікації та типу поселення.

Але навіть вже після приходу до влади команди нового президента, яка уособлювала нову, «незаплямовану» еліту, абсолютна більшість громадян продовжувала сповідувати маніхейський світогляд, втілений у безкомпромісне тлумачення структури політичного світу в термінах антиелітизму. Через рік правління популістів деякі аспекти популізму почали втрачати підтримку населення, а деякі продовжували підтримуватись у громадській думці. Зокрема, серед українців суттєво знизилася згода з тим, що важливі для суспільства закони мають прийматись невідкладно, за потреби навіть із порушенням процедури [Школа політичної аналітики НаУКМА, 2019; 2020].

Під час війни відбулася радикальна переоцінка власної держави та стрімке зростання довіри до більшості державних

інституцій, тож антагонізм між населенням та елітою став тимчасово неактуальним. Тому виникло припущення, що за екстраординарних умов відбувається зменшення підтримки популістських ідей. Для перевірки такої гіпотези нами була застосована методика вимірювання популістських орієнтацій у рамках уже згадуваного вище всеукраїнського опитування «Суспільно-політичні настрої населення України», яке проводилося КМІС на замовлення Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у липні 2023 р. методом особистих інтерв'ю з використанням планшета (N=2011). Респондентам було запропоновано погодитись або не погодитись щодо низки тверджень, які відтворюють основні популістські ідеї (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Відповіді населення України на запитання «Зараз я буду зачитувати Вам різні твердження, а Ви скажіть, наскільки Ви згодні чи не згодні з ним», липень 2023 р., %

<i>Популістські твердження</i>	Зовсім не згоден	Скоріше не згоден	Важко сказати, згоден чи ні	Скоріше згоден	Цілком згоден
Народ набагато мудріший за політиків, тому політики повинні слідувати тільки волі народу	6,5	10,6	13,3	26,4	43,2
Часто думка простих людей важливіша, ніж думка професійних політиків та експертів	9,3	11,7	18,1	29,2	31,7
Нашою країною повинні керувати люди з народу, а не представники правлячої еліти	5,1	7,2	18,2	28,7	40,8
Я хотів би, щоб мене в політиці представляв пересічний громадянин, а не досвідчений політик	19,8	17,3	24,0	20,6	18,2
Компроміс у політиці – це, насправді, торгівля власними принципами	10,1	10,9	30,0	24,7	24,3
Люди, які тривалий час перебувають у політиці, не можуть бути чесними та принциповими	6,9	8,3	12,3	25,1	47,4
У політиці важливішим є результат, навіть якщо він отриманий з порушенням законодавства	36,2	20,1	18,2	13,4	12,1

Дослідження показало, що більшість українців погоджуються з популістськими ідеями народоцентризму (йдеться про підтримку тверджень «народ набагато мудріший за політиків, тому політики повинні слідувати тільки волі народу» та «часто думка простих людей важливіша, ніж думка професійних політиків та експертів»). Поряд з тим ставлення українців до антиелітарних ідей виявило певні суперечності. Так, твердження «нашою країною повинні керувати люди з народу, а не представники правлячої еліти», здобуло майже абсолютну підтримку серед населення. Однак щодо подібного до попередньої ідеї за змістом, але інакше сформульованого твердження «я хотів би, щоб мене в політиці представляв пересічний громадянин, а не досвідчений політик» думки населення розділилися. Цю суперечність можна пояснити тим, що в дихотомії «люди з народу – представники правлячої еліти» виразніше підкреслюється абстрактний антиелітарний антагонізм, вибір між якими ні до чого не зобов'язує, натомість, коли йдеться про власне представництво у політиці, люди більш раціонально визначають свій вибір між «пересічним громадянином» і «досвідченим політиком».

Такий вияв популізму, як маніхейська безкомпромісність у тлумаченні політики простежується менш виразно в українському суспільстві. Хоча майже половина населення погодилася з твердженням «компроміс у політиці – це, насправді, торгівля власними принципами», однак не набуло підтримки популістське твердження «у політиці важливішим є результат, навіть якщо він отриманий з порушенням законодавства». Очевидно, що моральний аспект порушення процедури законодавства не викликає ентузіазму навіть попри необхідність досягнення результату.

Для з'ясування соціально-демографічних детермінант популістських орієнтацій був застосований метод множинної лінійної регресії. Як залежна змінна використовувався усереднений сумарний індекс популістських орієнтацій. При обчисленні цього індексу кодовим позиціям шкали кожного з семи показників (відповідно до порядку нумерації варіантів відповідей) присвоєно значення від 1 бала (низький рівень підтримки популізму) до 5 балів (високий рівень підтримки

популізму). Сума значень у балах усіх семи показників усереднюється діленням на 7. Відтак значення усередненого сумарного індексу можуть варіюватися в межах від 1 до 5. Отже, за результатами 2023 р. індекс популістських орієнтацій дорівнював 3,47, що означає підвищений рівень підтримки популізму в суспільстві.

Як незалежні змінні були виокремлені такі чинники, як: 1) стать; 2) вік; 3) рівень освіти; 4) оцінка фінансового становища сім'ї; 5) тип населеного пункту; 6) макрорегіональне розмежування; 7) мова спілкування у родині.

У таблиці 3.15 представлені стандартизовані β -коефіцієнти регресійного аналізу для індексу популістських орієнтацій. Отже, лише вік, рівень освіти, оцінка фінансового становища родини та тип населеного пункту дають статистично значущі (у таблиці позначені зірочками*) асоціації з індексом популістських орієнтацій у очікуваному напрямі. Зокрема, схильність до популістських трактувань політичного життя зростає зі збільшенням віку, зменшенням розміру населеного пункту, зниженням рівня освіти та зниженням рівня фінансового становища сім'ї.

Якщо ранжувати відносну силу взаємозв'язку між незалежними та залежною змінними за стандартизованими β -коефіцієнтами, то формально їх можна розмістити так: рівень освіти (-0,139), вік (0,117), фінансове становище сім'ї (-0,104) та тип населеного пункту (-0,055). Характерно, що результати регресійного аналізу показали відсутність впливу таких детермінант, як стать, макрорегіональне розмежування та мова спілкування у родині.

Отже, високий рівень підтримки українцями популістських ідей навіть за надзвичайних умов несе в собі ризики в післявоєнному відновленні конкурентного політичного життя, коли вже чинний політичний істеблішмент вважатиметься «традиційним» і «корумпованим». Позитивним є те, що певні популістські ідеї вже не користуються підтримкою серед українців. Зокрема, заради досягнення результату більшість населення вже не схвалює порушення законодавства, як, наприклад, на кшталт відомого схвалення більшістю населення розпуску Президентом В. Зеленським парламенту у 2019 р.

Таблиця 3.15

Детермінанти популістських орієнтацій українців,
множинна лінійна регресія, 2023 р.

Предиктори (чинники)	Індекс популістських орієнтацій (1–5)
Стать (1 = чоловіки; 2= жінки)	-0,035 (-1,587)
Вік (роки)	0,117*** (5,009)
Рівень освіти (1 = початкова (менше 7 класів); 2 = неповна середня (менше 10 класів); 3 = РУ, ФЗУ, ПТУ після 7–8 класів; 4 = повна середня, загальна (10–11 класів); 5 = СПТУ, ПТУ після 10–11 класів; 6 = середня спеціальна (технікум тощо); 7 = неповна вища (3 курси і більше); 8 = повна вища)	-0,139*** (-6,077)
Оцінка фінансового становища сім'ї (1 = «нам не вистачає грошей навіть на їжу»; 2 = «нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко»; 3 = «нам вистачає грошей на їжу, одяг і ми можемо дещо відкласти, але цього не вистачає, щоб купувати дорогі речі (такі як холодильник або телевізор)»; 4 = «ми можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі (такі як телевізор або холодильник)»; 5 = «ми можемо дозволити собі купити все, що захочемо»)	-0,104*** (-4,330)
Тип населеного пункту (1 = село; 2 = СМТ; 3 = місто до 20 тис.; 4 = місто 20–49 тис.; 5 = місто 50–99 тис.; 6 = місто 100–499 тис.; 7 = місто 500 тис. і більше)	-0,055* (-2,279)
Макрорегіональне розмежування (Захід / Центр = 1; Південь / Схід = 0)	0,034 (1,208)
Мова спілкування у родині	
Українською (1/0)	0,157 (1,385)
Російською (1/0)	0,112 (1,153)
Українською та російською (1/0)	0,075 (0,832)
N	1939
F	17,158
R ²	0,074
Adjusted R ²	0,070

Примітка. Записи в таблиці – стандартизовані β -коефіцієнти (бета) із t-статистикою в дужках.

Статистична значущість коефіцієнтів: * $p \leq .05$, ** $p \leq .01$, *** $p \leq .001$.

Попри існування підвищеного рівня підтримки популізму в суспільстві, його зумовленість не відтворюється регіональними чи етномовними розмежуваннями. Тобто феномен популізму як потенційна проблема для демократизації суспільства не буде підсилюватися соціальними розколами такого ґатунку. Як і в розвинених демократичних країнах, підтримка популізму в Україні зосереджена насамперед серед верств населення, які є економічно незахищеними, тобто серед людей, які проживають у малих населених пунктах, менш освічених, старшого віку, з фінансовими проблемами.

Висновки

Наразі громадяни усвідомили власні соціально-психологічні ресурси в контексті своєї залученості до опору ворогові й віднаходять оптимальну та ефективну роль для досягнення перемоги у війні, зберігаючи національну єдність, про що свідчить відсутність макрорегіональних і мовних розколів. Феномен широкої підтримки влади має тимчасовий характер. Після закінчення російсько-української війни ставлення до владних інститутів може змінитися. Перехід до мирного, повсякденного життя зумовить інші виклики, зокрема, відновлення економіки, повернення біженців, розбудова зруйнованої інфраструктури і розв'язання різноманітних соціальних проблем. Тобто ініціативи влади, не пов'язані з війною, люди сприйматимуть та оцінюватимуть незалежно від популярності цієї влади під час війни. Післявоєнна довіра до владних інститутів залежатиме від їхньої здатності відповідати тим політичним і соціальним змінам, на які вже налаштований український соціум.

Виходячи з того, що післявоєнна відбудова неодмінно актуалізує відчуття зuboжіння та загострить соціальну невдоволеність, спокуса простих політичних рішень, які не обтяжені складними процедурами представницької демократії, може бути підтримана прошарком людей з низьким соціоекономічним статусом. Тому, попри підтримку демократичного устрою, поряд з цим можуть актуалізуватися популістські прагнення українців.

Джерела

Резнік, О. (2023). Ставлення українців до влади під час повномасштабної війни. *Сайт Фонду «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва*. 13 липня 2023. URL: <https://dif.org.ua/article/stavlennya-ukraintsiv-do-vladi-pid-chas-povnomashtabnoi-viyuni>

Резнік, О., Козловський, О.(2021). Уявлення про державні інститути України у масовій свідомості населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8 (22), 259–267.

Фонд «Демократичні ініціативи» (2016). *Реформи в Україні: громадська думка населення–2016*. 11 липня 2016 р. URL: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleння>

Центр Разумкова (2022). *Політичні підсумки 2022 року: оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (грудень 2022 р.)*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-gruden-2022r>

Центр Разумкова (2023a). *Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (травень 2023 р.)*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsev-ta-gromadskykh-diiachiv-traven-2023r>

Центр Разумкова (2023b). *Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.)*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsev-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>

Школа політичної аналітики НаУКМА (2019). *Презентація результатів опитування «Хвиля попудизму в Україні: правда чи вигадка?»*. URL: https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/results_survey_populism.pdf

Школа політичної аналітики НаУКМА (2020). *Презентація результатів опитування «Подвійні стандарти: що українці думають про реінтеграцію окупованих територій»*. URL: <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/pres-121120-Donbas-Crimea-populism.pdf>

Шульга, М., Потехін, О., Бойко, Н., Парохонська, О., Шульга, Т. (1998). *Правляча еліта сучасної України: аналітична доповідь № 10*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Akkerman, A., Mudde, C., Zaslove, A. (2014). How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. *Comparative Political Studies*, 47 (9), 1324–1353.

Ash, K., Shapovalov, M. (2022). Populism for the ambivalent: anti-polarization and support for Ukraine's Sluha Narodu party. *Post-Soviet Affairs*, 38 (6), 460–478.

Democratic Initiatives Foundation (2022). No to Russia's Aggression: the Public Opinion of Ukrainians in February 2022. URL: <https://dif.org.ua/en/article/no-to-russias-aggression-the-public-opinion-of-ukrainians-in-february-2022>

Haran, O., Burkovskiy, P. (2019). Ambivalence of public opinion as the base for populism in the 2019 presidential campaign. В: Л. Й. Зубрицька (ред.), *Популізм і громадянське суспільство: межі перетину. Тези виступів наукової конференції, 24 березня 2019 р.* (с. 13–14). Київ: Кафедра політології НаУКМА.

KIIS, (2022). Readiness to Resist Russian Interventionists Grows in Ukraine: Results of a Telephone Survey Conducted on February 5–13, 2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1099&page=1>

Kulyk, V. (2016). National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War. *Europe-Asia Studies*, 68 (4), 588–608.

Reznik, O. (2023). The willingness of Ukrainians to fight for their own country on the eve of the 2022 Russian invasion. *Post-Soviet Affairs*, 39 (5), 329–346.

Spruyt, B., Keppens, G., Van Droogenbroeck, F. (2016). Who Supports Populism and What Attracts People to It? *Political Research Quarterly*, 69 (2), 335–346.

Stanley, B. (2008). The thin ideology of populism. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), 95–110.

Розділ 4

СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ В ОЦІНКАХ УКРАЇНЦІВ ДО І ПІД ЧАС ВІЙНИ

Упродовж останніх 35 років відбулось багато екстраординарних подій – Чорнобильська катастрофа, розпад Радянського Союзу, Євромайдан і початок російсько-української війни 2014 р., пандемія коронавірусу, повномасштабна війна 2022-го. Кожна з них у певній комбінації спричиняла потоки міграції, перетворення у сфері зайнятості, демографічні зміни, що призводили до трансформації соціальної структури і стану нерівності. Проте масштаб і характер такого впливу різнився. Дослідники довели, що наслідками колапсу СРСР були докорінне перетворення соціального порядку і суттєве посилення соціальної нерівності [Коваліско, Макеєв, 2020; Симончук, 2018, 2021]. Проте дворічна ситуація пандемії COVID-19, попри суттєві впливи на зайнятість і трудові відносини, не спричинила виразної зміни ані соціально-групової структури і соціальних самооцінок, ані сприйняття нерівності [Макеєв, 2021; Іващенко, 2021; Симончук, 2021]. Під час повномасштабної війни актуальним є дослідження динаміки соціального порядку в українському суспільстві, зокрема стану соціальної нерівності. Одним з дослідницьких питань є перевірка гіпотези про те, чи посилюється вона, чи послаблюється в оцінках громадян.

Методологія та емпірична база

В українській соціології є багаторічна традиція вивчення соціальної нерівності, яка має два дослідницькі напрями. Один орієнтований на її фіксацію в *об'єктивних* вимірах – через вивчення показників міжгенераційної соціальної мобільності [Макеєв, 1989; Оксамитна, 2011], міжнародні економічні та соціологічні індекси нерівності доходів і життєвих шансів [Коваліско, Макеєв, 2020]. Проте перепоною для стало-го розвитку цього напрямку досліджень є хронічний дефіцит великих за обсягом емпіричних даних.

Другий напрям зосереджений на *суб'єктивних* вимірах – різноманітних показниках сприйняття громадянами соціальної нерівності в Україні [Симончук, 2018, 2020; Макеєв, Симончук, 2019; Коваліско, Макеєв, 2020; Малиш, 2020]. Систематично й комплексно (у часовій і порівняльній перспективах) вони досліджуються насамперед на основі даних різних хвиль модуля «Соціальна нерівність» у межах Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme – ISSP). Серед основних показників – уявлення респондентів про ієрархічну структуру суспільства і власного місця в ній, оцінки щодо ступеня нерівності доходів, справедливості заробітної плати, емоційних реакцій на існування нерівності, а також щодо чинників життєвого успіху, досягнень порівняно з батьками, підтримки державної політики перерозподілу доходів, відчуття класового конфлікту, міри консолідації через профспілки тощо.

За результатами ISSP 2009 і 2019 років доведено [Симончук, 2018, 2020], що до війни українці сприймали суспільство як украй ієрархізоване й несправедливе. Переважна більшість (до 95%) зазначали високий рівень нерівності доходів, несправедливість у нарахуванні заробітної плати і пенсій, неефективність уряду в політиці перерозподілу доходів, існування доволі гострого конфлікту між багатими і бідними, людьми на верхівці соціальної драбини та її нижчих щаблях, переважання структурних факторів над меритократичними в досягненні життєвого успіху. Водночас емоційна реакція людей на великий розрив у доходах була доволі посередньою, а консолідація найманих працівників через профспілки й асоціації для колективних дій з подолання нерівності – слабкою. Результати дослідження впливу пандемії як епідеміологічної надзвичайної ситуації [Макеєв, 2021; Симончук, 2021], проведеного за тією самою методологією, не підтвердили гіпотезу, що загальні оцінки нерівності стають радикальнішими, навпаки, є свідчення, що пандемія навіть дещо згладила гостроту соціальної нерівності.

Тепер на порядку денному – з'ясування впливу повномасштабної війни на сприйняття українцями соціальної нерівності. Спираючись на описану вище систему показників, завданнями

дослідження є: по-перше, дослідити їх динаміку, порівнюючи довоєнний етап (у двох точках виміру: 2019 р. – кінець пострадянського періоду і 2021-й – рік пандемії) і воєнний (лютий 2023 – рік перебігу війни); по-друге, вивчити соціально-демографічні (за віком, статтю, родом занять, регіоном) і класові (об'єктивно і суб'єктивно визначені) відмінності в уявленнях щодо нерівності; по-третє, з'ясувати і типізувати нові, специфічні для воєнного часу прояви нерівності, які, на думку українців, були найочевиднішими впродовж останнього року.

Основною емпіричною базою дослідження довоєнного періоду були дані двох хвиль (2009 і 2019 рр.) модуля «Соціальна нерівність» у межах Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP)(N=2000) і моніторингу Інституту соціології НАН України 2019 і 2021 років (N=1800). Дані воєнного часу – з проєкту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» Інституту соціології НАН України, які зібрані Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 7–13 вересня 2022 р. та 14–22 лютого 2023-го (N = 2000)¹. Брак фінансування завадив застосувати увесь набір зазначених вище показників, тому вивчення динаміки сприйняття нерівності відбувалося за спрощеною методологією. Крім того, до аналізу залучено матеріали 60 глибинних інтерв'ю з представниками різних соціальних груп, проведених авторкою розділу у травні–листопаді 2022 року.

Результати дослідження

Далі розглянуто п'ять дослідницьких сюжетів щодо динаміки сприйняття українцями 1) ступеня нерівності доходів у країні, 2) емоційних реакцій на існування значної відмінності в добробуті між багатими та бідними, 3) міри справедливості суспільства, 4) посилення проявів конфлікту чи солідарності

¹ Опитування проводилося методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (САП) з дорослими (старше 18 років) громадянами України. До вибірки не включено мешканців територій, які тимчасово не контролювалися владою України до 24.02.2022 (АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей), а також громадян, які виїхали за кордон після 24.02.2022. Для компенсації відхилень від офіційних статистичних даних (Держстат на 01.01.2021) побудовано ваги. Авторка розділу застосовувала їх для зважування масиву даних під час розрахунку показників.

між людьми різних класів і верств, а також 5) щодо прикладів нерівності / несправедливості впродовж першого року війни. Розглянуто також зв'язок цих установок з різними соціально-демографічними характеристиками. Результати перших чотирьох сюжетів надають емпірично верифіковані аргументи для висновку про пом'якшення суб'єктивної соціальної нерівності в Україні за рік війни. Дані п'ятого сюжету презентують «голоси» українців і надають конкретики їх судженням щодо проявів соціальної нерівності та несправедливості в суспільстві часів війни.

Динаміка сприйняття ступеня нерівності доходів

Думки людей щодо ступеня нерівності доходів є важливим аспектом формування колективних уявлень про міру справедливості суспільства, членами якого вони є. За результатами численних досліджень, більшість (якнайменше дві третини) громадян західних і постсоціалістичних країн переконані в існуванні глибокого соціального розриву в доходах². Проте ці оцінки різняться залежно від типу суспільства, демографічних характеристик і соціальної позиції людей³.

В Україні часів незалежності, на основі даних низки соціологічних проєктів можна виокремити три етапи у сприйнятті громадянами нерівності доходів (рис. 4.1). Перший етап фіксує, що впродовж 1990-х років думка про глибоку соціально-економічну стратифікацію поступово поширюється і стає домінуючою [Симончук, 2020б, с. 130–136]. Згідно з даними проєкту «Ставлення до змін», який тоді тричі зреалізував Інститут соціології НАН України, з твердженням про «надто велику різницю в доходах» 1993 р., на самому початку суспільних трансформацій, погоджувалися 79% українців (29% повністю і 50% радше згодних), а вже 1995-го – 82% (52% і 30% відповідно)

² У проєкті ISSP ці уявлення відстежують за допомогою запитання «Наскільки Ви погоджуєтесь з твердженням, що в Україні надто велика різниця у доходах?» за 5-бальною шкалою (1 – повністю згоден, 2 – радше згоден, 3 – наскільки згоден, настільки й не згоден, 4 – радше не згоден, 5 – повністю не згоден).

³ Так, більш толерантними до такого різновиду нерівності є громадяни ліберальних країн, ніж соціал-демократичних; чоловіки і люди старшого віку, ніж жінки і молодь; представники середнього класу, ніж робітничого [Gonthier, 2017].

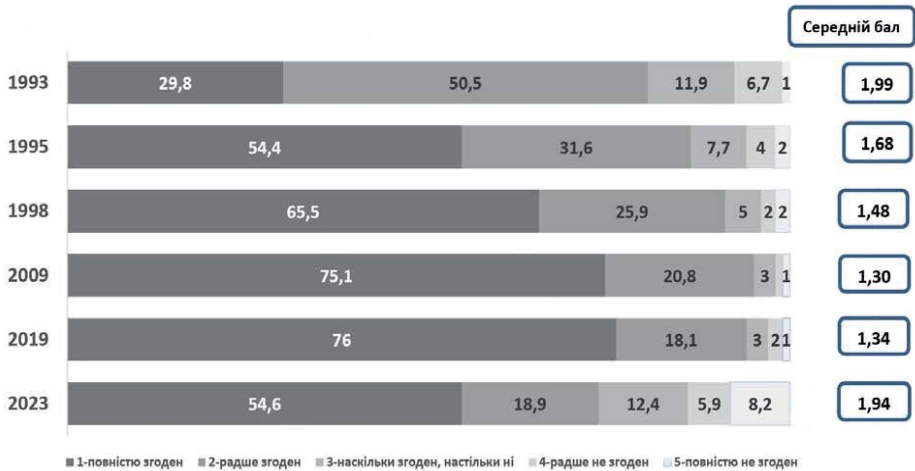

Рисунок. 4.1. Динаміка установок про «надто велику різницю в доходах в Україні», 1993–2023 рр., %

Джерела: дані Інституту соціології НАН України, зокрема: 1993, 1995 і 1998 рр. – з проєкту «Ставлення до змін», 2009 і 2019 – з моніторингового опитування, 2023 – з проєкту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни».

і 1998-го – 92% (66% і 26%). Отже, зростала не просто частка згодних загалом, а саме «повністю згодних». Проте в той час і пересічні українці, й експерти завелику різницю в доходах сприймали як явище неминуче (унаслідок розвитку вільного ринку), але тимчасове, сподіваючись, що подібно до сусідніх постсоціалістичних країн Європи ринкові реформи після болючого періоду все ж таки підвищать стандарти життя загалу, послаблять гостроту соціально-економічної нерівності.

На другому етапі – у 2000-х – відбувається укорінення уявлень про глибоку соціально-економічну нерівність і зневіра у змінах на краще. Про це свідчать дані проєкту ISSP: 2009 р. вже 96% населення України поділяли думку про істотну нерівність доходів. Упродовж наступних десяти років динаміки на краще так само не відбулося – 2019-го «надто велику різницю в доходах» визнали 94% українців, до того ж з них 76% були з цим повністю згодні. Отож рівень толерантності до нерів-

ності напередодні війни залишався мінімальним, а суспільні настрої щодо перспектив її подолання були песимістичними.

У воєнний період (третій етап) намічається оптимістичний тренд – сприйняття ступеня нерівності доходів значно пом'якшується. Так, частка згодних з судженням про надто велику різницю у доходах меншає у 1,3 раза (з 94,1% 2019 р. до 73,5% 2023-го), до того ж за рахунок повністю згодних (76% і 54,6%), а частка незгодних зростає майже утричі (з 3% до 14%). За соціально-демографічними характеристиками, згідно з даними лютого 2023 р., менш толерантними до такої нерівності були жінки, ніж чоловіки; люди з вищою освітою, ніж малоосвічені; представники службового класу і дрібні власники, ніж люди проміжного і робітничого класу.

Емоційний складник ставлення до ситуації нерівності доходів

Перевіряючи тезу Карла Маркса про те, що генеровані класовою системою емоції (зокрема, обурення й роздратування внаслідок нерівного розподілення багатства) є одним із чинників консолідації робітничого класу і спонуки його до боротьби проти нерівності, сучасні дослідники також з'ясовують роль емоцій у поясненні поведінки окремих людей і великих спільнот [Barbalet, 2004; Turner, 2007]. З 2019 р. у проєкті ISSP вимірюється показник емоційної реакції респондентів на значну соціально-економічну нерівність⁴. Тоді гіпотеза про зв'язок стратифікаційної системи суспільства і генерованих нею емоційних станів не підтвердилась: очікувалося, що вкрай критичні настрої громадян щодо наявної в Україні глибокої нерівності доходів поєднуються з високою мірою роздратування з цього приводу. Однак респонденти свій емоційний стан від усвідомлення різниці в добробуті між багатими і бід-

⁴ Запитання «Одні люди відчують роздратування щодо різниці в добробуті між багатими та бідними, а інші – ні. Що Ви відчуваєте при думці про цю різницю в Україні? Будь ласка, розташуйте себе на шкалі від 0 до 10, де 0 означає «зовсім не відчуваю роздратування», а 10 – «відчуваю вкрай сильне роздратування».

ними оцінили на шкалі від 0 («не відчуваю роздратування зовсім») до 10 («відчуваю надзвичайно сильне роздратування») у 2019 році в середньому в 4,5 бала. Тому було зроблено висновок, що «судження переважної більшості українців про надмірну нерівність не супроводжуються відчуттям сильного роздратування, що, своєю чергою, не стає спонукою до консолідації та дії» [Симончук, 2020б, с. 135].

Чи змінилося емоційне ставлення українців до ситуації нерівності доходів під час війни? Якщо оцінки ступеня нерівності пом'якшуються, чи слабшає їй відповідна емоційна реакція? З'ясувалося, що в лютому 2023-го середній бал відповідного показника становив 4,18 (проти 4,5 у 2019), тобто інтенсивність відчуття роздратування серед українців, яка і в довоєнний час була доволі помірною, за рік війни стала ще меншою. Отже, це є ще одним аргументом на користь висновку про пом'якшення сприйняття соціальної нерівності під час війни.

Стосовно соціально-демографічних відмінностей встановлено, що роздратування як емоційна реакція на нерівність у добробуті більш властива чоловікам, ніж жінкам; старшим, ніж молодим; менш освіченим, ніж високоосвіченим. Крім того, дані 2023 р., як і 2019-го, доводять, що емоційне забарвлення у сприйнятті нерівності є класово неоднорідним [Симончук, 2020б, с. 136]. Серед представників суб'єктивних класів (визначення класової позиції за самооцінками) у довоєнний і воєнний період фіксується пряма залежність: що нижча класова позиція, то сильніший ступінь роздратування щодо соціально-економічної нерівності (рис. 4.2).

Отже, ці результати свідчать, по-перше, на користь однієї з тез соціологічної теорії емоцій – про нерівномірно розподілені між категоріями населення емоційні стани, зокрема концентрацію негативних емоцій передусім на полюсі нижчих класів і страт [Turner, 2017, р. 24]; по-друге, про сталість такої закономірності – вона зберігається і за надзвичайних часів; по-третє, про зв'язок когнітивних і емоційних чинників – зі зменшенням оцінок ступеня наявності в суспільстві соціально-економічної нерівності слабшає й роздратування щодо різниці в добробуті.

Рисунок 4.2. Динаміка класових відмінностей в емоційних реакціях українців щодо різниці в добробуті між багатими і бідними, 2019 і 2023 рр., середній бал на шкалі від 0 («зовсім не відчуваю роздратування») до 10 («відчуваю вкрай сильне роздратування»)

Джерела: дані проєкту ISSP 2019 р. і проєкту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» Інституту соціології НАН України 2023 р.

Динаміка сприйняття соціальної (не)справедливості

У попередньому дослідженні [Макеєв, Симончук, 2019] було встановлено, що соціальна справедливість є серед провідних цінностей українців. 2009 р., у період між майданами, середня оцінка відповідей на запитання «Наскільки суспільство, в якому Ви живете, можна назвати справедливим?» за 5-бальною шкалою (де 1 означає «зовсім несправедливе», а 5 – «цілком справедливе») становила 1,73 бала (рис. 4.3). Тобто переважна більшість (81%) громадян сприймали суспільство як несправедливе (бали 1 і 2), 17,4% – на межі (бал 3) і лише 3% – як справедливе (бали 4 і 5). 2019 р. відбулась позитивна динаміка (середній бал збільшився з 1,73 до 2,39), проте діагноз українському суспільству напередодні війни залишався

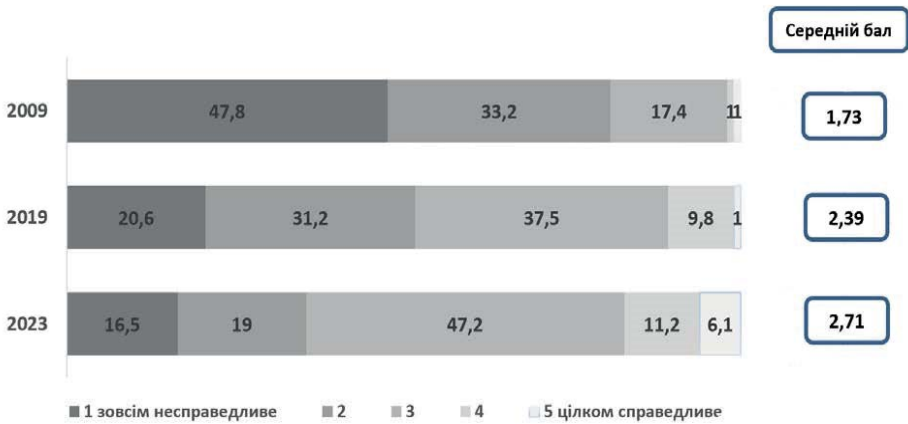

Рисунок 4.3. Динаміка сприйняття соціальної (не)справедливості, 2009–2023 рр., середній бал за шкалою, де 1 оцінює українське суспільство як «зовсім несправедливе», а 5 – «цілком справедливе»

Джерела: дані Інституту соціології НАН України, зокрема: 2009 і 2019 рр. – з проекту моніторингу, лютого 2023 – з проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни».

невтішний – майже половина громадян (51,8%) вважали його несправедливим, ще 37,5% – на межі і 11% – справедливим.

Як ситуація повномасштабної війни вплинула на уявлення українців про суспільну справедливість? Дані опитування свідчать, що вони суттєво покращилися – у лютому 2023-го, через рік війни українське суспільство сприймається людьми менш песимістично, аніж у 2019-му (середній бал – 2,71 і 2,39 відповідно). Частка тих, хто вважає його несправедливим (бали 1 і 2), зменшилась з 51,8% до 35,5%, а тих, хто характеризує як справедливе (бали 4 і 5), збільшилась з 10,7% до 17,3%, а проміжна оцінка (бал 3) – з 37,5% до 47,2%.

У довоєнний і воєнний період соціальний портрет громадян, які вважали українське суспільство несправедливим, є однаковим: така критична позиція значно більшою мірою властива людям старшого віку (40+), ніж молодим; мешканцям села, ніж великого міста; незайнятим, ніж працюючим;

малоосвіченим, ніж людям з вищою освітою; робітникам, ніж представникам середнього класу та середнім і дрібним власникам; людям, які ідентифікують себе на нижчих соціальних позиціях, ніж носіям ідентичностей середнього і вищого за середній класи. Очікувано, що думку про несправедливе суспільство більшою мірою поділяють респонденти з установкою про вкрай велику в Україні нерівність у доходах і ті, хто відчуває максимальний ступінь роздратування щодо нерівності в добробуті.

Відчуття міжкласового конфлікту / солідарності

У різні історичні періоди відносини між представниками різних класів і верств, насамперед власниками і працівниками, багатими і бідними є більш або менш напруженими й конфліктними. Динаміка сприйняття ступеня конфлікту чи солідарності між різними соціальними групами⁵ періодично досліджувалась західними соціологами за однаковою методикою в межах проєкту ISSP з 1987 р., у вітчизняній соціології – з 2009 р. [Симончук, 2020б, с. 153–160]. Доведено, що 1) українці оцінюють різні види конфлікту в схожий із населенням інших країн спосіб, обираючи оцінки між «гострий» і «не дуже гострий»; як найгостріший усвідомлюють конфлікт між людьми на вершині суспільства і в його низах; 2) у пострадянський період спостерігався тренд від загострення усвідомлення протилежності групових інтересів у період інтенсивних суспільних трансформацій до поступового посилення соціального консенсусу; 3) представники робітничого і проміжного класів оцінювали всі види конфлікту дещо гостріше, ніж власники і люди середнього класу.

В опитуванні лютого 2023 р., не маючи змоги поставити традиційні чотири запитання через брак фінансування, ми обмежилися одним запитанням для з'ясування думки респон-

⁵ Респондентам пропонують запитання: «У багатьох країнах існують відмінності або навіть конфлікти між соціальними групами. На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт у Вашій країні між бідними і багатими, робітничим і середнім класом, керівниками і підлеглими, людьми на вершині суспільства і людьми з низів?».

дентів щодо того, як упродовж року війни змінились стосунки між людьми з різних соціальних класів / верств⁶. Отже, серед населення загалом більше половини (54,2%) зазначили, що за цей час посилюються прояви міжкласової солідарності; більше третини (35,5%) вважали, що все залишилося як до війни; лише кожен десятий (10,3%) має думку, що посилюються прояви міжкласового конфлікту.

Посилення конфліктів зазначали більшою мірою жінки, ніж чоловіки; молоді, ніж старші; менш освічені, ніж високоосвічені; безробітні, робітники і домогосподарки, ніж фахівці і підприємці; представники суб'єктивного нижчого і робітничого класів, ніж середніх; іммобільні, ніж переселенці; мешканці села, ніж містяни.

Приклади (не)рівності / (не)справедливості у перший рік війни

Як свідчать наведені вище дані, сприйняття соціальної нерівності значно покращилося. Водночас більшість (74%) громадян усе ще вважає, що в Україні надто висока різниця в доходах, а 36% характеризує українське суспільство як несправедливе. Важливо з'ясувати: які саме прояви нерівностей є актуальними під час війни? що люди мають на увазі, говорячи про нерівність і несправедливість? водночас які приклади наводять на користь висновку про посилення солідарності в суспільстві?

Для пошуку емпірично обґрунтованих відповідей на ці запитання було застосовано два якісні методичні підходи. (1) У масовому опитуванні лютого 2023 р. завдяки відкритому запитанню зібрані й типізовані приклади соціальної нерівності (несправедливості), які громадяни вважали найгострішими впродовж першого року війни. (2) За даними глибинних інтерв'ю проілюстровано прояви як нерівності / несправедливості, так і солідарності влітку-восени 2022-го.

⁶ Запитання було сформульовано так: «Як, на Вашу думку, впродовж останнього року змінились стосунки між людьми з різних соціальних класів / верств?». Серед варіантів відповіді: 1 – посилюються прояви конфлікту, 2 – посилюються прояви солідарності, 3 – все залишилося як завжди.

У проведених інтерв'ю не було висловлювань про посилення соціальної нерівності у перші пів року війни. Водночас опитані констатували нові прояви нерівності, специфічні для воєнного періоду (пов'язані, зокрема, з виїздом чоловіків за кордон, корупцією на закупівлях для ЗСУ, розподілом гуманітарної допомоги, блекаутами). Проте, фіксуючи певний прояв нерівності, більшість з них наводили факти доволі оперативної та ефективної реакції задля його нейтралізації з боку різних акторів – парламенту, уряду, громадських організацій, неформальних об'єднань громадян (наприклад, сусідів, фб-друзів) і окремих суспільно свідомих і активних людей (волонтерів, блогерів).

Наведу низку прикладів нового типу нерівностей і реакцій на них. З осені 2022 р. викликала суспільне обурення й широко обговорювалась (не)правомірність виїзду за кордон чоловіків призовного віку з різних соціальних груп (політики, підприємці, фахівці, спортсмени, артисти, моряки, студенти). *«Особливо обурив скандал з відпусткою на кордоном М. Тищенко, Ю. Тимошенко. Уряд доволі швидко і дієво відреагував – видали розпорядження про заборону виїзду для політиків і високопосадовців, причому як чоловіків, так і жінок»* (підприємець, січень 2023). Інший приклад стосується ситуації планового відключення світла: *«Мешканці мого району помітили, що ці вимкнення нерівномірні: офіси і магазини певних підприємців, будинки, де мешкають районні керівники, не потерпають від відключень. Почали висловлювати невдоволення і через соціальні мережі обговорювали необхідність мітингу проти такої нерівності. Можновладці швидко відреагували і врегулювали питання»* (вчителька музики, грудень 2022). Третій приклад стосується зловживань щодо розподілу гуманітарної допомоги: *«Дійсно бувають проблеми з гуманітаркою, але влада на це реагує»* (пенсіонер, листопад 2022), *«Привозили бронезилети, які зникали на півдорозі, але відповідні установи працюють – все добре»* (волонтер, серпень 2022). Четвертий приклад – несправедливість через корупцію у ЗСУ: *«На закупівлях ворують страшно, але активісти постійно усе моніторять і дають по рукам»* (менеджер, жовтень 2022). П'ятий приклад репрезентує згадуване багатьма позитивне явище посилення боротьби з корупціонерами (названо численні висвітлені

медіа антикорупційні заходи) і олігархами (схвалення антиолігархічного закону і створення реєстру олігархів).

Інтерв'юювані, які висловили думку про посилення за пів року війни солідарності між людьми різних класів / верств, наводили такі приклади з власного досвіду чи свого оточення. Про приватних власників, насамперед середніх і малих підприємців згадували виключно у позитивному сенсі: більшість з них надавали фінансову підтримку своїм працівникам, зберігали робочі місця і вчасно виплачували зарплати, допомагали вивозити сім'ї підлеглих у західні області чи за кордон; донатили на ЗСУ і тероборону, закупували дефіцитні у перші пів року речі військового призначення (каска, бронезилети, спорядження); безкоштовно надавали приміщення (офіси, готелі) для розміщення біженців; власники ресторанів готували і розвозили їжу; власники приватних аптек доставляли ліки.

Як приклад посилення солідарності в суспільстві наводили залученість у благодійницьку і волонтерську діяльність людей з різних соціальних груп – від великих підприємців до некваліфікованих робітників, від зайнятих до пенсіонерів. Водночас зазначали, що це участь різними ресурсами, зокрема: підприємці – фінансами і безкоштовними послугами (надання приміщень, транспорту, продуктів харчування), IT-фахівці – професійними навичками у кібервійні. Різнопрофільність волонтерських практик відображена у словах: *«Ми всі ніби вдало зібрали пазл, де кожен виявився на своєму місці»* (науковець, жовтень 2022). Говорячи про типові приклади солідарності першого пів року війни, респонденти підкреслювали, що часто стихійні ініціативи перетворювались на громадські об'єднання, наприклад громади сусідів, які об'єднували людей різних професій і занять, соціального і матеріального статусу, для вирішення різних завдань: захисту членів громади, допомоги військовим і теробороні, плетіння камуфляжних сіток і кікімор, збирання і відправка речей на фронт. *«На цих заходах я вперше за 20 років познайомився з сусідами»* (IT-фахівець, вересень 2022), *«Ми роками не могли створити ОСББ, а в перші місяці війни, після пережитого і різних спільних справ, гори могли звернути»* (будівельник, жовтень 2022).

Як приклад соціальної рівності обговорювався гетерогенний соціальний склад військовослужбовців ЗСУ і добровольців тероборони. В їх лавах бачили представників різних класів і верств (підприємці та робітники, заможні та бідні), типу поселень (селяни і містяни), з усіх регіонів. Цей сюжет згадувався багатьма респондентами, що було реакцією на висвітлену медіа того часу (жовтень 2022 р.) інформацію про соціальний розлом, який спричинила нерівномірна мобілізація у РФ (більшість мобілізованих були з депресивних регіонів, а не центру країни; з селищ, а не великих міст; з етнічних меншин, а не титульної нації). Висловлюючи довіру до ЗСУ і солідарність з військовими, респонденти схвально ставились до великих виплат і різноманітних пільг (щодо житла, медичного обслуговування, вступу до вишів) для них і їхніх сімей.

Отже, матеріали інтерв'ю окреслюють 1) низку нових, специфічних для воєнного часу проявів нерівності та напруженості в суспільстві, 2) свідчення своєчасного й адекватного реагування громадськості і влади різних рівнів для їх подолання, а також 3) приклади солідарних практик. Загалом, два останні явища, які презентовані респондентами як позитивний досвід, можуть бути підставами для пояснення статистично зафіксованого у масовому опитуванні зниження гостроти сприйняття нерівності серед значної частки українців.

Другий методичний підхід (відповіді на відкрите запитання) надав можливість зібрати й типізувати приклади соціальної нерівності (несправедливості), які опитувані вважали найбільш очевидними впродовж першого року війни (табл. 4.1).

Загалом майже половина (47,5%) респондентів ухилилися від відповіді, тому їх умовно названо «**пасивні**». З них більше третини (36,3%) зазначили «*Не знаю*», «*Не готовий відповісти*», «*Без коментарів*»; ще 11,2% не змогли навести приклади: «*Пережитого багато, проте не можу пригадати конкретно*», «*Стараюсь не запоминать*». Розгорнуті відповіді «**активних**» респондентів (52,5%), стосувалися широкого кола проявів нерівності і були узагальнені у чотири типи (у таблиці їх розподіл наведено як до усіх опитаних, так і до тих, хто дав змістовну відповідь; у тексті нижче подано саме цей відсоток).

Таблиця 4.1

Розподіл відповідей на відкрите запитання «Наведіть, будь ласка, приклади соціальної нерівності (несправедливості), які були найбільш очевидними впродовж останнього року», лютий 2023 р., %

<i>Категорія</i>	<i>% за вибіркою загалом</i>	<i>% до тих, хто відповів</i>
<i>Кількість респондентів</i>	2002	1050
Пасивні респонденти , серед них:	47,5	–
Немає відповіді	36,3	–
Немає прикладів	11,2	–
Активні респонденти , серед них:	52,5	100,0
<i>Песимісти: «нерівність / несправедливість усюди»</i>	<i>0,6</i>	<i>1,1</i>
<i>Оптимісти: «суспільство доволі справедливе»</i>	<i>0,7</i>	<i>1,4</i>
<i>Традиційні прояви нерівності, серед них:</i>	<i>23,0</i>	<i>43,9</i>
Великий розрив у доходах між різними соціальними групами	6,4	12,3
Пенсії: малий розмір і несправедливих механізм нарахування	7,1	13,6
Зарплати: малий розмір і невідповідність статусів	3,8	7,2
Корупція у різних проявах	2,7	5,2
Проблеми в судовій, податковій, правоохоронній системах	1,0	1,8
Нерівне ставлення в медичному і соціальному обслуговуванні	1,2	2,3
Гендерна і вікова нерівність	0,4	0,7
Нерівність у розподілі землі	0,4	0,8
<i>Прояви нерівності, пов'язані з війною, серед них:</i>	<i>28,2</i>	<i>53,6</i>
Нерівність у соціальному складі мобілізованих до лав ЗСУ	4,6	8,8
Несправедливість щодо військових: відсутність ротачії і відпусток, зменшення грошових виплат і скасування пільг	2,8	5,3
Незаконний виїзд за кордон чоловіків призовного віку	1,5	2,9
Класові відмінності у мобільній та іммобільній поведінці	1,6	3,1
Нерівність у практиках благодійності та волонтерства	1,7	3,2
Зловживання влади під час закупівель для ЗСУ	5,9	11,3
Нерівність у розподілі гуманітарної допомоги	3,0	5,6
Проблеми з працевлаштуванням	0,9	1,6
Нерівність у ситуаціях вимкнення світла	0,3	0,5
Проблеми переселенців	1,8	3,4
Неприятність між переселенцями і місцевим населенням	0,7	1,3
Конфліктні стосунки між людьми через війну, бідність, політику і мову	0,9	1,7
Нерівні можливості виїзду з окупованих територій	0,1	0,3
Війна як генералізований чинник нерівності	0,4	0,8
Різні: тематично поодинокі приклади	2,0	3,9

Джерело: дані проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» Інституту соціології НАН України.

Перші два типи, які умовно названо «песимісти» й «оптимісти», становлять невелику частку, проте вони презентують змістовно протилежні думки. «**Песимісти**» (1,1%) висловлюються про повсюдність і незмінність нерівності / несправедливості в Україні: «*Несправедливість на кожному кроці для робітників*», «*В усьому і повсюди є нерівність*», «*Вона скрізь – комусь все можна, комусь нічого*», «*Нерівність, мабуть, у крові, проїлась дуже глибоко*», «*Кругом брехня*», «*Ніхто не думає про народ, влада думає про себе, все для багатих*», «*Ущемлений і обмежений в усьому*». Гасло «**оптимістів**» (1,4%) протилежне: «*Не відчуваю несправедливості*», «*Навпаки, стало більш справедливо, пенсії вчасно видають, ще й підтримують*», «*У моєму колі спілкування прикладів нерівності чи несправедливості не було*». Вони висловлюють думку, що війна згладжує нерівності: «*Не можу сказати, думаю, війна нас згуртувала, ми вистємо*», «*Люди стали дружніші*», «*Всі нерівності пов'язані з класовою несправедливістю, та війна загладжує все незадоволення*», «*За останній рік якось люди об'єднались, на гроші не дивляться*», «*Таких випадків не помню, нас пытались расколоть, а ми, наоборот, сплотились*», «*У нас всё было равно, всё хорошо*».

Проте основний корпус відповідей «активних» респондентів поділено на два типи – ті, хто фіксує традиційні та гостроактуальні (пов'язані з війною) прояви нерівності. Серед них, своєю чергою, виокремлено підтипи, які фокусуються на конкретних проявах.

Загалом 44% зазначають **традиційні** в останні десятиліття для України прояви нерівності – велику різницю в доходах між бідними і багатими; невеликі зарплати і пенсії, які продукують бідність; корупцію і проблеми у судовій, податковій і правоохоронній системі; нерівне ставлення в медичному і соціальному обслуговуванні, земельних відносинах; гендерну і вікову нерівність.

Так, значна частка (13,6%) респондентів зробила фокус на **нерівностях щодо пенсії**. Цим переймаються як самі пенсіонери, так і їхні родичі та соціальні працівники. Йдеться про малий розмір пенсії і недостатню її індексацію, а також пов'язану з цим бідність і неможливість підтримувати гідний рівень життя: «*Маленькие пенсии и индексации, на них невозмож-*

можно полноценно жити», «Не хватає пенсії, щоб ліки купити», «Як людина може прожити на пенсію 2500?», «Я займаюся сім'ями з інвалідністю, вони дуже бідні, у них низькі виплати, їх діти не можуть розвиватися, бо всюди треба платити». Тригером щодо пенсій є також нерівність між звичайними пенсіонерами і привілейованими, серед яких головню судді, депутати, чиновники (групи, які мають серед респондентів вкрай негативну репутацію), що призводить до розриву в рівні життя: «Большая разница в размере пенсии разных категорий и соответственно уровень жизни несправедливо отличается – одни позволяют себе многое, а другие совсем ничего», «У мене, інваліда 2 групи, пенсія 2300 грн, а в судді, який брав хабарі, 150 тис.». Крім того, людей дратує недосконалий механізм нарахування пенсій: «Всё как было, так и есть: не устраивает маленькая пенсия и уравниловка между теми, кто имеет и не имеет стаж», «Родители работали 50 лет, а получают минимальную пенсию». Несправедливість у розмірі пенсії констатують і серед різних професійних груп: «Я працюю лікарем 52 роки, маю маленьку пенсію, а чоловік, який закінчив технікум і служив у відомчій охороні, отримує 19 тис.», «Пенсии очень разные: чем военный пенсионер лучше того, кто работал в колхозе?».

7,2% респондентів констатували факт *малих зарплат* і водночас високих цін на продукти і комунальні платежі, які провокують низький рівень життя: «Малі зарплати і неадекватні ціни», «Большая несправедливость, нищета заела, коммунальные услуги высокие; мерзнем, голодные сидим, никто не реагирует на эти цены». Водночас у них викликає роздратування наявність неофіційних зарплат, невідповідність освітньо-кваліфікаційного і економічного статусів: «Неофициальные зарплаты поширени», «Моя зарплата не відповідає кваліфікації», «Оплата праці медпрацівників і вчителів занижка».

Значна частка (12,3%) респондентів зазначають *велику різницю в доходах* як головний прояв соціальної нерівності. Вони звертають увагу на значний розрив у зарплатах і пенсіях звичайних людей і можновладців (депутатів, чиновників, суддів, топ-менеджерів), а також на закритість механізму нарахування їхніх зарплат, зловживання і перебільшення ними службових повноважень: «Велика різниця доходів між нижчим та вищим

класом», «Не дозволяють бачити зарплату депутатів, міських голів, що дає їм можливість піднімати собі заробітні плати», «Не подобається, коли депутати собі самі назначають зарплату і премії», «Олігархи уникають ревізії своїх статків». Респонденти наводять висвітлені медіа в останні місяці перед інтерв'ю приклади вражаючого контрасту доходів: «Миллионные премии у судей, руководителей энергосистемы и железной дороги», «У судей пенсия 150 тыс., хотя средняя пенсия значительно меньше; топ-менеджеры устанавливают себе огромные зарплаты», «Компенсація голові Нафтогазу Коболеву за звільнення 338 млн», «Керівники Нафтогазу отримують декілька мільйонів, а робочий клас – копійки», «У Мотор Січ колосальна різниця зарплат директора і робітника», «Велика різниця між зарплатами і пенсіями керівників і простих робітників», «Працівник Укрпошти отримує 12 тис. зарплатні, а директор – 300 тис., що несправедливо». Констатують також недооціненість оплати праці висококваліфікованих працівників і наводять порівняння з західними країнами: «Зарплати вчителів, медиків нижчі за зарплати посадовців міських рад», «У країні сильно недооцінюють працю вчителів, лікарів, робітників на заводі; у Німеччині немає різниці – матимеш середній рівень життя», «Один 600 тис., а другою 2 тис. получает, не как в Европе – всё для людей».

Опитаних дратують прояви демонстративного споживання: «Бідні не мають, що їсти, а багаті на яхтах катаються», «Одни в ресторанах щодня, а інші не можуть хліб купити», «Есть люди, которые пропахали всю жизнь, а никуда не ездили и ничего не имеют, а вышестоящие видели все и зажрались». Продукуючи уявні групи «ми – вони», респонденти констатують між ними не лише різницю у рівні життя, а й нерівні права, конфліктні відносини, негативні емоційні реакції: «Ті, у кого є кошти, і хто при владі, не рахують за людей тих, хто має нижчий дохід або статус», «Верхівка простим людям – не друг», «Зверху ставлення керівників до підлеглих», «Депутатам все дозволено, а простим людям ні», «Є вищий клас, які ставлять себе вище інших», «Несправедливість на дорогах: ті, хто їздять на крутих машинах, підрізають, не дотримуються правил, ставляться із зневагою до інших».

5,2% опитаних називають **корупцію** як причину таких традиційних проявів нерівності, як працевлаштування і розподіл

посад через родинні зв'язки і хабарі, збагачення завдяки зловживанню владою, нерівність перед законом: «Высокооплачиваемую работу можно получить только имея хорошие знакомства», «Некомпетентное назначение на должности, часто через родственные связи», «Чиновники при зарплатні 100 тис. купували будинки за мільйони», «Коррупция – закон не для всех», «Немає порядку, безнаказанність влади: хто при грошах, той і правий», «Корупція в прокуратурі, поліції, суді – вічна», «Беру участь у закупівлі на Прозоро – в державних закупівлях корупція, як була, так і є: тендери виграють завдяки зв'язкам», «Судді, поліція, голови громад продовжують брати хабарі».

Водночас 1,8% респондентів головні прояви нерівності пов'язують з **судовою, податковою, правоохоронною системами**. Ці прояви стосуються або ситуації в країні загалом, або особистого незадовільного досвіду у відповідних сферах: «Суд не засудив депутата і за корупцію не посадили», «Водії дорогих авто створюють порушення, але завдяки своєму статусу уникають відповідальності», «Корупція: суди відпускають мажорів за збиття людей», «Коли є зв'язки у поліції, порушники уникають покарання», «Суддя, чиновник, депутат здійснив ДТП – сходить з рук, а просту людину притягають до відповідальності», «Конфлікти з податковою, немає змоги поскаржитися на її дії», «В суде простой человек ничего не может решить, особенно без денег», «Суд принял решение восстановить мою инвалидность, а МСЕК не выполнил», «Квартирный вопрос моей семьи – несправедливый суд».

Фіксують також **нерівне ставлення в медичному і соціальному обслуговуванні** (2,3%): «Було багато несправедливості, особливо, в медицині», «В лікарнях і державних установах неналежне і нерівне ставлення до різних людей», «Для лікування онкохвороби потрібно 85 тис. грн, апаратура є лише в приватному закладі», «Для людей з діабетом та гіпертонією припинили завозити препарати – є тільки вітчизняні, а багаті, на відміну від бідних, можуть завезти з-за кордону», «Зменшення соціальних виплат», «Змінилася соціалістика – забрали допомогу для дітей».

Мешканці села звертають увагу на проблему **нерівного розподілу землі** (0,8%): «Закон про землю несправедливий», «Чиновники і багатії ворують землі», «Дратує збирання податків з паїв», «Не дали кусок землі нам, а дали фермеру, який мав зв'язки»,

«Багаті забрали землю у бідних», «Мій пай в товаристві: мені дали 2850 грн за 4 га, це несправедливо; через те, що я не хочу продовжувати з ними договір, не віддають пай».

Непоодинокими (0,7%) є свідчення про наявність **гендерної і вікової нерівності**, насамперед у сфері зайнятості: *«Гендерна нерівність в оплаті праці», «Несправедливе працевлаштування через вік і зовнішність», «Проблема пошуку роботи для людей, яким за 50», «Немає можливості для заробітку для людей 55+», «Люди похилого віку залишилися без пошти, а користуватись інтернетом для комунальних платежів не вміють», «Немає законів, які захищають права ЛГБТ людей, не дають їм бути на рівні з іншими».*

Водночас більше половини респондентів (56%) навели приклади різного типу **гостроактуальних нерівностей**, які безпосередньо пов'язані з війною.

Серед них одним з найпоширеніших (8,8%) і емоційно забарвленим є роздратування з приводу нерівності стосовно **соціального складу мобілізованих до лав ЗСУ**, де фіксуються насамперед поселенський і класовий виміри. Так, сільські мешканці нарікають, що призову підлягають частіше селяни, ніж містяни: *«В більшості випадків забирають воювати хлопців з сіл», «Селяни всі на фронті, а в містах багато хто повиїжджали або сховались», «В селі забирають на війну, а в місті – ні».* У відповідях зафіксовано також класові прояви нерівності у складі ЗСУ, де головним є протиставлення «простий народ – можновладці»: респонденти не бачать серед мобілізованих багатих і заможних, депутатів і чиновників: *«Воюють прості хлопці», «В армію идуть тільки роботяги», «Мобілізація серед робітничого класу, а багатих не беруть», «Усі бідні воюють, а багаті їздять по курортам», «Допікає, що всі багаті сидять у кафе і п'янують, прості – пішли добровольцями», «Багаті відкупляються від армії, інвалідність купляють».* Приводом роздратування для багатьох є ухиляння від служби нащадків можновладців («мажорів»): *«Діти бізнесменів відпочивають на Ібіці, а робітників – гинуть на фронті», «Діти багатіїв в Куршавелі тусуються, а діти робочих воюють на полі бою», «Діти влади не беруть участь у військових діях, як діти простого народу», «Мажори не воюють», «Діти заможних людей, депутатів чомусь не захищають нашу Україну (особисто я прикладів не знаю), як інші хлопці і навіть дівчата», «Депутатів і їх*

рідних не беруть на передову, а простий народ забирають, навіть хворих». Висловлюються очікування щодо рівного внеску представників різних класів у захист країни: «Захищати Україну потрібно усім верствам населення, і багатим синопкам також», «Прості люди воюють на фронті, а дуже багаті люди за кордоном відпочивають; повинні всі захищати країну». Водночас фіксують і внутрішньокласовий вимір такої нерівності: серед «простих людей» є як свідомі, так і несвідомі громадяни, які уникають мобілізації: «Був в окупації, був поранений – мені принесли повістку, а здорові молоді хлопці поховались в погреб і не пішли до військкомату», «По сусідству ховаються амбали, а зять з березня 22-го – на передовій». Крім того, деякі респонденти висловлюють скарги на військкомати через несправедливу мобілізацію людей з проблемами здоров'я: «Забирають силою – військовий лікар визнав здатним до військової служби інваліда 2 групи», «Забрали сина з захворюванням (туберкульоз)».

Значна частка (5,3%) респондентів проявами несправедливості вважають **відсутність ротації і відпусток для військових, зменшення грошових виплат і скасування пільг**, що особливо дратує порівняно з підвищенням зарплат представників влади. Вони висловлюють позитивне ставлення до військових, а сумлінну службу і ризик життям вважають головним мірилом заслужено високої плати і пільг для них: «Військових не відводять при небезпеці життю», «Отсутствие отпусков у военных», «ЗСУ урізали зарплати, хоча вони ризикують життям», «Военным понизили зарплату, а депутатам повысили, а кто из них рискует жизнью?», «Зараз зменшили зарплату нашим военним, а ті, що сидять у Верховній Раді, отримують дуже великі гроші – це несправедливо», «Депутати зменшили зарплати військовим, а самі жирують», «З бюджету прибравли пільги – компенсації на житло ветеранам і інвалідам, одноразову виплату учасникам бойових дій», «Зарплату ЗСУ треба вищу і сім'ям їх допомагати», «На фронті не у всіх є повне забезпечення, а коли військові повертаються, то не можуть відчувати себе максимально комфортно». Водночас респонденти обговорюють прояви нерівності серед військових на різних ділянках фронту: «Неадекватні зарплати військовим, які далеко від передовій», «Воїни ЗСУ на передовій і поліція, яка дома, отримують однакові гроші», «Оплата праці військових в тилу і на передовій».

2,9% опитаних гостроактуальним проявом нерівності вважають *незаконний виїзд за кордон чоловіків призовного віку* на короткий термін (відпустка) чи на постійній основі (для працевлаштування за кордоном, уникнення мобілізації). Антигероями при цьому визнають насамперед можновладців та їхніх нащадків. Дозвіл на виїзд пов'язують з корупцією (хабарі, підроблені документи) і недоброчесним волонтерством. «Багаті мають можливість виїхати з країни за хабар», «Бізнесмени-чоловіки виїхали за кордон попри заборону», «Підробка документів на виїзд за кордон як волонтери», «Богатые люди повыезжали из страны плюс фальшивые волонтеры», «Деякі депутати своїх дітей вивозили за кордон». Обговорюються також нерівні права людей різних соціальних верств і професій (депутати, моряки, артисти, футболісти): «Певні професії мають більше можливостей виїхати за кордон, наприклад артисти», «Моряки не можуть в'їхати за границю, а футболісти – свободно и там зарабатывают, много депутатов, например, Н. Тищенко, отдыхали за границей», «Чоловіки з грошима або ті, в кого є посади і зв'язки, їздять за кордон», «У людей з низьким соціальним статусом в рази менше можливості виїхати за кордон, ніж у людей з високим статусом».

Деякі (3,1%) звертають увагу на *класові відмінності у мобільній та іммобільній поведінці* під час війни, які відображено у вислові «Бідні всі вдома, а багаті втекли від війни»: «24 лютого власники автівок кидали Київ і людей», «Багаті виїжджали за кордон, а бідні залишалися в Україні», «Усі багаті повтікали за кордон і вивезли гроші з України, а воюють і допомагають армії прості люди». Зазначають, що наявність фінансових ресурсів значно полегшувала мобільну поведінку як за кордон, так і з окупованих територій: «Коли всі виїжджали, вищий клас мав більше можливостей, ніж нижчий», «З більшим доходом швидко уїхали на кордон чи із зони бойових дій», «Богатые могут выехать за границу, а бедные даже с детьми не всегда могут себе это позволить», «Люди, які мали більше доходів, під час міграції мали можливість на кращі умови». Класова нерівність стосується впливу війни на добробут загалом: «Більш заможні громадяни не відчували наслідків війни», «Страдают через войну больше люди рабочего класса, чем другие».

Суб'єктивний розкол «ми – вони», насамперед «бідні – багаті» фіксується і *щодо благодійності, волонтерства, внеску*

у перемогу (3,2%). Респонденти, які вважають себе «народом», «пересічними українцями», протиставляють себе різного роду «можновладцям», висловлюють їм недовіру і презирство через недостатню допомогу і зловживання: «Армії сейчас больше помогают обычные люди, олигархи помогают, но могли бы больше», «Бідні віддають останні гроші на армію, а багаті крадуть все це», «Олігархи крали і крадуть, а бідні люди донатять останні копійки», «Багаті відкупаються від армії та не допомагають ЗСУ», «Прості люди віддають останню копійку, а багатії жирують», «Чинovníк міністерства бере 400 тис. взятку, а діти продають пиріжки і донатять на армію», «Мільйонери втекли за кордон і не допомагають військовим і людям, які потребують», «Забезпечені люди менше були мобілізованими і добровольцями та більше мають помагати ЗСУ», «Пенсіонери донатять гроші ЗСУ, а багаті багатіють». Крім того, респонденти засуджують демонстративне споживання та показний спосіб життя представників вищих класів: «Витрати людьми грошей на розкіш, коли є потреби армії», «Дуже багато людей дають останні гроші, а є люди, які ходять по ресторанах», «Високопосадовці в умовах війни відпочивають за кордоном і купують коштовні речі напоказ», «Іде війна, але дорогих машин купляють багато, могли б придбати дешевші й донатити на ЗСУ», «Політики виїжджають на відпочинок, а прості люди працюють на перемогу і укріплення держави», «Усі волонтерять, останнє віддають, а чиновники понабивали кишені та поїхали в Дубаї», «Депутат купив нерухомість за великі кошти».

Несправедливим вважають **нерівномірний розподіл гуманітарної допомоги і зловживання влади під час її поділу** (5,6%). Одні констатують факти несправедливого (вважаючи такою соціальною рівністю) розподілення допомоги: «Нерівномірність міжнародної допомоги – одним була, а іншим ні», «Гуманітарку отримують ті, кому вона не призначена, наприклад, переселенці з регіонів, де не було бойових дій», «Гумдопомога розподіляється несправедливо: її дають навіть тим, у кого є можливість забезпечити себе», «Гуманітарка має бути для пенсіонерів і малозабезпечених, а для заможних не потрібна», «Роздавали гуманітарку, як фінансову, так і набори тим, кому вона не потрібна», «Реально нуждавшися получали минимально, а те, кто не особо нуждались, получали намного больше». Проте у зловживаннях звинувачують не лише

владу, а їй отримувачів гуманітарної допомоги: *«Коли стояли в черзі за безкоштовною їжею, то перші брали повні сумки, а інші, які стояли далі, отримали дуже мало», «Люди стали жетче, получают помощь из жадности».*

Інші головну проблему бачать у зловживанні посадовців центральної і місцевої влади під час розподілу гуманітарної допомоги, називаючи це *«розкрадання / присвоєння / продаж / дерибан»*: *«Одни помогают ЗСУ и пострадавшим в войне, а другие это разворовывают», «Безкоштовну допомогу не роздають людям, а продають на ринку», «Деякі нечесні люди крали гуманітарку, яка була призначена для людей, які у важкій ситуації або втратили все», «Дуже спекулювали і наживались на бронезилетах, генераторах, павербанках», «У Дніпропетровській, Запорізькій, Чернігівській областях політики розкрадали гуманітарну допомогу, а біженці кінці з кінцями ледь зводили», «Крацу половину гуманітарки розікрали, а гіршу віддали людям», «Наш будинок розбомбили і ніякої допомоги від держави ми не отримали, а в списках бачили, що ми допомогу отримали». Проте, констатує зловживання, деякі респонденти звертають увагу на вчасну реакцію на це правоохоронців і громадськості.*

Велика частка (11,3%) респондентів зазначали **зловживання влади на закупівлях для ЗСУ**: *«"Хімія" з закупівлями для військових: люди гинуть, а вони наживаються на цьому», «Бідні бідніють, а ті, хто при владі, багатіють за рахунок війни», «Відмивання грошей у закупівлі продтоварів для ЗСУ», «Власть імуціє катаються на тачках, які були призначені на фронт і купляють дома», «Наш губернатор і військова адміністрація під час війни набивають собі кармани», «Гетьманський – показовий випадок», «Депутати нечесно поводять себе у держзакупівлях і тендерах», «Вражають корупційні закупівлі Резніковим продуктів для військових», «Закупівля неправильних бронезилетів і касок», «Зловживання при закупівлях, хто сидить біля кормушки, все собі забирає», «Матрас грошей у чиновника», «Наші мери все крадуть, з ними воюєш-воюєш, а відповідальності не несуть, в них все схвачено». До речі, зловживання закидають і волонтерам: *«Волонтери привласнюють собі кошти, наживаються на людях», «Платили волонтерам, чтобы привозили алкоголь и сигареты, вместо необходимых людям товаров», «Шахраї, що вдають з себе волонтерів».**

Зазначають прояви нерівності стосовно переселенців, причому двох протилежних типів. З одного боку, **проблеми переселенців** (3,4%) – недостатня їх матеріальна підтримка з боку держави і громадян, складність працевлаштування, інколи неухважне ставлення у службі соцзабезпечення і зверхність місцевих мешканців: «Замала підтримка від держави біженцям і постраждалим від війни, допомога переважно від звичайних людей», «Переселенцям допомагають бідні люди, а не урядовці», «ВПО получают очень мало денег, а депутаты имеют очень высокую зарплату», «У службі соцзабезпечення неповажне ставлення до переселенців», «Мы не получали помощи от государства, месяцами сидим без света, но требуют оплату; нет работы», «Відсутність працевлаштування для ВПО». Складною була і залишається проблема з житлом, зокрема завищені ціни на його орендуї з відшкодуванням за порушене житло: «Збільшення орендної плати за квартиру в перші дні війни», «Неправомірна ціна на оренду для переселенців на Західній Україні», «Дискримінація переселенців через завищені ціни на житло», «Замала фінансова допомога у Запоріжжі людям, які втратили житло», «Держава не відшкодовує кошти сім'ям, які прихистили переселенців». Звертають увагу також на нерівність різних за статусом груп переселенців: «Несправедливое распределение соцпомощи между ВПО разных социальных слоев», «Переїзд біженців: коли їдуть багаті і бідні, видно одразу», «Виїзд з окупованих територій заможним людям давався простіше, ніж іншим».

З іншого боку, помітними є **конфлікти між переселенцями і місцевим населенням та негативне ставлення до ВПО** (1,3%): «Не цінять переселенці допомогу», «ВПО злоупотребили предоставленными благами», «До переселенців вища увага, ніж до місцевих жителів», «Біженці тікають у безпечні місця, п'ють і сидять», «Серед деяких багатих ВПО зверхнє ставлення до місцевих», «Звільнення робітників на користь ВПО через політику держави», «Наші хлопці йдуть воювати, а чоловіки-переселенці з Донбасу ховаються в інших областях», «У біженців зі Сходу дохід більший, ніж у західного населення», «У Львові чітко видно, хто приїхав з Києва, а хто з інших міст (поводять себе некультурно)», «Чувствую неприязнь к ВПО». Переселенців звинувачують у здорожчанні оренди квартир: «Оренда різко подорожчала під час війни у Дніпрі

та на заході України», «ВПО знімають житло за більшою ціною, ніж місцеві».

Голоси деяких респондентів (0,3%) спрямовані на **проблеми виїзду з окупованих територій**: «Кинули в окупації», «Неможливість виїхати з окупованих міст», «Люди в окупації – у кого були гроші, мали більше можливостей виїхати», «Люди виїхали на Західну Україну і отримують допомогу як ВПО, а, наприклад, бабуся, яка не змогла вихати, не отримує».

Помітна частка опитаних (1,7%) звертають увагу на **конфліктні відносини між людьми через війну, бідність, політику і мову**: «Через війну всі ходять злі», «Агресія людей – у кожного різні думки, особливо коли справа стосується політики і мови», «Все ґрунтується на грошах – звідси і несправедливість, і злоба», «Ганьба, злість, драки, несправедливість, погрози з боку деяких людей», «Звинувачення у війні переселенців у школі дитини». Згадують і про погіршення ставлення до російськомовних та про російських людей: «Відношення до українців, які розмовляють російською, стало гірше», «В магазинах буває нерівність: одних обслуговують, інших – ні», «Я по-російськи звертаюсь – ко мене повернулись спиной і сказали, що по-російськи не розмовляють», «Конфлікти бувають на основі мовного питання», «Поприйняли із Сходу і розмовляють російською, знаючи, що на Заході так не подобається», «Розділення людей за мовою – не слід ущемляти російськомовних», «У нашому селі є люди, які підтримують Путіна», «З Бахмуту приїхав ВПО і каже, що він за РФ».

Звертають увагу і на **проблеми з працевлаштуванням** (1,6%): «Багато людей залишились без роботи і домівок», «Відрахування з роботи без компенсацій під час воєнного стану», «Коли були виплати одним, а другим – ні; але ж без роботи на Заході також багато людей», «Під час війни держава має підтримувати переселенців, робота перш за все потрібна», «Роботи немає чоловікам, а виїхати не можна: якби дали заробити грошей, і на ЗСУ більше б переказували», «Роботодавець виїхав за кордон, а робітники не можуть заробляти на життя», «Замало підтримки бізнесу».

Різні прояви нерівності, зокрема поселенські та класові, фіксують і під час **вимкнення світла** (0,5%): «Світло в селі відключали більше, ніж у містах», «В будинках, де жили чиновники, світло не виключалось», «В Конче Заспі не вимикали світло, коли

вимикали по всій Україні», «У наших селах відключають світло постійно, а в Конча-Заспі весь час є електрика», «У деяких світло відключали по графіку, а в інших не було по 12 годин».

Поодинокі відповіді з різноманітної тематики зведено у рубрику «**Різне**» (3,9%): «Не надали соціальну допомогу», «Несвоєчасна виплата субсидії», «Не реагують комунальні служби на звернення», «Бідні діти не мають доступу до безплатного харчування», «Заборгованість аліментів півроку, а виконавча служба не робить свою роботу», «Місцева влада не дуже за нас опікується», «Мер мого города в Донецької області спонсировав сепаратизм 8 лет назад, а сейчас он политик», «Знижені стипендії, менше льготних місць», «Почали зачіпати церкву», «Не надали дрова безкоштовно, як обіцяли», «Был прилет, соседке выделили и шифер, и материалы, а мне нет».

Помітна частка респондентів (0,8%) на запитання про нерівність відгукнулися прямим посиленням на **війну як генералізовану проблему**: «Війна», «Почалась війна», «Не знаю, війна є війна», «Вся країна страждає від війни», «Змушені були сидіти в підвалі і не мали доступ до необхідного», «Я в останній рік над цим не задумувався – війна».

Висновки

Отже, емпірично доведеним наслідком першого року повномасштабної війни є оптимістичний тренд – пом'якшення сприйняття українцями соціальної нерівності. Це фіксується вперше за 30 пострадянських років: відповідна ситуація почала загострюватися з початку 1990-х, сягнула піку в 2000-х і залишалася сталою й гострою до передвоєнного 2022 р. (без виразних флуктуацій погіршення або покращення ані через Євромайдан і початок війни у 2014-му, ані під час пандемії COVID-19). Цей висновок базується на чотирьох емпірично верифікованих аргументах. 1. Упродовж року війни значно (на третину) зменшилася частка українців, які оцінюють ступінь нерівності доходів як надто високий. 2. Слабшає емоційна реакція людей (відчуття роздратування) на нерівність доходів у країні. 3. Суттєво (у півтора раза) поліпшилися уявлення громадян про стан справедливості в суспільстві. 4. В оцінках

більш як половини (54%) українців відносини між людьми різного соціального класу характеризувало посилення за рік війни проявів солідарності і вп'ятеро менше (10%) мали думку про посилення проявів конфлікту.

Цей висновок доповнює корпус емпірично доведених результатів багатьох українських дослідників, які зафіксували тренд до збільшення соціальної солідарності і згуртованості у воєнний період. Це явище визнають суттєвим соціальним ресурсом успішного супротиву агресії та потенційною умовою для становлення у повоєнному майбутньому «доброго» суспільства. Дані досліджень свідчать, що в українському суспільстві є запит на соціальну рівність і справедливість, на нову якість соціальних відносин. До того ж це не «запит без реальної надії» (як у довоєнні роки), а «запит з обережним оптимізмом на реалізацію» (з очікуванням, що конкретні колективні чи індивідуальні дії щодо певного прояву нерівності / несправедливості можуть призвести до його подолання або ж послаблення).

Тренд пом'якшення сприйняття нерівності (подолання відчуження громадян від держави, інститутів і організацій) має потенціал до стійкості, за умови посилення нової якості суспільних відносин (заснованих на довірі, конструктивному діалозі та ефективних діях). Фоном, який сприяє позитивним процесам у сприйнятті нерівності, є збільшення, за даними різних соціологічних інституцій, рівня довіри до політичних і економічних інститутів (президента, уряду, органів місцевої влади⁷, ЗСУ, правоохоронних органів).

Свідчення респондентів щодо соціальної нерівності, отримані у межах якісної методології (дані інтерв'ю і відкритого запитання в опитуванні), пронизані опозицією «ми – вони». Уявні групи, які їх репрезентують, утворюють такі сталі дихотомії: «бідні – багаті», «прості люди – можновладці (роботодавці, депутати, чиновники, судді)», «підлеглі – керівники», «загал населення – біженці / переселенці». Вони пронизують як традиційні прояви нерівності, так і гостроактуальні, пов'язані з війною (їх серед свідчень навпіл).

⁷ Доведено, що на довіру до місцевої влади позитивно вплинула реформа децентралізації [Arends, Brik, Herrmann, Roesel, 2023].

Традиційно найпоширенішим і найдратівливішим проявом нерівності є соціально-економічний («бідні – багаті», «прості люди – можновладці»). Зазвичай українці активно ідентифікують себе з середнім класом (2019-го більше половини населення), проте не в описах проявів нерівності, які демонструють напруженість зазначених конфліктних груп. Якщо у довоєнні часи проявами нерівності вважали вкрай великий розрив у доходах і рівні життя, нерівні шанси у медичній, освітній і дозвіллевій сферах, дефіцитарному чи показному способі життя, то під час війни «бідні» висловлюють до «багатих» такі актуалізовані війною претензії: незаконний (через хабар, зв'язки, перевищення владних повноважень) виїзд чоловіків призовного віку за кордон та ухиляння від мобілізації; недостатня допомога армії та постраждалим від війни громадянам; кращі можливості під час евакуації, перебування за кордоном, блекаутів.

Проте малий розмір і нерівність доходів були й залишаються головними тригерами у сприйнятті соціальної нерівності (третина усіх відповідей на відкрите запитання). Водночас з попередніх досліджень [Симончук, 2020б, с. 136–144] відомо, що стосовно соціально-економічного порядку українці не є утопістами та егалітаристами: вони визнають необхідність диференціації доходів. Проте наявний в останнє довоєнне десятиліття ступінь нерівності в доходах і рівні життя оцінювали як неприйнятний. За даними 2019 р. доведено, що максимально допустимою в заробітній платі вважається різниця в 8 разів⁸.

Метою подальшого моніторингу залучених показників у межах проекту «Соціальна нерівність: моніторинг в умовах війни», який планується кожні півроку, є емпіричне з'ясування того, чи стане виявлений за даними лютого 2023 р. тренд послаблення сприйняття нерівності довгостроковим і сталим чи він матиме тимчасовий характер (флуктуації показників і

⁸ Докладніше: «Українці вважають справедливим, якщо заробіток голови правління перевищуватиме заробіток лікаря у 3–5 разів, а продавця й некваліфікованого робітника – у 7–8 разів. Міністр, на думку респондентів, може заробляти у 2,5 раза більше за лікаря, у 3–4 рази – за продавця й некваліфікованого робітника. Крім того, професію лікаря належить винагороджувати вище за працю робітників у 1,5–2 рази» [Симончук, 2020, с. 143].

їх повернення до довоєнного стану). Слід також вивчити, за яких об'єктивних і суб'єктивних умов цей тренд буде сталим або хвилеподібним. Крім того, як обов'язковий елемент дизайну дослідження передбачено звернення до якісної методології, з метою періодично картографувати актуальні в нових умовах прояви як нерівності та напруженості, так і солідарності та згуртованості.

Джерела

Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2020). Мінливі проєкції нерівності: глобальна, локальна, економічна, соціологічна. В Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років* (сс. 27–82). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Макеєв, С. (1989). *Социальные перемещения в крупном городе*. Киев: Наукова думка.

Макеєв, С. (2021). Режими нерівності та пандемія COVID-19. *Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки* (сс. 144–168). Київ: Інтерсервіс.

Макеєв, С., & Симончук, О. (2019). (Не)рівність і (не)справедливість в уявленнях населення України. В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 45–56). Київ: Інститут соціології НАН України.

Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Малиш, Л. (2020). Нестійкі комплексні нерівності: методологія вимірювання та результати дослідження. В Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні* (сс. 191–222). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова і освітня мобільність*. Київ: НаУКМА, Аграр Медіа Груп.

Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2020а). Динаміка уявлень українців про соціальну структуру та своє місце в ній. В Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.),

Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні (сс. 83–125). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Симончук, О. (2020б). Класовий вимір сприйняття соціальної нерівності: варіації у часі. В Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні* (сс. 127–149). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Симончук, О. (2021). Соціально-класова структура України часів незалежності: підсумки тридцяти років трансформацій (1991–2021). У В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Вип. 8 (22) (сс. 239–258). Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2022). Зміни у класовій і статусній самоідентифікації. У Є. Головаха & С. Макеєв (Ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2022 рік* (сс. 250–260). Київ: Інститут соціології НАН України.

Barbalet, J. M. (2004). *Emotion, social theory, and social structure: a macrosociological approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gonthier, F. (2017). Baby boomers driving alone? The dynamics of dissatisfaction with income differences (1987–2009). In J. Edlund, I. Bechert & M. Quandt (Eds.), *Social inequality in the eyes of the public* (pp. 103–118). Köln: GESIS.

Turner, J. H. (2017). *Revolt from the middle. Emotional stratification and change in Post-industrial societies*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis.

Arends, H., Brik, T., Herrmann, B., Roesel, F. (2023). Decentralization and trust in government: Quasi-experimental evidence from Ukraine. *Journal of Comparative Economics*. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2023.08.002>

Розділ 5

ВІД ЖЕРТОВНОСТІ ДО ПРОЄКЦІЇ ПЕРЕМОГИ: ТЕМАТИЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ

*«Текст виходить уривчастий, фрагментований, напевно, я
таки втрачаю відчуття форми, замало тренуюся, вибачте.*

*У мене проблеми з фокусуванням уваги, починаю говорити
і не бачу кінця тексту, абзацу, речення. Пориваюся сказати те,
для чого ще не підшукав слів. Так, незручно».*

*Остан Сливинський,
поет, перекладач, літературознавець*

Такі ж незручності з текстом стосуються й нас, українських соціологів, тому що, де б ми не перебували нині, зберігаємо статус інсайдерів у війні РФ проти України, що не дає змоги відсторонитися від ситуації з претензією на нейтральний і виключно раціональний її опис. Цей стан можна розглядати як наслідок раптового й очевидного руйнування сформованих останнім часом культурних порядків, якщо під ними, за Мішелем Фуко, розуміти усталене й відтворюване в історичному типі культури співвідношення «слів і речей» [Foucault, 1994], інструментів означування та артефактів, матеріальних об'єктів. Ставлячи завдання проаналізувати й підтвердити реакцію громадян на наявність цього деконструктивного феномену – розриву слів і речей, – спираючись на тексти-свідки, які так чи інакше висловлюють, проговорюють основні смислові, етичні, ідеологічні, афективні, естетичні свої імплікації, не можна не враховувати невизначеність, що супроводжує дослідницькі наміри й дії.

Практики документування досвіду війни

Тексти-свідки з'являються весь час, тому що мільйони людей відгукуються на переживання війни через висловлювання в публічних просторах. Користувачі соціальних мереж,

герої медіарепортажів та інтерв'ю коментують поточні події, описуючи власні екстремальні відчуття, реагуючи на ті чи ті медійні факти і повідомлення про воєнні події. Висловлювання, які мають подібне емоційне забарвлення, підвищують солідарність у оцінці того, що відбувається, а окремі коментарі можуть слугувати маркерами іншої, «інакшої» позиції, загострюючи поділи між своїми та «не-своїми», продукуючи відчуження.

Власне, переживання травматичного досвіду надзвичайних подій, зокрема війни, може викликати різні реакції: чи то бажання індивідів не повторювати його в розповідях, намагання забуття, замовчування навіть у колі родини – «закриття» [Schütze, 2012], а також протилежні інтенції – проговорити, повідомити про ті жахіття, учасником чи свідком яких людина стала. Такі спонтанні обговорення, записи, аудіо-, відеофіксації, художні образи стають основою й для підтвердження і змін культурних ідентичностей, пов'язаних із габітуальними настановами індивідів і груп, динамікою ціннісно-смислових уподобань, впливами домінуючих дискурсів тощо [Preese, 2016]. Усні обговорення, письмові чи цифрові записи, артефакти стають елементом живої культури суспільства, «слідами» пережитого досвіду війни, седиментованими елементами соціальної пам'яті. В умовах діджиталізації суспільства кожна значуща подія перебігу російської агресії в Україні висвітлюється не лише засобами офіційних медіа, а й зусиллями користувачів соціальних мереж, які на сторінках своїх акаунтів чи в коментарях до різних дописів фіксують і коментують те, що відбувається безпосередньо з ними та їхніми близькими, а також у ширшому контексті щоденного життя.

Документування подій війни є професійною практикою й елементом професійних ідентичностей. Документуванням злочинів, правопорушень у ході війни займаються представники національних і міжнародних правових організацій, створюючи доказовий базис для притягнення до відповідальності злочинців і визначення постраждалих. Серед діючих на сьогодні можна назвати роботу Незалежної міжнародної слідчої комісії щодо України, уповноваженої ООН проводити розслідування порушення гуманітарних прав. Цій комі-

сії доручено доповнювати, консолідувати, розвивати роботу Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні (HRMMU) у координації з останньою та Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини [Independent International Commission, 2023]. Учасники коаліції правозахисних організацій «Україна. П'ята ранку» збирають і документують воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені під час російської агресії в Україні [Україна. П'ята ранку, 2023].

Інформування суспільства шляхом фіксації подій (зокрема подій війни) є, як відомо, однією із основних функцій інституту демократичних медіа. Стає явною необхідність і важливість зберігання, архівування даних, створених журналістами протягом війни. Зокрема, Лабораторія журналістики суспільного інтересу спільно з редакціями національних і регіональних ЗМІ ставить за мету формувати літопис історії українців після 24 лютого 2022 р. Матеріали розміщують на порталі «Життя війни» [Мультимедійний літопис, 2023]. Документування важливих подій суспільної ваги є основою професійної діяльності та ідентичності для працівників архівної та музейної справи. Одним із напрямів діяльності Українського інституту національної пам'яті є фіксація суб'єктивного досвіду громадян (наприклад, проєкт «Майдан: усна історія») у формі глибоких інтерв'ю як основи для архіву і джерельної бази істориків, соціологів, психологів. Важливою для розвитку практик документування є законодавча, методологічна, технологічна робота Інституту з доступу до архівів тоталітарного минулого (проєкт «Відкриті архіви») [Український інститут національної пам'яті, 2023].

До фіксації / документування, збереження й аналізу досвіду вимушених переселенців, волонтерів, жителів окупованих територій, комбатантів дедалі частіше долучаються митці, культурні активісти, діячі громадських організацій, дослідницьких центрів, які отримують фінансову підтримку в рамках міжнародних чи національних проєктів, спрямованих саме на виконання таких завдань [Project «Documenting Ukraine», 2023].

Не останнє місце в цьому ряду посідає діяльність представників соціальних і культурних дисциплін. Кожна з цих дисциплін (історія, психологія, соціологія, культурна антро-

пологія) оперує властивими їй теоретичними підходами та емпіричними методами для збирання, збереження, аналізу даних індивідуального / соціального досвіду. Все частішими стають заклики до розвитку міждисциплінарних підходів, протидії проліферації та розпорошенню зусиль щодо фіксації й аналізу повсякденного досвіду, в т. ч. травматичних переживань, досвіду в умовах надзвичайності, вимушеного переселення, воєнних дій. У зв'язку з цим відбувається формування таких міждисциплінарних напрямів, як *memory studies*, *military studies*, *narrative studies*.

Отже, носіями практик документування війни, тобто діячами, які беруть на себе справу просування / відтворення цієї практики, можуть бути звичайні люди / свідки подій війни, які роблять це спонтанно, для своїх власних цілей, для збереження сімейної історії тощо, громадські активісти, представники творчих професій, які намагаються осмислити власний і чужий досвід переживання війни у ширшому соціокультурному контексті, а також фахівці з документування воєнних злочинів, представники соціальних дисциплін, які працюють за спеціально опрацьованими алгоритмами збирання, зберігання, інтерпретації даних, що фіксують досвід війни.

Така множина агентів документування подій війни може створювати як значні переваги щодо широти охоплення подій, багатства джерельної бази, так і ризики, зокрема щодо розрізненості зусиль, відсутності координації, втрати вже наявних даних, створення окремих архівів даних, недоступних ширшому загалу дослідників і звичайних споживачів. До того ж, у сфері права, у рамках соціальних наук останніми десятиліттями точаться дискусії щодо важливості (можливостей) визначення аутентичності особистих та інших документів, прав на конфіденційність, розпорядження даними авторів особистих документів, прав на забуття / вилучення з публічного простору тих чи тих персональних свідчень. Іншим виміром розвитку практик документування є питання співіснування державних і приватних (у рамках громадських, корпоративних організацій) архівів даних, джерел їх фінансування, можливостей співпраці архівів різного рівня і підпорядкування,

співіснування в рамках архівів письмових і цифрових даних [Longley, 2009; Hansen, Sundqvist, 2016].

Для соціології з її досвідом методології і технологій проведення біографічних, етнографічних досліджень практика документування життєвого досвіду (у тому числі надзвичайних подій) є однією із традиційних. У реаліях війни залучення у практики збирання й аналізу документування війни з орієнтацією на власні дисциплінарні засади, а також співпрацю і координацію зусиль інших агентів практик документування стає важливим внеском у збереження і розвиток професійної ідентичності вітчизняних соціологів. Не менш важливими є й громадянські настанови, враховуючи, що одним із ціннісно-сміслових осердь практик документування є внесок у фіксацію і збереження соціальної пам'яті та комунікативне підтримання культурних ідентичностей.

Про методологію дослідження

Невизначеність, спровоковану динамікою повсякдення в умовах війни, супроводжує й невпевненість стосовно релевантного методичного інструментарію аналізу текстів, який сьогодні охоплює різноманітні техніки – кількісні та якісні – від комп'ютерної статистики ключових слів у масивах BigData, класичного частотного контент-аналізу Г. Ласуела і Б. Берельсона, до прецеденту Ф. Знанецького та найновіших версій аналітичної автоетнографії [Anderson, 2006].

Методологічні альтернативи текстової аналітики доволі відомі, широко презентовані в соціологічній і навчальній літературі, у тому числі й українській [Якісні дослідження, 2009; Сучасні методики контент-аналізу, 2018]. Хоча взаємні претензії методологічного радикалізму стосовно пріоритету кількісного чи, навпаки, якісного аналізу текстів все ще не вичерпані, континуум відповідностей методологічного підходу, теоретичних концептів і методів емпіричного аналізу достатньо прозорий, якщо показати його схематично, як це зробив Д. Сильверман з дидактичною метою [Silverman, 1994: p. 21]. Позитивістська парадигма потребує структурних пояснень соціального світу і його причинних залежностей у термінах

соціальної структури і соціальних фактів, з основою на кількісних методах аналізу текстів, які використовують для емпіричного підтвердження гіпотез. Інтерпретативна наука орієнтована на конструювання соціальної реальності, в якій ключовими концептами є соціальні значення і смисли, а емпіричну реальність можна зрозуміти за допомогою якісних методів, що мають ресурс породжувати гіпотези. Або, як це висловив 20-ма роками пізніше Ф. Мейринг, «з одного боку, стоїть жорстка позитивістська концепція дослідження з кількісною, експериментальною методологією, з другого – відкрита, дослідницька, описова, інтерпретаційна концепція з використанням якісних методів» [Mayring, 2014: p. 6].

Без заглиблення у докази принципової незбіжності конкуруючих парадигм, відмітимо слухність нагадування про дослідницькі ризики або «пастки абсолютизму», як називає їх Д. Сильверман, які можуть чатувати на прихильників обох напрямів. У першому випадку це *сцієнтизм*, що віддаляє отриманий образ реальності від повсякденного життя суспільства, і *прогрес*, що артикулює лінійні залежності суспільного розвитку, в другому – *туризм*, з його поверхневим поглядом на культурні відмінності, і *романтизм*, який отримує верх над дослідником, коли він опиняється в емоційній залежності від того, за ким спостерігає, від афективного впливу тексту чи ситуації спостереження [Silverman, 1994: p. 4–6].

Не виключено, що вибір методології визначається індивідуальними настановами й довільними рішеннями дослідників, які все частіше обирають комплементарні варіанти [Mayring, 2014]. У нашому випадку варто звернути увагу на «якісний контент-аналіз», як його запропонував ще А. Джордж у відомому збірнику «Trends in content analysis» [George, 1959], де передбачена фіксація появи змістової категорії в тексті незалежно від інтенсивності її присутності, що, тим не менше, допускає використання частотних показників у аналізі масив текстів.

Об'єкт дослідження. У полі нашого зору опинилися тексти представників українського громадянського суспільства, так чи інакше пов'язані з професійним письменництвом, для якого слова – це робочий ресурс. Це журналісти, культур-

ні менеджери, редактори, перекладачі – які протягом року війни з моменту повномасштабного російського вторгнення виконували різні дії та завдання: волонтерство, контрпропагандистська робота, участь у воєнних діях, реєстрація воєнних злочинів. Одинадцять текстів об'єднані в рамках проєкту «Вас чують, говоріть», який сформувався в контексті підготовки до 29 фестивалю BookForum, що відбувся 6–7 жовтня 2022 р. у м. Львові. Тобто масив текстів був створений природним чином, автономно, без стимулювання й впливу дослідників. Ці тексти розміщені на одному з медійних ресурсів [«Вас чують, говоріть», 2022], і вони послуговували кейсом для аналізу дискурсу першого року війни. Тексти різних авторів присвячені саме сприйняттю і оцінюванню того, що відбувалося з країною і людьми за рік війни. Далі будемо позначати дискурсивні висловлювання іменами авторів текстів.

Автори текстів проєкту «Вас чують, говоріть», 2022:*

- Вікторія Амеліна
- Володимир Єрмоленко
- Дмитро Крапивенко
- Люба Цибульська
- Олександр Михед
- Олександра Матвійчук
- Остап Сливинський
- Павло Казарін
- Севгіль Мусаєва
- Софія Челяк
- Ярина Черногуз

*[<https://www.pravda.com.ua/cdn/cd1/bforum/>]

Напевно, попереднє обговорення учасниками проєкту його концептуальної матриці намітило ряд доцільних тем, щонайменше стосовно акценту на професійному кредо – вмінні вести суспільний дискурс. «Цей проєкт – про фіксацію того, як ми, попри все, змогли заговорити, як тепер наша історія, наші люди, наші мертві допомагають доносити правду» [Софія].

Предмет дослідження також визначений насамперед оригінальними зусиллями учасників проєкту – а саме, свідoctва стосовно першого року вторгнення РФ в Україну, які мають

презентувати афективну і ціннісну атмосферу суспільства, а також, згідно з авторськими інтенціями, підтримувати колективну пам'ять.

Опис предмета нашої уваги здійснюється з допомогою каталогу смислових категорій, який був згенерований у результаті попереднього прочитання всіх текстів декількома операторами, – що є одним із прийомів формування категоріальної схеми контент-аналізу. Категорії відповідають потребі бути вичерпними (охоплювати весь текстовий масив) і взаємовиключними, тобто відносно незалежними за лексикою і смислом. Одне з наших завдань як дослідників – зберегти за можливості проговорені слова-свідчення цієї війни, символічний капітал воєнних подій.

Винайти нову мову, подолати німотність

Лейтмотивом створеної антології можна визнати загальну авторську інтенцію «**винайти нову мову**», щоб описати реальність і особистий досвід її освоєння у змінених умовах життя. «Основоположні коди будь-якої культури, що керують її мовою, її схемами сприйняття, її обмінами, її формами вираження і відтворення, її цінностями, ієрархією її практик, одразу ж визначають для кожної людини емпіричні порядки, з якими вона матиме справу і в яких орієнтуватиметься» [Автономова, 1994: р. 33]. Саме з орієнтацією в тому, що відбувається, для більшості українців стався істотний збій, позаяк коди розпізнавання й означування зрозумілих і стійких зв'язків з оточенням, основані на конвенційних правилах, опрацьованих узгодженнях людей, які взаємодіють, стали непридатними з початком війни, ставлячи під сумнів конституювальні джерела культури, діючі культурні порядки.

Одна з перших реакцій – **неможливість виразити словами, звичною повсякденною мовою те, що відбувається.**

«Я втратила вміння володіти мовою. Тобто я могла скласти слова у речення, з речень формувати думку, але ці слова були надто бляклими, щоб описати, що ти відчуваєш... Я бачила, як людям бракує слів, щоб пояснити, що відбувається, як вони або повторюють звичні до повномасштабного вторгнення слова, які більше не мають жодного сенсу...» [Софія].

«Слова підводять мене. І я не можу дібрати правильні формулювання, аби переконати батьків виїхати з Бучі» [Олександр].

Ще одна помітна реакція: **німота, не говорити, а діяти, оскільки цього потребує ситуація.**

«Єдине, про що я могла думати й що робити – це займатися евакуацією людей, знаходити їм помешкання, домовлятися про надання гуманітарної допомоги, шукати спорядження... Навіщо обговорювати, якщо треба щось робити» [Софія].

«Коли треба купити дрон для підрозділу чоловіка ще вчора, але збір ніяк не вдається закрити, тому закладаєш у ломбарді ваші оброчки» [Севгіль].

«Я щось не те зараз кажу. Тому я й стараюсь поки що про Ірпінь мовчати. Просто мовчати» [Вікторія].

Не висловлене, не промовлене, не обговорене – чи то у вигляді образів порожніх сторінок з ненаписаними віршами, чи то якимось ще, – приречене на забуття того, до чого б воно могло належати. Громадянські активісти, автори текстового проєкту, не готові з цим миритися, закликаючи **подолати німоту як своє зобов'язання** говорити від імені мертвих і консолідувати живих. І відповідно брати участь та організовувати публічні дискусії на різних майданчиках, у тому числі міжнародних, утримуючи пріоритетну увагу до українського порядку денного.

«Німота несправедлива не лише до тих, хто щось пережив – вона несправедлива до тих, хто має про це дізнатися... Говорити сьогодні є не лише нашим правом, а й нашим обов'язком. Слова нам даються складно... Але говорити – це завжди єднати людей. Бути свідком – це зшивати нас одне з одним» [Володимир].

«...навіть коли дуже важко, ми мусимо знайти форму, повернутися у стрій слів» [Остап].

«Ключове поняття, про яке я думаю від першого дня вторгнення – це мова війни... Мова війни – пряма, як наказ, що не може мати подвійного трактування чи потребувати уточнень. Ми говоримо чіткіше, простіше, рубаними фразами, економлячи час одне одного і насичуючи розмову інформацією... Мова війни – про повернення до найпростіших засобів комунікації... Батьки пишуть маркерами на спинах маленьких дітей – імена, адреси, телефони. На випадок, якщо загубляться. Батьки чи діти. Якщо будуть убиті. Батьки чи діти... Мова війни – це слова, якими люди прощаються» [Олександр].

Онтологія страждання і болю

Страждання – це те, що навколо, чим заповнені простір і час, і те, що тягнеться до горизонту, без кінця і краю, і те, що веде в нескінченність, і те, що на відстані витягнутої руки, «тут і тепер». Авторів текстів гостро відчують цей онтологічний зсув і приймають екзистенційний виклик унікального людського осмислення власної скінченності [Bauman, 1990].

«Ніколи ще світ довкола мене не був таким цілісним, злитим у болю і люті, стиснутим в одній точці... На кожному кроці ламалися життя, кожні обійми, рукостискання могли бути останніми. То було повітря кінця часів» [Остап].

«Військова муза рідко вирізняється гуманністю до автора. Література, яку ми отримуємо, буде наслідком чужого страждання. Натхнення для такого літературного процесу чимось нагадує прижиттєве донорство органів» [Павло].

«По Маріуполю розвішані ватмани, всіяні написами – рідні шукають рідних. Люди шукають людей. “Ваш син живий!!! Він у хрещеного!!!”. “Мама, я вдома. Твій дім не згорів! Чекаю. Якщо поїду, ключі у т. Ніни. Доча”. “Юра, зайди додому. Мама дуже переживає. Тато”» [Олександр].

«Наприкінці квітня 2022 року ми дізналися про звільнене від окупантів село Ягідне, поблизу Чернігова. 360 жителів села провели у неопалюваному підвалі школи без електрики 25 днів. Площа приміщення – 76 квадратних метрів.

Найстаршій жінці у підвалі – 93 роки. Наймолодшій дитині – 3 місяці» [Олександр].

Факти примножуються й примножуються, свідчать самі за себе, і не потребують міркувань про «добро і зло», оскільки очевидність отримує верх, діагностуючи невгамовний больовий синдром, чи то йдеться про масову загибель родин, пограбування й катування захоплених громадян, чи то про демонстрацію окупантами ставлення до жіночого тіла як трофею. Однак констатації – не універсальний принцип, тому що емпатія стосовно страждань близьких і далеких, не в силах стримуватися, насичуючи тексти афективними відповідями.

Проте не до себе: настанові «не жаліти себе» слідує більшість авторів та їхніх героїв.

«... а ця зовсім молода жінка з дитиною, якій було не більше, ніж місяців 10, сидить поруч із ним у бусіку і плаче. У повному відчаї та не вірячи в те, що це відбувається з нею та її домом насправді. У цьому ж селі, на прохання місцевих, наш побратим відшукав літню паралізовану жінку, яка померла у власному ліжку без їжі та води – через те, що всі цілодобово сиділи в підвалах» [Ярина].

«Ми знаходили масові захоронення вбитих росіянами людей після звільнення Київщини. Тіла цивільних із видимими ознаками тортур та зв'язаними за спиною руками. Такі самі безіменні могили ми бачили на звільненій Харківщині. І ті, хто там був, вже більше ніколи не зможуть забути цей запах» [Олександра].

«Ми попрощаємося з Катєю на залізничному вокзалі у Варшаві, де вона буде відмовлятися від допомоги з валізою: “Я ж знала, що на мене чекає. Не треба мене жаліти”» [Севгіль].

«Біль, за тих, кого в цьому майбутньому не буде з нами. Біль за втрачені можливості життя, бо війна – завжди про виживання. Про існування, а не життя» [Севгіль].

«Мені пощастило, коли танкові снаряди розбивали нашу укріплену позицію й осколки дивом оминули мене. Досі щастить не потрапити в оточення або полон» [Ярина].

«...жінці-солдату на війні набагато легше, ніж цивільним жінкам. Я ніколи не була тут сама, бо в мене завжди був із собою автомат для оборони, а біля мене – побратими, які поважали мене як одну з них. Війна залишає цивільних без допомоги, сам на сам із небезпекою безслідно канути, зникнути безвісти у м'ясорубці сил нападу й оборони. Російський солдат розглядає тіло української жінки як трофей» [Ярина].

Травма, шок, почуття провини у тих, хто вцілів

Людський біль відкликається насамперед співпереживанням, емоційною реакцією, яка виявляється в особливій лексиці (навіть якщо її контролюють у публічному тексті), але нерідко страждання, статус жертви і вразливість цивільного населен-

ня рефлексують у термінах травми. Робота з травмою за допомогою механізмів психотерапії – один із важливих наративів попереднього століття, спрямованих на коригування і захист ментальних станів людей і суспільної свідомості на фоні світових і локальних воєн, антиколоніальних і соціальних рухів. Тоді як парадигма «прав людини» надавала їм юридичного захисту від фізичного і символічного насилля [Chouliaraki, 2021]. В умовах війни ефективність і дієвість обидвох напрямів лише зростає.

«Знайти у травмі сили, щоб рухатися далі...Повага до чужого досвіду, чужого горя – одна з важливих навичок, яку ми здобуваємо» [Севгіль].

«Я не можу звикнути до думки, що після Аушвіца, Нагасакі, після Хіросіми, після Бучі, Ізюма та Маріуполя є життя»... Не можу повірити, що людська свідомість здатна вмістити таке зло» [Олександр].

Те, що відбувається, шокує перевернутим світом, зовсім іншою реальністю, і людське сприйняття підбирає хоча б деякі впізнавані, зримі образи, щоб її ідентифікувати – фантастичні сюжети, кадри воєнних фільмів, документальне кіно.

«Таке відчуття, що ми опинилися всередині блокбастера і десь зараз на Ородруїн має дертися Фродо. З тією різницею, що наш фінал все ще не прописаний» [Павло].

«Минав восьмий місяць вторгнення. Лише кілька тижнів тому я зміг знову почати читати. Ніби знову навчився ходити... Реальність нонфікшн, документальне кіно, в якому не може бути ні монтажу, ні навіть кольорокорекції» [Олександр].

«Я покладаюся на виття сирен на вулиці – як у кіно про Другу світову» [Вікторія].

«...Мозок заперечував весну, але вона була» [Софія].

Травму невідступно супроводжує почуття вини по відношенню до жертв, загиблих – чи то однокурсник, чи зовсім незнайома людина, відчуття вини тих, хто вцілів, яке, як відомо, долається лише з часом, стає пам'яттю, спонукаючи до дій на благо.

«При цьому загальне для всієї країни почуття – це почуття провини. Повсякчас здається, що робиш замало» [Павло].

«Обабіч ліси, в яких заховалися душі померлих. Можливо, вони теж підриваються на мінах і вмирають вдруге... Ми женемося за свідками, але більшість свідків уже назавжди німі» [Володимир].

«Мені знадобиться кілька поїздок до Ірпеня, кілька десятків годин розмов, аби позбутися відчуття провини за те, що він загинув у моїй країні... Наше спільне пережите горе має надати нам сили рухатися далі. В пам'ять про тих, хто сплатив за це найдорожчим – своїм життям» [Севгіль].

Метаморфози часу

Поширена самодефініція в часі:

«Я – людина без минулого, з сумнівним теперішнім і неодмінно часливим, але дуже далеким майбутнім» [Олександр].

Українські автори усвідомлюють, що піддаються агресивним маніпуляціям щодо часу, чому нелегко протистояти, відшукуючи механізми протидії. Не є прийнятними і справедливими варварські спроби зруйнувати **минуле**, знищуючи і викрадаючи культурні цінності, переписуючи історію.

«Росіяни крадуть у нас минуле. Грабуючи музейну спадщину в окупованих містах, знищуючи наші пам'ятки та міста, розповідаючи учням у школах загарбаних українських земель свою альтернативну історію» [Севгіль].

«Війна – це зарубки трагедій, які неможливо забути. Це мартиролог знищених міст і культурних пам'яток» [Олександр].

Теперішній час фактично вилучено з відчуттів, він відсутній, екзистенційно не створює безпеку, в ньому неможливо існувати, хіба що ілюзорно.

«Росія просто зараз нищить наше теперішнє» [Севгіль].

«Що таке життя під час повномасштабного вторгнення? Це відчуття, що смерть постійно ходить поруч» [Олександр].

«Нагорі, на літніх майданчиках в центрі Києва, люди п'ють каву й бесіднують. П'ють каву і бесіднують так, наче діти, які грають у доросле життя. Ці дорослі – грають у мирне... На дошці біля кіоску з кавою замість акцій і пропозицій ще чесно написано крейдою: "Путин, гори в аду"» [Вікторія].

Майбутнє не піддається осмисленню й тим більше будь-якому плануванню, відсувається все далі до горизонту, відкладаючись на невизначений час і вислизаючи з бачення.

«Путін хоче позбавити нас майбутнього, бо навіть думки та рефлексії про нього викликають біль... Чи можливо взагалі думати про нього, коли живеш у повномасштабній війні? Коли не можеш планувати другу половину дня, бо залежить, буде чи ні ракетний обстріл? Коли пишеш другу, який на фронті, повідомлення, але він його вже не зможе прочитати і відповісти, бо його вбили? Коли щодня живеш повідомленнями про можливий наступ з Волині, Чернігова, Чорнобиля?» [Севгіль].

«Тут неможливо мислити категоріями проєктного мислення, коли горизонт планування 15 секунд – саме через стільки часу оновлюється мапа повітряних тривог моєї країни» [Олександр].

Практики протистояння метаморфозам часу, які доречні і якими діляться автори, громадські активісти, переконуючи себе та інших у їх правомірності:

– *віра в майбутнє*, всупереч відчаю і болю, яка активізує імпульси виживання в найважчих ситуаціях, що перевірено численними історіями воєн і катастроф.

«Пам'ятаєте, як у Віктора Франкла? Той, хто втрачає віру в своє майбутнє, помирає» [Севгіль].

– *культура та мистецтво*, як якір у нашому імовірнісному сучасному світі (за словами З. Баумана) [Bauman, 1996: р. 15], що в стані війни набуває особливого значення.

«Можливо, це і є найважливіша місія культури, часто не помітна з перспективи так званих мирних часів: бути рукою, поданою в нещасті... Горе, позбавлене форми, викликає лише незручність, збентеження, розгубленість, зніченість. Воно стоїть над душею і мовчить» [Остап].

– *цінності*, які треба захищати, і *право*, якому треба слідувати, покладаючись на них, як на ключові орієнтири цивілізованого способу життя.

«Під час війни говорити про майбутнє складно, але після її завершення – пізно. Надто, що відбудовувати треба не тільки зруйновану інфраструктуру, але й віру людей у те, що відносини треба регулювати за допомогою права, а не грубої сили» [Олександра].

«Ця війна має ціннісний вимір. Це не війна двох країн, це війна двох систем – авторитаризму та демократії... Тому під час війни так важливо говорити про те, за що ми боремося. І про такі речі, як мир, справедливість, міжнародна система, відбудова та майбутнє» [Олександра].

«Нас би краще розуміли, якби ми пояснили, що наша ситуація – це реконкіста, звільнення від ворожого панування, а не “сварка двох сусідів”. Культура якраз і є одним із засобів донесення цієї інформації. Тоді нас почують. Відгомін наших суперечок не потоне у загальному шумі» [Дмитро].

– *народжувати дітей* – природна й невідчужена потреба відтворювати життя, проєктувати майбутнє.

«Планувати щось після 24 лютого – дурня. Але цю вагітність я теж не планувала. А тепер це те, що мене тримає за майбутнє”, – скаже вона мені трохи згодом» [Севгіль].

Україна: ми всі – одне ціле

«Україна» – ключовий символ, але зовсім не обов’язково спеціально його згадувати, проговорювати, посилатися на нього. Тим більше, робити це з пафосом, що не є прийнятним для учасників проєкту. Поряд із тим додаткові роз’яснення щодо того, про яку країну йдеться, також не є потрібними. Про це свідчить кожне авторське «ми», у кожному тексті. Феномен «органічної солідарності» (Е. Дюркгайм) українців у події війни, безумовно, зафіксований репрезентативними (за нинішніх умов) опитуваннями. Причому така солідарність зміцнюється єднанням з живими та загиблими. Сьогодні належність до держави – першорядний і переважаючий стан мешканців України, легітимований контекстом «ми – вони»,

який очистився до маніфестованого визнання української ідентичності.

«Я не дуже розумію, як писати про війну. Постійно боїшся скопитися в пафос. Він поруч, він липкий і його важко відтерти. Цього разу все кришталево ясно. Якщо комусь щось треба пояснювати – отже, пояснювати не потрібно» [Павло].

«Це втрати найдорожчих. І оплакування загиблих, яких ти ніколи не знав, але відчуваєш їх, мов рідних. Бо ми всі – одне ціле» [Олександр].

Підстави для єдності продовжують кумулюватися на тлі безперервних дій російського агресора, обстрілів цивільного населення на всій території України, воєнних злочинів. Водночас можна припустити, що з наближенням події миру така органічна солідарність наразиться на ризик розшаруватися на типи самототожності, відмінні за ступенем випробувань, які випали на долю, за внеском у просування перемоги, які наполягатимуть на визнанні. Уже зараз серед тих, хто виїхав з України, фіксують щонайменше кілька типів ідентичності: *відкладена ідентичність, проєкт європейця, проєкт українця*. Ці типи характерні серед жінок різного віку, тих, хто має або ні дітей, тих, хто різною мірою зумів пристосуватися до життя на новому місці [Костенко, 2022].

Про українську ідентичність часто йдеться в публічному просторі, і ряд авторів текстового проєкту звертаються до цього концепту, спрямовуючи увагу на проблему «прийняти себе та зрозуміти свою ідентичність», сприйняття якої було викривленим у радянський період.

«Одна частина моєї ідентичності сформувалася під впливом рідних та трагедії кримських татар. Інша – в кримській школі, яка й на початку нульових існувала в парадигмі радянської пропаганди... Мені було нестерпно боляче визнати, що частина мене, на жаль, зростала під російським впливом...Для багатьох українців моментом зустрічі з правдою, на жаль, став лише 2022 рік» [Севгіль].

«Українці, які де-юре жили в окремій державі, залишалися в інформаційному полі колишньої метрополії. І багатьом з нас цей плин речей здавався природним... У культурі відчувалося доміну-

вання колишньої метрополії. Воно не було надміру агресивним. Досить було кількісних переваг. Але в нас на той час вже намітилися свої острівці спротиву – спільноти, що тяжіли до європейського контексту, а не “пострадянського простору” з російською як мовою міжнародного спілкування» [Дмитро].

«Ми соромилися своєї мови, а відтак не могли розповісти свою історію. Бо якщо ти розказуєш її мовою свого гвалтівника, значить, твоя історія мертва і на порятунок чи справедливість ти вже не сподіваєшся» [Люба].

«У дитинстві я хотів стати вчителем російської мови та літератури. Ба більше, саме такий запис є у моєму дипломі... Можна читати лекції про те, як політика успадковує культуру. Загадкова російська душа виявляється не настільки загадковою, коли заїжджає батальйонно-тактичними групами у твою країну» [Павло].

Для усвідомлення своєї ідентичності потрібно розширити континуум огляду до рівня глобальної політики, соціально-політичного контексту, розуміючи, що: «Це не війна двох країн, це війна двох систем – авторитаризму та демократії» [Олександра].

У зверненні до читача громадські активісти закликають позбутися уявлень про могутність Російської імперії, що необхідно для ствердження і усвідомлення української ідентичності.

«Ми здихаємося імперії, коли позбудемося колоніального мислення та комплексу меншовартості» [Севгіль].

«Перше, що має бути знищене в ході нашого ар'єргардного бою з імперією – це міф про велич. Просто забути про ту гігантоманію» [Дмитро].

РФ – це зло, синонім токсичності

РФ кваліфікують насамперед у етичних узагальненнях, позначають як абсолютне зло, як надзвичайно токсичний феномен, що створює загрозу людству. Це стало очевидним після підступного неспровокованого нападу на Україну, який не мав чітких і аргументованих пояснень.

«Просто зараз Росія переконує тих, хто вагається. Підштовхує нерішучих. Мотивує тих, хто сумнівається. На наших очах вона робить все, щоб стати синонімом токсичності – на тлі якого звичні автократії виглядатимуть зразком осудності» [Павло].

«Росіяни так і не змогли артикульовано пояснити, чого вони хочуть. Не змогли це зробити ані прихильники кремлівського режиму та війни, ані так звані ліберальні опозиціонери...Ця країна роками обґрунтовувала зло, не даючи нам говорити і тримаючи монополію на голос. Тепер вона цієї монополії позбулась» [Люба].

«І оскільки я військова, то говоритиму про рашистів чи російських армійців із мінімумом евфемізмів. Бо вони – ворог, противник, проти якого я вже понад 20 місяців стою в обороні»[Ярина].

Найбільш прозорі асоціації стосуються події перемоги над фашизмом у Другій світовій війні, сакралізація якої перетворилася в російському суспільстві в громадянську релігію. Остання поширювалася під впливом бюрократичного примусу та ідеологічного контролю, настільки повсюдного, що це сприймалось російськими громадянами чимось природним, чого не можна не приймати. На такий механізм повсякденного залучення в ідеологію звертає увагу С. Малешевич, розмірковуючи про легітимації організованого фізичного насилля під час війни, що можна віднести й до ситуації у російському суспільстві: «Ми не піддаємо сумніву те, що вважаємо нормальним і природним. І це межа амбіцій кожного ідеологічного дискурсу: стати невидимим за посередництва нормалізації і звичних дій» [Malešević 2010: p. 335].

«Останні 70 років Москва створювала з Другої світової війни громадянську релігію... Перемога над нацизмом була оголошена головним “зате”, покликаним виправдовувати все, що було до війни, і все, що було після неї... Російська влада щоразу оголошувала себе спадкоємицею переможців – і на цій підставі вимагала від решти світу вдячних поступок...Відтепер Москва успадковує не у переможців, а у переможених» [Павло].

«Коли імперія перемагає, вона гучно кричить про це. І квапиться увічнити цю подію в монументальних формах, увінчати її тріумфальною аркою. Коли ж імперія програє, вона щосили прагне

зберегти якщо не фактичні кордони, то бодай межі свого впливу» [Дмитро].

Тему РФ конкретизують через акценти на воєнних злочинах, агресивних діях, які ігнорують усі норми права, закони і звичаї війни.

«Ми маємо вижити, аби свідчити і не дати забути про злочини Росії. Чим більше вони нас вб'ють, тим більше нас свідчитиме про їхнє зло. Росія – це воєнний злочинець, який не може вести війну проти Збройних Сил, а лише виключно проти мирного населення. У них немає стратегії. Лише заборонені міжнародними конвенціями боеприпаси та ракети, що летять вбивати цивільних» [Олександр].

«Путін – це зовсім не про гроші. Що він – про імперії та війни. Що палаци та яхти – це не мета режиму, а лише побічний ефект. Що весь цей час на чолі країни був не “злoding”, а “кровожер”» [Павло].

«Насильство та заперечення людської гідності стали частиною російської культури» [Олександра].

«Варто зауважити, що сексуальне насильство як форма покарання посідає особливе місце в російській звичаєвості» [Ярина].

Росія намагається переконати, що демократія, верховенство права та права людини – фальшиві цінності. Бо під час війни вони нікого не захищають. Росія намагається довести, що тільки фізична сила має значення, і тому держава з потужним військовим потенціалом та ядерною зброєю може диктувати світу свої правила та змінювати міжнародно визнані кордони» [Олександра].

Покарати злочинців – природна і справедлива вимога українців. Робота з ідентифікації вбитих та їхніх убивць розпочалася одразу ж після трагедії в Бучі, де від рук російських військових загинуло понад 460 мирних жителів. Найрізноманітнішими способами проводиться встановлення імен причетних до цього воєнних злочинців, на яких чекає неминуча розплата. Водночас настанова на правове рішення з боку інституційних і цивільних структур залишається пріоритетною.

«Ми маємо забезпечити справедливість усім постраждалим. Бо життя кожної людини має значення... Із запитом мільйонів людей на справедливість треба рахуватися. Інакше запит на справедливість може перетворитися на запит на помсту» [Олександра].

«Під час війни існує загроза стати дзеркалом ворожій стороні та почати копіювати їхні методи. Але виграти війну й самим перетворитися на Росію – в цьому немає жодного сенсу» [Олександра].

Європа зволікає: міжнародний резонанс

Взаємодія з країнами Європейського Союзу, міжнародний контекст поступається в увазі ситуації та подіям в Україні минулого року війни. Теми, що потрапляють у фокус деяких авторів, можна визначити так:

– жаль з приводу повільних, на той час, рішень союзників і партнерів України щодо постачання сучасного озброєння, такого необхідного ЗСУ для опору військовій агресії:

«Я ж просила його (німецького чиновника) почути про наше теперішнє. Про те, що німецькі танки нам були потрібні ще вчора і що кожен день їхнього мовчання та зволікання коштує наших життів» [Севгіль].

«...заклики не давати Україні зброю для захисту, бо це нібито сприяє ескалації конфлікту, не просто помилкові. Вони аморальні» [Олександра].

– жаль з приводу «нейтральної» позиції ряду держав:

«Не можна бути нейтральним щодо порушень міжнародного права та людських страждань. Треба називати речі своїми іменами, інакше це не нейтральність, це – байдужість» [Олександра].

– звертання уваги на недосконале функціонування міжнародних інституцій та організацій, відповідальних за безпеку населення та покарання воєнних злочинців:

«Демократичний світ має демонструвати конкретними діями, що російські злочинці не сховаються за абстрактним Путіним і рано чи пізно за скоєне доведеться відповідати» [Олександра].

«...на системні порушення світ повинен реагувати. Права людини мають бути не менш вагомим чинником при ухваленні політичних рішень, ніж економічна вигода чи безпека. Цей підхід потрібно застосовувати і в зовнішній політиці» [Олександра].

«Система миру та безпеки більше не працює...вся архітектура міжнародних конвенцій та організацій не може це зупинити» [Олександра].

«Уся міжнародна система ООН не може зупинити вбивств цивільного населення, знищення цілих міст, масові депортації, катування у фільтраційних таборах, викорінення української ідентичності та появу нових братських могил на окупованих територіях» [Олександра].

Проекція перемоги

Віра в перемогу України над російською військовою агресією присутня в гуманітарному громадянському дискурсі буквально з моменту повномасштабного вторгнення. Але тут відсутній будь-який фанатизм. Точніше, йдеться про проекцію перемоги – її передбачають, у ній не сумніваються, хоча людські страждання, руйнування, воєнні злочини, складність усвідомлення того, що відбувається, не дає змоги переключатися на конкретні образи й результати, які будуть пов'язані з поразкою РФ. Біль і гіркота наших втрат проєктується й на подію перемоги. «Перемога не може бути бравадною, паркетною – такою, якою її намагалися відобразити Радянський Союз і Росія. Героїзованою, сповненою штампів і завзятих гасел, з якими росіяни стільки років по тому прийшли на нашу землю. Наша перемога буде гіркою, бо ми втратили і ще втратимо на цій війні найкращих людей, які якраз і мали створювати це краще майбутнє. І саме тому програми ми не маємо права» [Севгіль].

А поки що мир переживається як тимчасовий перепочинок у бойових діях на тлі розуміння того, що війна буде довгою і важкою.

«“Мир” – це мить затишшя, доки хтось перезаряджає зброю. “Мир” – це час, коли війна відступає від наших вікон, перестає бути нам чутною і видимою, займається іншими, щоб одного дня обов'язково задати й про нас» [Остап].

«Це буде тривала війна. Навіть коли ми виборемо свої території, повернемо усіх депортованих і отримаємо відшкодування від Росії за завдані збитки, вона не закінчиться...Тоді ми почнемо війну за справедливість. За притягнення до відповідальності усіх російських злочинців. І до неї нам треба готуватися вже зараз. Ми вже не втратимо здатність розказувати про свій пекучий досвід» [Люба].

«Ця війна має геноцидальний характер. Йдеться про саму можливість нашого існування. ...у нас немає іншого вибору, окрім як чинити спротив» [Олександра].

В очікуванні, напередодні перемоги й настання миру, постає питання про відбудову України, про що необхідно дбати і що потрібно планувати вже сьогодні, для того, щоб не тільки відродити гідне людське існування, поповнити соціально-економічний потенціал суверенної держави і суспільства, а й інтенсивно продовжувати демократичні реформи.

«Україна як ніхто прагне миру. Але мир не настає, коли країна, на яку напали, складає зброю та перестає захищатися. Тоді це не мир, а окупація. І це просто інша форма війни...Мир – це свобода жити без страху та мати довгу перспективу» [Олександра].

«Для України нарешті відкрилося вікно можливостей, про яке ми могли лише мріяти. Ціна його дуже висока, саме тому ми не маємо права його не використати...Відкрити цим країнам свою культуру, мову та історію...Розвіяти нарешті нав'язаний світові міф про те, що Україна належить до сфери впливу Росії, і донести, що сама концепція поділу світу на сфери впливу незворотно застаріла. Розказати на повний голос, хто ми є» [Люба].

«Відбудова має стосуватися відновлення демократії та зміцнення демократичних інституцій, на які під час воєнного стану були накладені додаткові обмеження прав людини, зумовлені вимогами безпеки» [Олександра].

«Після закінчення війни існує загроза замкнутися у своїй травмі та почати зводити кордони між різними групами в суспільстві. Але ми маємо стати вище за власний біль, аби мати змогу будувати не хиткі конструкції, а стійкі демократичні інститути. Це наша відповідальність перед Україною та світом» [Олександра].

ВІД ЖЕРТОВНОСТІ ДО ПРОЄКЦІЇ ПЕРЕМОГИ:
ТЕМАТИЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ

Рисунок 5.1. Тематизація громадянського дискурсу:
проект «Вас чують, говорять», 2022, n (кількість документів) = 11

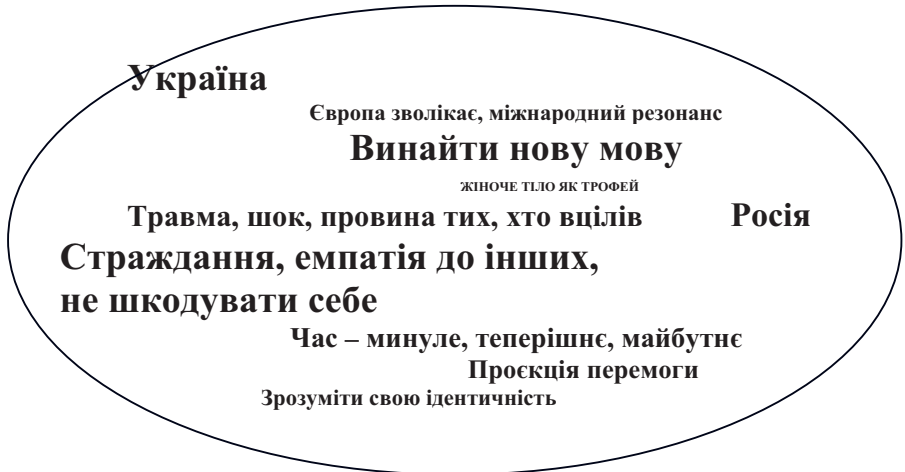

Рисунок 5.2. Тематизація громадянського дискурсу:
проект «Вас чують, говорять», 2022, n (кількість документів) = 11

До висновку

Ознайомлення з одним із проєктів українського гуманітарного дискурсу першого року російсько-української війни свідчить про те, що цей дискурс ґрунтується на особистому досвіді учасників, який перетинається з досвідом цивільного населення. Тут немає претензії на військову, політичну, економічну експертизу, немає фокусу на чинних політичних і військових фігурах, на критичному геополітичному аналізі. Саме цим тексти учасників проєкту відрізняються від новин у медіа та соціальних мережах.

Головне – це розповідь, переживання страждань, що випали на долю співгромадян, мешканців українських міст і сіл; це практики осмислення перевернутого часу, з невідчутним теперішнім; це шок від неможливості відшукати потрібні слова; це проєкції перемоги, що, всупереч усьому, настане, обіцяючи справедливу розплату за воєнні злочини РФ і подальший демократичний розвиток України (рис. 5.1–5.2).

Тему перемоги і тему майбутнього гуманітарні громадські активісти дедалі більше артикулюють у публічних матеріалах навесні-влітку 2023 р. напередодні офіційно анонсованого контрнаступу Збройних Сил України. Учасники проєкту «Вас чують, говоріть» все наполегливіше ставлять питання про гарантії безпеки для України, закликаючи громадян і лідерів «будувати не суспільство добробуту, а суспільство-фортецю» [Єрмоленко, 2023]. Вони акцентують, що пропозиції Україні «не захищатися, а задовольнити апетити Росії є не просто хибними – вони аморальні» [Матвійчук, 2023].

Цінності свободи й безпеки явно чи латентно стабільно втілені в громадянському гуманітарному дискурсі, але, на жаль, цінність жертвності людей і скорботи ніяк не зменшується. 1 липня 2023 р. унаслідок поранення, несумісного з життям, спричиненого ракетним ударом російських окупантів по ресторану в Краматорську за кілька днів до цього, обірвалося життя української письменниці, однієї з авторок аналізованого нами проєкту Вікторії Амеліної. Вона планувала наступний літературний фестиваль у селищі Нью-Йорк Бахмутського району Донецької області під гаслом «*Деокупація майбутнього*». *І він обов'язково відбудеться.*

Джерела

- Автономова, Н. С. (1994). *Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи»*. У: Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., А-сэд.
- «Вас чують, говоріть» (2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/cdn/cd1/bforum/>
- Єрмоленко, В. (2023). *Ми маємо будувати не суспільство добробуту, а суспільство-фортецю, 05 травня 2023 р.* URL: <https://rozmova.wordpress.com/2023/05/05/volodymyr-ermolenko-11>
- Костенко, Н. (2022). Трансформація ідентичностей під час війни: проблеми вивчення та соціологічні практики. У: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022: колективна монографія / за ред. Є. Головахи, С. Макеєва*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Матвійчук, О. (2023). *Заклики до України не захищатися, а задовольнити апетити Росії не просто хибні – вони аморальні, 02 липня 2023 р.* URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2023/07/2/7409506/>
- Мультимедійний літопис «Життя війни». URL: *Проекти | PIJL (journalab.online)* (дата звернення: 17.06.2023).
- Сучасні методики контент-аналізу* (2018) / за ред. Н. Костенко, В. Іванова, К. Батаєвої. Київ.
- Україна. П'ята ранку*. Коаліція правозахисних організацій, які збирають та документують воєнні злочини і злочини проти людяності, вчинені в ході російської агресії в Україні. Документування воєнних злочинів / *Ukraine.5am* (дата звернення: 27.06.2023).
- Український інститут національної пам'яті*. URL: Доступ до архівів / Офіційний веб-сайт УІНП (uinp.gov.ua). (дата звернення: 16.03.2023).
- Якісні дослідження в соціологічних практиках* (2009): навч. посібник / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Anderson, L. (2006). *Analytic Autoethnography Journal of Contemporary Ethnography*, Volume 35 (4), 373–395.
- Bauman, Z. (1990). *Modernity and Ambivalence. Theory, Culture & Society*, 7 (2–3), 143–169.
- Bauman, Z. (1996). *From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity*. In: *Questions of Cultural Identity*. Ed. by St. Hall, P. du Gay. London: SAGE Publications, 18–36.
- Chouliaraki, L. (2021). *Victimhood: The affective politics of vulnerability. European Journal of Cultural Studies*, Volume 24 (1), 10–27.
- Foucault, M. (1994). *The Order of Things. An Archaeology of Human Sciences*. New York: Vintage Books Editions.

George, A. (1959). Quantitative and Qualitative approaches to content analysis. In: *Trends in content analysis*. University of Illinois Press, Urbana, 1959.

Hansen, L.-E., Sundqvist, A. (2016). Memory at stake – Swedish private archives in a changing landscape. *Archives and Manuscripts*. 22 (3). 121–140.

Independent International commission of Inquiry on Ukraine. URL: Independent International Commission of Inquiry on Ukraine | OHCHR. (дата звернення: 17.03.2023).

Longley, P. (2009). Digital Biography: Capturing Lives Online. In: *Auto/Biography Studies*, 24, 1, 74–92.

Malešević, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*. Cambridge University Press.

Mayring, Ph. (2014). *Qualitative content analysis: theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Klagenfurt. URL: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-395173>

Project «Documenting Ukraine». URL: Documenting Ukraine | IWM WEBSITE. (дата звернення: 15.03.2023).

Preece, S. (ed.). (2016). *The Routledge handbook of language and identity*. London: Routledge.

Silverman, D. (1994). *Interpreting Qualitative Data*. London: SAGE Publication.

Schütze, F. (2012). Trajektorie cierpienia jako przedmiot badań socjologii interpretatywnej, In: *Metoda biograficzna w socjologii, Antologia tekstów*, K. Kaźmierska (red.). Kraków: Nomos, 415–458.

Розділ 6

ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ НА ТЛІ ВІЙНИ: ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ РЕСУРСІВ ДО ПОЛЯРИЗАЦІЇ ОЦІНОК

Збройні конфлікти справляють надзвичайно руйнівний вплив на цивільне населення. Прямий вплив війни – смертність і травми, майже рівною мірою стосується як військових, так і цивільних, відсоток втрат серед яких під час сучасних воєн лише зростає [Levy & Sidel, 2003]. Не менш руйнівним є вплив війни на психологічний стан населення [Norpen et al., 2021]. Цивільні зазнають психологічної шкоди через безпосередній вплив насильства та руйнувань війни: загрозу смерті чи серйозних поранень себе чи інших осіб, втрату житла, вимушене переселення та розлуку з родиною та друзями. Додаткове навантаження справляють «щоденні стресори»: стресові соціальні та матеріальні умови, які часто викликані або посилені збройними діями. Численні дослідження свідчать, що стресори, пов'язані з війною, спричиняють підвищення рівня психологічного стресу серед цивільного населення [Karam & Ghosn, 2003; Murthy & Lakshminarayana, 2006; Johnson & Thompson, 2008; Neria et al., 2010; Miller & Rasmussen, 2010; Morina et al., 2018]. Окремий напрям утворюють дослідження цивільного населення, що було вимушено покинути місця постійного проживання внаслідок загрози смерті або серйозні травми. Це один з ключових напрямів в аналізі руйнівних впливів війни на психологічний стан населення [Fazel et al., 2005; Porter, 2007; Steel et al., 2009]. Характерною ознакою цієї групи, що породжена війною, є процес поступового накопичення стресорів і травм внаслідок нашарування на доміграційний досвід насильства та втрат, дії щоденних стресових факторів, пов'язаних із досвідом переміщення [Miller & Rasmussen, 2017].

Як правило, більшість досліджень впливу війни на психологічний стан населення оцінюють стресовий досвід ретро-

спективно, однак, як показує метааналіз досліджень, проведених у районах, яких торкнулися нестабільність, конфлікт і насильство, існує значна відмінність, у поширеності серед людей депресії та тривоги під час воєн і в повоєнний період [Lim et al., 2022]. Загалом досліджень, які проводилися «під вогнем» («underfire»), не так багато. Це насамперед дані, які були зібрані під час гарячої фази ізраїльсько-палестинського конфлікту [Besser et al., 2015; Helpman et al., 2015; Greene et al., 2018]. Наразі корпус таких досліджень активно поповнюється в Україні, яка стала полігоном досліджень «underfire». Останнім часом дедалі частіше в іноземних виданнях з'являються статті, які представляють, як правило, точкові дослідження на невеликих вибірках. Серед них можна відмітити дослідження динаміки стану психічного здоров'я українських цивільних і професійних учасників бойових дій: на початку російського вторгнення [Pavlova et al., 2022; Xu, et al., 2023] та через шість місяців війни [Kurapov et al., 2023a]. Здійснювалися також дослідження психологічного стану українців під час війни в контексті крос-культурних порівнянь [Chudzicka-Czupala et al., 2023], дослідження стресових станів окремих соціально-демографічних груп, таких як батьки неповнолітніх дітей [Karatzias et al., 2023] або університетська спільнота [Kurapov et al., 2023b, Pavlenko et al., 2023].

Загалом дослідження такого типу проводяться он-лайн і мають подібні обмеження: вибірка не є випадковою й не може бути репрезентативною для територій, на яких розгортається збройний конфлікт; обмежена участь чоловіків, наприклад, в Ізраїлі чоловіки були недоступні через участь у військових діях [Besser et al., 2015]. Однак їх перевагою є можливість зафіксувати безпосередній досвід цивільних осіб, які перебувають під загрозою, у режимі реального часу. Дослідники сконцентровані на фіксації психологічних станів у різних соціодемографічних груп у момент реальної дії стресорів, а не постфактум. Одним із найбільш складних моментів у дослідженнях «underfire» є відсутність достовірних даних про те, якими були показники психологічного стану населення перед початком війни, що ускладнює оцінку «доданого» ефекту воєнних стресорів. Фактично лише порівняння даних, отри-

маних «до» і «після» початку повномасштабного вторгнення, створює надійне підґрунтя для подальшої оцінки динаміки психологічного стану населення.

Загалом дослідження, в яких фіксуються показники психологічного стану населення, проводяться в Україні різними соціологічними центрами. Проблемою є не стільки відсутність даних, скільки їх розрізненість. Ми спробуємо виокремити ті дослідження, які мають повторюваний характер і можуть дати уявлення про динаміку психоемоційних станів під час війни і порівняти їх результати з даними Інституту соціології. Почнемо з відомої і тривалої серії вимірювань Київського міжнародного інституту соціології, присвячених тому, наскільки щасливими почуваються українці. Результати, отримані під час війни, самі автори визначили як парадоксальні. За даними КМІС, напередодні вторгнення у грудні 2021 р. 71% українців вважали себе щасливими, а 15%, навпаки, не вважали себе такими. Однак більше року війни практично не вплинули на цю картину. У травні 2023 р. співвідношення щасливих і нещасливих становило 70% проти 16%. Водночас, як зазначається у прес-релізі, присвяченому викладу результатів дослідження, переважна більшість населення пережила вплив таких негативних наслідків війни, які раціонально важко поєднати з почуттям себе щасливими. Зокрема, 78% стикалися з пораненням або загибеллю принаймні когось з родичів чи друзів [Київський міжнародний інститут соціології, 2023]. Коментуючи ці результати, В. Паніотто наводить кілька можливих пояснень, звертаючи увагу на те, що в умовах війни значно знижується рівень домагань і це певним чином компенсує негаразди, які переживають люди. Крім негативних факторів, таких як погіршення матеріальних умов життя, розлуки зі своїми сім'ями, є і фактори позитивні – зростання згуртованості суспільства, взаємопідтримки, покращення соціально-психологічного клімату [Київський міжнародний інститут соціології, 2023].

До цих міркувань варто додати, що саме переживання щастя може розглядатися в різних контекстах. Зокрема, за М. Селігманом, воно може на різних рівнях означати: 1–приємне життя, тобто життя, в якому успішно розвиваються позитивні емоції про сьогодні, минуле та майбутнє; 2 – хороше

життя, яке ґрунтується на використанні своїх сильних сторін для отримання великого задоволення (за рахунок занять, які нам подобаються) в основних сферах вашого життя; 3 – осмислене життя, яке потребує використання своїх сильних сторін і переваг на службі чогось набагато більшого, ніж потреби самої людини [Seligman, 2002, р. 249]. Очевидно, застосовуючи лише просту фіксацію самооцінки респондентами свого почуття, важко визначити, про яке саме розуміння щастя йдеться. Проте суто з соціологічної точки зору, варто, на нашу думку, розширити коло чинників, які можуть братися до уваги в трактовці отриманих даних. Якщо подивитися на результати досліджень КМІСу в тривалій перспективі, можна помітити, що принаймні частка тих, хто вважає себе нещасливими, коливається дуже слабко і протягом 20 останніх років знаходиться біля позначки 20%. І дійсно, з точки зору дії зовнішніх чинників, які впливають на самооцінку людиною себе як щасливої чи нещасливої, насамперед спадає на думку багатофакторність, яку ми не можемо зафіксувати, і маємо обмежитися лише кінцевою констатацією почуття самою людиною. Проте, можливо, можна просунути трохи далі, якщо перенести увагу на чинники внутрішні, які визначають відповідне сприйняття. У цьому сенсі видається перспективним звернутися до диспозиційної теорії і, зокрема, до досліджень диспозиційного оптимізму. Згідно з М. Шайєром і Ч. Карвером [2018] диспозиційний оптимізм – це відносно стабільне, узагальнене очікування того, що позитивні результати матимуть місце у важливих сферах життя.

Застосування саме такого підходу має суттєві переваги саме для пояснення поведінки в ситуаціях багатофакторних впливів. На відміну від однозначних моментів, щодо яких у нас є впевненість, контекст очікувань охоплює найрізноманітніші життєві обставини. Відповідно виробляється внутрішня готовність сприймати майбутнє в позитивному чи негативному ключі, що фактично і сприяло формуванню концепту узагальненого диспозиційного оптимізму, який описує стійку властивість особистості. Для оцінки цієї орієнтації застосовують тест життєвої орієнтації, короткий варіант якого [Scheier et al., 1994] було використано нами для оцінки вираженості

цієї властивості у населення України. Оригінальна шкала містить лише 6 елементів, які оцінюються (разом із 4 елементами-заповнювачами), тому її стислість є важливою перевагою у разі масового опитування. Як і стосовно інших особистісних якостей, слід мати на увазі, що існують різні точки зору на те, маємо ми одну чи дві різні властивості. Деякі дослідники припускають, що оптимізм і песимізм можуть відображати два взаємопов'язані, але окремі виміри [Kubansky et al., 2004]. Однак у переважній більшості існуючих досліджень оптимізм і песимізм розглядаються як біполярні за своєю природою. Відповідно результати вимірювань можна розташувати на уявному континуумі, на крайніх точках якого будуть радикальні оптимісти та песимісти, проте у більшості людей спостерігатиметься якість поєднання цих орієнтацій.

Розгляд диспозиційного оптимізму як риси особистості передбачає певний рівень стабільності її вираженості в часі. Зокрема, в дослідженнях підтверджено, що оптимізм може повільно підвищуватися від раннього до пізнішого періоду життя, але водночас може бути підірваний подіями дуже негативного характеру [Scheier & Carver, 2018]. Водночас надійність вимірювань виявилася високою навіть протягом десятирічного періоду [Matthews et al., 2004].

У 2022 р. коротку версію тесту диспозиційного оптимізму було адаптовано до української популяції та отримано оцінки основних статистичних параметрів для всієї вибірки, а також для підвбірок чоловіків та жінок [Лукова, 2023]. Цей інструментарій було використано і в дослідженні Інституту соціології¹. Попри суттєві відмінності у вибірці, яка в дослідженні Лукової охоплювала 315 підлітків (12–15 років) та 206 дорослих (18–70 років), а в нашому дослідженні включала лише респондентів віком від 18 років, не було зафіксовано статистично

¹ Пілотне дослідження Інституту соціології проведено у липні 2023 р. на онлайн панелі «Власна думка», у рамках виконання проекту «Стресові стани населення України в контексті війни: розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації». Метод онлайн інтерв'ю (CAWI – Computer Assisted Web Interviewing). Вибіркова сукупність: 800 респондентів віком від 18 років, що проживали у містах, які знаходились на різній відстані від безпосереднього ведення бойових дій: Харків, Запоріжжя, Миколаїв, Херсон, Київ, Одеса, Луцьк, Івано-Франківськ, Рівне, Львів.

значущих відмінностей середніх оцінок диспозиційного оптимізму за вибірками в цілому. Середнє значення в дослідженні Лукової становило 15,6, а в нашому – 15,31 бала. Ці результати добре підтверджують високий рівень диспозиційного оптимізму серед населення і дають підстави розширити перелік тих чинників, які зазвичай використовують соціологи в оцінці психоемоційного стану населення. Зокрема, якщо повернутися до даних КМІС щодо почуття себе щасливими, яке притаманне 70% українців, і порівняти це з результатами відповідей на шкалу оптимізму в нашому дослідженні (табл. 6.1), можна помітити їхню узгодженість, особливо зважаючи на те, що дані збиралися практично в *той самий час*.

Таблиця 6.1

Розподіл відповідей на запитання шкали оптимізму, 2023 р., %²

<i>Якою мірою Ви погоджуєтесь з наведеними твердженнями</i>	<i>скоріше згодні</i>	<i>важко сказати</i>	<i>скоріше не згодні</i>
У невизначених ситуаціях я зазвичай вірю, що все буде гаразд	69,7	20	10,3
Я завжди з оптимізмом дивлюся у майбутнє	59,2	25,4	15,4
Загалом я очікую, що зі мною станеться більше хорошого, ніж поганого	70,8	19,95	9,2

Аналіз відмінностей у соціодемографічних групах підтвердив, що рівень диспозиційного оптимізму нижче у молодшій віковій групі, що узгоджується з більшістю результатів інших досліджень. Як показали в своєму огляді Шайер і Карвер [2018], оптимізм може повільно підвищуватися від раннього до пізнішого періоду життя. Щодо гендерних відмінностей, то вони мають різну спрямованість. У деяких дослідженнях фіксується більш високий рівень диспозиційного оптимізму серед чоловіків, у деяких – серед жінок. Зокрема, Лукова [2023] зафіксувала хоча й незначний, але статистично значущий вищий рівень диспозиційного оптимізму серед чоловіків.

² У таблиці об'єднані відповіді тих, хто обрав варіанти «повністю згоден» та «скоріше згоден», а також тих, хто обрав варіанти «повністю не згоден» та «скоріше не згоден».

У нашому дослідженні, навпаки, вищий рівень зафіксовано в групі жінок. Причому за одночасного застосування в аналізі показників статі і віку ця тенденція зберігається, молоді жінки виявляють більшу оптимістичну налаштованість порівняно з молодими чоловіками (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Розподіл відповідей респондентів, які висловили згоду з твердженнями шкали оптимізму в статеві-віковому розрізі, 2023 р., %³

Якою мірою Ви погоджуєтесь з наведеними твердженнями	стать/вік ⁴					
	Ч 18-29	Ч 30-45	Ч 46+	Ж 18-29	Ж 30-45	Ж 46+
У невизначених ситуаціях я зазвичай вірю, що все буде гаразд	60,7	70,3	69,4	68	71,4	78,2
Я завжди з оптимізмом дивлюся у майбутнє	54,5	60,8	64,3	52,7	60,2	62,8
Загалом я очікую, що зі мною станеться більше хорошого, ніж поганого	59,2	68,5	65	71,7	80,4	80,1

Однак варто розуміти, що диспозиційний оптимізм не є безпосередньо показником афективного благополуччя. Очікування позитивного майбутнього створює важливий фон емоційних переживань, але саме воно не є переживанням. Зокрема, це підтвердилось і в процесі валідизації шкали диспозиційного оптимізму. Для оцінки конструктивної валідності шкали використовувалась серед інших методик шкала позитивних і негативних переживань SPANE [Diener et al., 2010]. Показники позитивних і негативних переживань виявили лише помірні, хоча й статистично значущі кореляції з диспозиційним оптимізмом [Лукова, 2023, с. 52]. Надалі звернемося саме до теми емоційних переживань і спробуємо показати, які

³ У таблиці об'єднані відповіді тих, хто обрав варіанти «повністю згоден» та «скоріше згоден», а також тих, хто обрав варіанти «повністю не згоден» та «скоріше не згоден».

⁴ Кількість респондентів у кожній з груп становила 133–135 осіб.

зміни в цій сфері відбулися і як це пов'язано з очікуваннями щодо майбутнього.

Напередодні початку війни у 2021 р. вийшла друком стаття, яка узагальнила усі дослідження Інституту соціології, які протягом 30 років незалежності стосувалися цієї теми [Злобіна, 2021]. На тлі війни Інститут продовжував дослідження з застосуванням того самого інструментарію, що дає можливість простежити ті зміни, які відбуваються в психоемоційному стані населення зараз. Водночас цієї теми торкалися й інші соціологічні центри, що сприяє тріангуляції наших даних і формулюванню більш обґрунтованих висновків. На жаль, запитання щодо емоційного стану населення задавалися різними центрами в різних формулюваннях, а заміри часто мали точковий характер, тобто фіксували ситуацію лише тут і тепер. Для того, щоб побачити динаміку психоемоційного стану населення на тлі війни, потрібно було обрати дослідження, в якому той самий інструментарій повторювався принаймні кілька разів, включаючи довоєнний та воєнний періоди. Лише за таких умов можна порівняти те, які переживання пов'язували респонденти з Україною напередодні війни, і як картина змінилася під час війни. Таким вимогам відповідають дані соціологічної групи «Рейтинг», зібрані з інтервалом рік у серпні 2021, 2022 і 2023 рр.⁵ Дослідження відрізнялися як масштабами охопленої аудиторії, так і методами збору даних, два з них були репрезентативними, а в третьому вибірка була випадкова [Соціологічна група «Рейтинг», 2021, 2022, 2023]. Однак за браком абсолютно повторюваних замірів, що, насправді, стало реально неможливим під час війни, ми використовуємо

⁵ У 2021 р. вибіркова сукупність становила 20 тис. респондентів. Опитування проводилось методом САТІ [Computer Assisted Telephone Interviewing – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера] на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення. У 2022 р. вибіркова сукупність становила 1000 респондентів. Метод опитування і характеристики вибірки не змінювалися. У 2023 р. вибіркова сукупність становила 6050 респондентів, у т. ч.: 700 респондентів – внутрішньо переміщені особи [ВПО], які на той момент перебували на території України; 750 респондентів – біженці з України, які на той момент перебували за кордоном. Опитування проводилось методом САВІ [Computer Assisted Web Interviewing]. Анонімне онлайн-інтерв'ю на платформі Rating Online. Вибірка випадкова, респонденти отримували запрошення через месенджери та соціальні мережі.

дані групи «Рейтинг» для фіксації певних тенденцій у змінах психоемоційного стану населення.

Як індикатор психоемоційного стану у трьох опитуваннях було використано запитання «Які дві емоції Ви відчуваєте, думаючи про Україну?». Респондентам пропонувалося обрати дві емоції зі списку, який включав три позитивні емоції – гордість, радість і зацікавленість та чотири негативні емоції – сум, страх, гнів, сором. Крім того, для фіксації відсутності емоцій до списку було додано байдужість. Респонденти могли також назвати власну емоцію⁶. У доступних нам матеріалах за результатами досліджень вибір саме цих емоцій ніяк не коментувався, але довільність формування списку емоцій є типовим «слабким місцем» навіть академічних розвідок, оскільки існують принаймні кілька різних теорій, які обґрунтовують перелік базисних емоцій. За П. Екманом, їх шість – гнів, страх, відраза, подив, сум і радість; за К. Ізардом, десять – цікавість, радість, здивування, гнів, горе, відраза, зневага, страх, сором та вина; за Р. Плутчиком, чотири пари – гнів проти страху, схвалення проти відрази, радість проти зневіри, очікування проти подиву. Як бачимо, у списку, який пропонувався респондентам, є емоції, які потрапляють у наведені варіанти базисних емоцій – радість, гнів, страх, сором, цікавість. Проте гордість – взагалі не емоція, а доволі складне почуття. Однак те, що воно було додано до списку емоцій, загалом зрозуміло, оскільки вперше це питання було використано в дослідженні «Портрет покоління незалежності», а отже, фокус дослідницької уваги був зосереджений на ідентичності ровесників незалежності. Це згодом стало значною перевагою застосування в дослідженнях саме цієї конфігурації почуттів, оскільки дало можливість робити деякі припущення щодо змін ідентичності на тлі війни. Слід також мати на увазі, що відповіді на це питання не фіксували безпосередні переживання, а тільки рефлексію респондентів щодо їхнього ставлення до України. Причому ця рефлексія була штучно обмежена не лише пропонуваним переліком емоцій, а й необхідністю обрати лише дві з них. Тому, на-

⁶ Оскільки нам не були доступні масиви даних, надалі для аналізу ми використовуємо лише ті дані, які наведені у відкритих звітах за результатами дослідження.

справді, найбільше, що може в даному випадку дати кількісник, це уявлення про те, як викладає палітра ставлення населення до країни з точки зору наповнення позитивними чи негативними емоційними маркерами. Для цього, як правило, використовують показник балансу позитивних і негативних переживань.

Загальна картина відповідей на це запитання у всіх порівнюваних дослідженнях має такий вигляд (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Динаміка емоційного ставлення до України у 2021–2023 рр., %

<i>Емоції</i>	<i>2021</i>	<i>2022</i>	<i>2023</i>
Гордість	34	75	74
Сум	37	29	43
Радість	18	26	10
Зацікавленість	20	12	6
Страх	16	11	17
Гнів	5	5	13
Сором	18	2	7
Байдужість	5	0	1
Інше	4	3	5
Важко відповісти	2	0	1

Побудовано на основі даних, представлених у звітах соціологічної групи «Рейтинг» [Соціологічна група Рейтинг, 2021, 2022, 2023].

Примітка. Сума відсотків по кожній колонці перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш ніж один варіант відповіді.

Отже, напередодні війни у серпні 2021 р. не було виявлено якогось одного системо утворювального психологічного маркера, жодна емоція не акцентувалась більшістю опитаних. Співвідношення виборів позитивних і негативних переживань був більш-менш збалансованим. Позитивні емоції – гордість, радість і зацікавленість відмітили 69% опитаних, негативні – сум, сором і страх – 71%. При цьому гнів і байдужість явно мали периферійний характер, оскільки їх обрали лише по 5% опитаних.

Однак через рік картина стає іншою та віддзеркалює зміни, які відбулися після початку війни. З'являється чітке системоутворювальне почуття – гордість за Україну, яке відмітили 75%

опитаних, натомість його антипод – сором, майже зникає з палітри почуттів (його обрали лише 2%). Так само зникає й почуття байдужості. Баланс позитивних і негативних (без гніву) емоцій радикально змінюється і становить 113% проти 42%. В основі цих трансформацій насамперед перегляд населенням оцінки спроможності України відбити напад РФ. Якщо напередодні вторгнення у лютому 2022 р. були абсолютно впевнені в тому, що це можливо, 28% опитаних, то вже з початку березня і до моменту проведення опитування у серпні таку думку постійно підтримувало близько 70% [Соціологічна група «Рейтинг», 2022, слайд 7]. При цьому звернення до хронології російського вторгнення в Україну за серпень 2022 р. показує, що об'єктивно можна було говорити про деяке підґрунтя для зміцнення позитивних очікувань, тому що напередодні опитування ЗСУ знищили четвертий та останній міст на Херсонщині, через який РФ перекидала техніку [Хронологія російського вторгнення ..., 2023]. Отже, ми знову повертаємось до теми очікувань, причому водночас як диспозиційних, так і ситуативних.

У серпні 2023 р. загальним трендом залишається домінуюча роль гордості серед почуттів населення до України, однак вираженість решти позитивних емоцій послабилася, а вираженість емоцій негативних посилилася. Відповідно змінився і баланс позитивних і негативних (без гніву) емоцій, який наразі становить 90% проти 67%. Зважаючи на помітне зростання гніву з 5% до 13% можна говорити про поступове погіршення психоемоційного стану населення. У звіті про це дослідження показано як змінюються конфігурації обраних емоцій у трьох групах: у населення, яке не виїжджало або повернулося на місце свого постійного проживання в Україні, серед внутрішньо переміщених осіб і серед вимушено переміщених осіб за кордоном. Остання група виявилася найбільш вразливою, в ній почували сум 60% опитаних, проти 40% у двох інших групах [Соціологічна група «Рейтинг», 2023, слайд 10]. Водночас саме ця група має найнижчі показники позитивних очікувань щодо майбутнього України. Зокрема, відповідаючи на запитання *«Що очікує Україну в найближчі 5 років більше: застій*

чи розвиток?», респонденти цієї групи оцінили майбутні перспективи середнім значенням 0,7 (за шкалою від -3 «застій» до +3 – «розвиток»). Натомість середнє значення в групі внутрішньо переміщених осіб усередині країни становило 0,9, а серед населення, яке не виїжджало або вже повернулося додому – середнє значення дорівнювало 1. Очевидно, конкретні емоційні стани більш мінливі й ситуативно змінюються під впливом як очікувань, що справджуються, так і під впливом розчарувань. Водночас більш узагальнююче переживання, яким є гордість за Україну, стійкіше, пов'язане з певними особистісними трансформаціями і є одним з внутрішніх психологічних ресурсів спротиву негативним зовнішнім впливам.

Окрема особлива роль саме цього переживання стає ще більш очевидною, при порівнянні змін почуттів до України та змін почуттів щодо себе (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

**Динаміка емоційного ставлення до України і до себе,
2021, 2022 рр., %**

Емоції	2021		2022	
	почуваєте, думаючи про Україну	почуваєте, думаючи про себе	почуваєте, думаючи про Україну	почуваєте, думаючи про себе
Гордість	34	24	75	34
Сум	37	22	29	31
Радість	18	34	26	23
Зацікавленість	20	37	12	29
Страх	16	14	11	17
Гнів	5	3	5	5
Сором	18	6	2	2
Байдужість	5	4	0	1
Інше	4	7	3	6
Важко відповісти	2	3	0	6

Побудовано на основі даних, представлених у звітах соціологічної групи «Рейтинг»[Соціологічна група «Рейтинг», 2021, 2022].

Примітка. Сума відсотків по кожній колонці перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більше ніж один варіант відповіді.

Аналізуючи ці дані, слід відмітити кілька важливих моментів. По-перше, у почуттях щодо себе після початку війни не від-

булося формування системоутворювального елемента, хоча почуття гордості також посилилося, що свідчить про зміцнення самоповаги – певного внутрішнього ресурсу для протидії зовнішнім стресорам. Крім того, і у ставленні до України, і у ставленні до себе на тлі війни зросло почуття зацікавленості, що також є природною емоційною реакцією на зміни ситуації. По-друге, цікаві відмінності стосувалися балансу позитивних і негативних переживань. Перед війною цей баланс у почуттях до себе був виразно позитивний – гордість, радість і зацікавленість відмітили 92% опитаних, – сум, сором і страх – лише 42%⁷. Натомість у почуттях щодо країни фіксувався певний паритет позитиву і негативу. Однак 2022 р. позитивне сприйняття країни значно підсилювалося, а баланс позитиву й негативу в емоційному сприйнятті себе змінився незначно і становив 86% проти 50%. По-третє, наведені дані щодо зв'язку ставлення до себе і до України в розрізі соціодемографічних характеристик показали, що ці впливи були подібними. Зокрема, почуття гордості й радості як стосовно України, так і стосовно себе було вище в молодших вікових групах і нижче серед тих, хто відносив себе до бідних. Водночас люди з меншими доходами гостріше відчували сум і страх, знову ж таки як щодо себе, так і щодо України [Соціологічна група «Рейтинг», 2022, слайди 13–14]. Отже, вік і рівень матеріального благополуччя є важливими чинниками підсилення позитивних і зменшення негативних емоційних оцінок реальності.

Ми доволі ретельно представили дані соціологічної групи «Рейтинг», щоб мати більш об'ємну картину змін у психоемоційному стані населення, що відбуваються під час війни. Тепер розглянемо дані, які описують динаміку змін очікувань настроїв та емоційних станів, отримані в дослідженнях, здійснюваних Інститутом соціології. Оскільки у фокусі нашої уваги те, що переживає суспільство під час війни, до аналізу залучатимуться дані моніторингу, починаючи з 2014 р., коли війна фактично розпочалася, але тривала у фазі гібридної.

Насамперед привертає увагу суттєва зміна в загальному сприйнятті найближчого майбутнього, яка відбулася у масо-

⁷ Баланс почуттів щодо себе розраховано для коректності порівняння також без урахування емоції гніву.

вій свідомості на тлі війни. Дані моніторингу були отримані у грудні 2022 р., під час значного погіршення життєвих умов населення, яке реально перебувало «underfire» фактично в усіх регіонах країни⁸. Відповідно природним видавалось очікування принаймні якогось поліпшення ситуації (табл. 6.5).

Таблиця 6.5

Динаміка розподілу відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?», 2014–2022⁹ рр., %

Варіанти відповіді	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Ніякого покращення не буде	39,9	51,7	59	48,4	52,1	25,2	44	40,3	11,8
Важко сказати	37,6	27,3	24,8	29,2	30,8	29,5	38,9	39,2	20,2
Більш-менш налагодиться	22,3	19	16	21,2	17,1	45,2	16,8	20,2	67,5

Ці дані, на нашу думку, свідчать скоріше не про картину оптимістичного майбутнього в уявленнях населення, а про вплив на сприйняття майбутнього диспозиційного оптимізму, про який уже йшлося вище, оскільки налагодження життя фактично означало в тих умовах повернення до нормального задоволення базових потреб, нестача чого відчувалася практично усім населенням. У процесі дослідження респондентів просили відповісти, як, на їхню думку, оточуючі реагують на те, що у зв'язку з війною в житті людей виникає багато проблем (зростають ціни на продукти та товари, виникають проблеми

⁸ Опитування здійснювалося методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer assisted telephone interviews, CATI) та винятково за мобільними телефонними номерами. Обсяг вибірки 2007 респондентів. Результати опитування репрезентують доросле населення України, за винятком АР Крим і тимчасово окупованих територій Донбасу (після зважування – відповідно до демографічної структури, що існувала на початок широкомасштабної війни РФ проти України). Польовий етап дослідження тривав з 19 до 25 грудня 2022 р.

⁹ Дані моніторингу до 2022 р. зібрані з використанням самозаповнення анкет респондентами. З метою коректності порівняння цих даних з даними, отриманими за допомогою CATI, індикатори 2022 та згодом і 2023 р. перевірені з точки зору відсутності зміщень, пов'язаних із соціальною бажаністю відповідей.

з електропостачанням та теплопостачанням, скорочуються робочі місця). У самій постановці питання вже констатувалась наявність суттєвих труднощів і йшлося лише про міру терпіння населення. Виявилось, що 69% вважають, що люди готові терпіти теперішні та майбутні проблеми стільки, скільки буде потрібно для перемоги України у війні, 23,9% зазначили, що оточуючі готові терпіти теперішні та майбутні проблеми, але лише обмежений час і лише 4,6% зазначили, що, на їхню думку, люди не готові терпіти ці труднощі вже зараз, що більшість (53%) з тих, хто не очікує покращення у найближчий рік, все ж таки готові терпіти труднощі скільки потрібно.

Водночас сама по собі ситуація руйнування звичних умов життя у поєднанні з виникненням реальних загроз безпеці, актуалізувала необхідність задіяності внутрішніх ресурсів для адаптації до несприятливих умов. Зокрема, дані моніторингу показують, що під час війни значуще зросла кількість тих, хто упевнений у своїх силах (табл. 6.6).

Таблиця 6.6

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Чи вистачає Вам упевненості в своїх силах?», 2014–2022 рр., %**

Варіанти відповіді	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Не вистачає	28,6	27,5	30,3	32,7	26,6	30,2	26,2	28,2	14,6
Важко сказати вистачає чи ні	27,8	25	22,1	21,7	25,8	25,3	29,5	27,1	27,4
Вистачає	40,9	44	43,4	43	41,7	41,1	39,9	41,8	56,1

Загалом можна констатувати, що і в масовій свідомості, і на індивідуальному рівні зафіксовано позитивну динаміку психологічних ресурсів. Проте ключові зміни відбулися саме в особистісній площині. Хоча очікування щодо покращення в найближчому майбутньому допомагає справлятися з екстремальними умовами, дію цього чинника можна було побачити і на початку спостережень у 90-х роках. Натомість показник упевненості у власних силах демонструє радикальне зростання вперше за весь період моніторингу, тобто цей психоло-

гічний ресурс є таким, що актуалізований у значної частини населення вперше. Відповідно він є важливим психологічним чинником, що визначає поведінку населення в екстремальній ситуації.

Окремим питанням, яке в дослідженнях Інституту присутнє починаючи з середини 1990-х, є аналіз трендів емоційних трансформацій. Від початку 2000-х у моніторингу Інституту соціології з'явилися індикатори, які фіксували емоційне сприйняття ситуації в контексті очікувань щодо майбутнього. Респондентів просили відповісти на запитання про почуття, які виникають у них, коли вони думають про майбутнє України і про власне майбутнє¹⁰. При цьому варто розуміти, що зміщення уваги з емоційних оцінок теперішнього на майбутнє створює інший кут зору на психоемоційні стани, оскільки ті самі почуття залежно від часового контексту набувають різної ваги. Байдужість щодо теперішнього почуття значно більш раціональне, ніж байдужість щодо майбутнього, так само і тривоги чи страхи в теперішньому більш реальні, а отже, менш виражені в оцінках респондентів, ніж коли вони оцінюються як очікування уявних загрозу майбутньому.

У переліку наданих для вибору варіантів опису переживань щодо майбутнього в моніторингу було представлено низку парних категорій, які розташовувались на протилежних полюсах континууму емоційних станів. Найбільш узагальнююча пара – оптимізм – песимізм представляла інтегральну характеристику емоційно-психологічного стану, яка фіксує не окреме переживання, а певний умонастрій, що водночас виражає позитивне чи негативне ставлення до теперішнього і відповідні очікування щодо майбутнього. Оптимізм і песимізм є протилежними модальностями світосприйняття, які фіксують його позитивне або негативне емоційне забарвлення. За Селігманом, оптимізм можна розглядати як стиль мислення, за якого людина вважає невдачі випадковими і непостійними, а гарні події – закономірними й природними, а песимізм – як стиль мислення, що ґрунтується на протилежних тезах

¹⁰ Обирати можна було усі варіанти, які підходять, тому наповнення по кожній позиції відбиває більш реальну картину переживань, ніж та, яку нам демонстрували проаналізовані вище дані групи «Рейтинг».

[Seligman, 2002]. Водночас йдеться про специфічні настанови щодо сприйняття майбутнього, які на рівні почуттів набувають форми іншої пари категорій – надії та тривоги.

Почуття надії визначається як позитивний емоційний стан, що пов'язаний з очікуванням задоволення потреб. Парною категорією виступає в такому контексті безвихідь – сприйняття ситуації як такої, що не має позитивного вирішення. Переживання надії блокує переживання безвиході, оскільки пов'язано зі сприйняттям невдач як тимчасових, таких, що продюковані специфічними умовами окремої ситуації. Відповідно переживання безвиході обмежується в часі й просторі і залишається ознакою конкретної ситуації, а не загального стану речей.

Почуття упевненості характеризує психічний стан людини, який свідчить про наявність віри та переконань і проявляється у формі: 1 – впевненості, що передає почуття внутрішньої сили та правоти; 2 – впевненої поведінки, що демонструє силу і впевненість у своїй позиції; та 3 – рішучості, яка фіксує здатність впевнено приймати рішення. Натомість розгубленість – це психічний стан, що описує протилежні характеристики суб'єкта – внутрішню слабкість, невпевненість і нездатність приймати рішення.

Бінарна опозиція «інтерес – байдужість» описує стан зацікавленості – незацікавленості. Інтерес визначають як позитивний емоційний процес, пов'язаний з потребою пізнати щось нове про об'єкт інтересу, натомість байдужість – це стан абсолютної незацікавленості, який спричиняє апатію. Стан байдужості не є негативно зафарбованим сам по собі, але провокує згортання поведінкової активності. Крім цих індикаторів, для підсилення позитивного й негативного спектра переживань до переліку було додано базові емоції радості й страху.

Свого часу і сам показник психоемоційних станів, і пропонувані перелік індикаторів, задумувались авторами інструментарію як основа для оцінки поведінкової активності населення. Можна було очікувати, що зростання оптимізму, упевненості, надії та інтересу утворюють підґрунтя для підсилення активності, а зростання байдужості, песимізму, розгубленості та безвиході суттєво її гальмують. Однак, попри мінливість

емоційних станів, у цілому рухливість загальної конфігурації переживань виявилась помірною. Найбільше коливались якраз очікування щодо майбутнього – зростання надій супроводжувалось зменшенням тривоги і навпаки, причому ці сплески, як правило, синхронізувалися з виборчими компаніями. Однак перехід суспільства з мирного стану у воєнний супроводжувався суттєвими зрушеннями звичної динаміки, емоційна складова стала важливим ресурсом підтримки психологічної стійкості населення. На жаль, у 2022 р. ми не змогли здійснити заміри цього показника, а у 2023 р. відповідні дані були отримані не в межах моніторингу, а в ході онлайн-опитування¹¹. Однак, попри відмінності у зборі даних, порівняння результатів 2023 р. з тим, що ми спостерігали до цього, може бути зроблено принаймні щодо фіксації тенденцій змін. У таблиці 6.7 наведені дані моніторингу Інституту за період 2014–2022 рр. та дані 2023 р., отримані під час гарячої фази війни.

Якщо поглянути на період 2014–2021 рр., можна побачити, що, попри те, що оптимізм-песимізм вважаються інтегральними характеристиками сприйняття, вони скоріше утворюють певну рамку бачення майбутнього, яка змінюється не надто швидко, хоча й знаходиться під впливом дії зовнішніх чинників. Ключовими для оцінки ситуації в контексті емоційного сприйняття майбутнього виступають надія та тривога. Ці почуття згадуються респондентами найчастіше. Тобто найбільш чутливими щодо фіксації позитивного чи негативного психо-емоційного стану виявилися індикатори, що репрезентують очікування. Причому у 2021 р. очікування ці були не надто оптимістичними. З надією дивилися в майбутнє України лише 38,8% опитаних, що було найнижчим показником з 2014 р. і віддзеркалювало стан розчарування через нереалізованість надій, піднесення яких фіксувався на тлі виборчої кампанії 2019 р. Про це свідчив і баланс негативних і позитивних переживань. Загалом почуття безвиході, розгубленості, песимізму, триво-

¹¹ Опитування було проведено дослідницькою компанією GradusResearch методом самозаповнення анкети в мобільному додатку. Онлайн-панель Gradus відображає структуру населення міст із кількістю мешканців понад 50 тис. віком 18–60 років за статтю, віком, розміром населеного пункту та регіоном, за винятком тимчасово окупованих територій та територій активних бойових дій. Період опитування: 13–14 квітня 2023 р. Кількість інтерв'ю: 1330.

Таблиця 6.7

Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте
про майбутнє України?», 2014–2023 рр., %

Варіанти відповідей	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021	2023
Оптимізм	23,5	22,8	21,9	20,6	20,1	32,8	26	40,2
Байдужість	1,6	2,2	1,7	2,8	3,7	2,2	8,8	2,3
Радість	4,1	1,7	2,3	2,7	5,1	6,8	5,4	14,0
Безвихідь	8,9	12,9	11	11,5	18,2	8,5	17,9	8,3
Упевненість	11,7	7,2	7,8	8,9	11,5	16,4	10,1	26
Розгубленість	13,4	16,7	14	16,5	23,4	13,8	21,5	13,3
Задоволеність	2,9	1,6	2,2	2,4	4,2	3,7	3,9	7,1
Песимізм	5,7	10,7	10,3	11,8	14,1	6,9	10,8	8,7
Надія	48,8	44,2	44,4	46,7	43,4	57,9	38,4	60,5
Тривога	44,5	40,3	37,6	34,3	37,6	23,4	38,3	29
Інтерес	10,2	11,4	10	14,1	15,2	22	14	25,4
Страх	23,6	21,0	22,9	16,9	21,1	10,7	23,2	14,5
Важко сказати	7,1	4,1	5,5	5,4	5,8	3,9	8,5	6,2

Примітка. Сума відсотків по кожній колонці перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш ніж один варіант відповіді.

ги та страху відмітили у 2021 р. 111,7%, а почуття оптимізму, радості, упевненості, задоволеності, надії, інтересу – 97,8%.

Картина 2023 р. відрізняється від того, що було зафіксовано у 2021 р. доволі помітно. Тенденцією, яка проглядається вельми чітко, є загальне посилення позитивних переживань. Високий рівень надії та оптимізму забезпечує психологічну стійкість населення, яке в перспективі бачить завершення війни. Більше чверті опитаних почувають впевненість та інтерес, коли думають про майбутнє України. У загальному балансі позитивні почуття більш як удвічі переважають негативні.

Водночас суттєво змінилося порівняння картин бачення респондентами майбутнього України й власного майбутнього (табл. 6.8).

Останніми роками траєкторії бачення майбутнього почали розходитися. Власне майбутнє сприймалося з більшим оптимізмом, надією, впевненістю, причому розрив цей був помітний особливо серед молоді, яка більшою мірою покладалась у реалізації власних перспектив на себе і сподівалась їх реалізу-

Таблиця 6.8

**Динаміка переживань власного майбутнього
і майбутнього України, 2021, 2023 рр., %**

Емоції	2021		2023	
	<i>почуваєте, думаючи майбутнє України</i>	<i>почуваєте, думаючи про власне майбутнє</i>	<i>почуваєте, думаючи про майбутнє України</i>	<i>почуваєте, думаючи про власне майбутнє</i>
Оптимізм	26	40,4	40,2	35,8
Байдужість	8,8	5,1	2,3	1,3
Радість	5,4	13,6	14,0	12,3
Безвихідь	17,9	14,2	8,3	13,9
Упевненість	10,1	17,9	26	17,3
Розгубленість	21,5	21,3	13,3	25,3
Задоволеність	3,9	8,1	7,1	6,9
Песимізм	10,8	8,5	8,7	9,9
Надія	38,4	45,7	60,5	58
Тривога	38,3	30,4	29	39,9
Інтерес	14	18,3	25,4	28,6
Страх	23,2	14,3	14,5	21,2
Важко сказати	8,5	0,4	6,2	4,9

Примітка. Сума відсотків по кожній колонці перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш ніж один варіант відповіді.

вати попри будь-які зовнішні перепони [Злобіна, 2021]. Однак війна суттєво зменшила як горизонти планування, так і можливості дистанціюватися від того, що відбувається. За даними 2023 р., на тлі майже однакового переживання надії щодо майбутнього країни і власного, оптимізм і впевненість щодо власного нижче і ця різниця статистично значуща. Натомість почуття тривоги й розгубленості стосовно власного майбутнього суттєво вищі порівняно з такими почуттями щодо майбутнього країни. Загалом виразні позитивні очікування населення щодо перемоги є важливим ресурсом психологічної підтримки, проте власні перспективи сприймаються значно реалістичніше, з більшими побоюваннями щодо їхньої реалізації, хоча баланс в обох випадках на користь переживань позитивних.

Загалом наведені дані підтверджують наявний більш-менш задовільний психологічний стан населення, який збе-

рігається під час війни. Однак, зважаючи на значні перерви між повторними хвилями опитувань і мінливість емоційних станів, завжди залишається ризик не зафіксувати важливі зміни. Попри відносну стійку тенденцію до збереження психологічної стійкості як ресурсу протидії стресорам війни, оцінити її потенціал у тривалій перспективі складно. Реальні зміни можна побачити за допомогою зменшення інтервалів у моніторингу психоемоційних станів, що відбуваються під час війни. Можливості такого порівняння можна побачити на основі аналізу чотирьох хвиль опитування, здійснених за інструментарієм Інституту соціології дослідницькою компанією Gradus Research у січні та травні 2022 р. і у травні та серпні 2023 р.¹²

Метою дослідження було відтворити зміни образу сучасного життя, сформованого в масовій свідомості. Опитування здійснювалося за програмою, яка була застосована вперше у масових репрезентативних опитуваннях, проведених Інститутом соціології НАН України у 1995 та 1996 рр. [Злобіна, Тихонович, 1996]. Респонденти мали оцінити своє життя за допомогою набору різноманітних характеристик не лише в емоційному, а й у когнітивному та поведінковому аспектах. Усього було використано 21 пару полярних оцінок, які описували життя в координатах безпеки (стабільність, усталеність, спокій, простота, безпечність), дієвості та раціональності (активність, прогресивність, будівничість, розумність, правильність), моральності (гідність, людяність, правдивість, відвертість, вільність), емоційного сприйняття (оптимізм, радість, веселість, щастя, різноманітність, цікавість)¹³. Загальну динаміку результатів представлено у таблиці 6.9.

¹² Дослідження проведено методом самозаповнення анкети в мобільному додатку. В першій хвилі вибірка відображала структуру населення міст України розміром понад 50 тис. жителів за статтю, віком [18–60 років], розміром населеного пункту і регіону. Період проведення поля: 5 січня 2022 р. Розмір вибірки: 1000 респондентів. У другій, третій і четвертій хвилі вибірка відображала структуру населення, яке мешкало до війни в містах України розміром понад 50 тис. жителів, за статтю, віком [18–60 років], розміром населеного пункту і регіону. Період проведення поля другої хвилі: 23 травня 2022 р. Розмір вибірки: 1133 респонденти. Період проведення поля третьої хвилі: 23 травня 2022 р. Розмір вибірки: 1333 респонденти. Період проведення поля четвертої хвилі: 7–8 серпня 2023 р. Розмір вибірки: 1100 респондентів.

¹³ У дужках вказано позитивний бік полярності.

Таблиця 6.9

Динаміка розподілу відповідей на запитання «Оцініть, будь ласка, життя у сучасному українському суспільстві», 2021, 2023 рр., %

Позитивний полюс	2022		2023		Негативний полюс	2022		2023	
	5.01	22.05	13-14.04	7-8.08		5.01	22.05	13-14.04	7-8.08
<i>Блок безпека</i>									
Стабільне	8,2*	12,1	11,8**	6,8	Нестабільне	75,6*	67,0	68,1*	85,4*
Усталене	8,0*	13,7	12,5**	15,5*	Мінливе	60,6*	46,1	46,1*	60,4
Спокійне	6,4*	13,3*	9,4**	6,9	Неспокійне	77,1*	65,9*	71,8*	85,1*
Просте	9,0	11,3*	7,6	7,3	Складне	74,0**	69,3*	76,1*	85,5*
Безпечне	9,9*	15,5*	11,6**	9,0	Небезпечне	66,0*	55,6**	60,2*	79,7*
<i>Блок раціональність – дієвість</i>									
Активне	31,6*	52,7	50,0*	55,9*	Пасивне	35,4*	13,9	16,6**	19,9*
Прогресивне	31,5*	41,3	38,5	41,6*	Консервативне	20,7*	13,0	14,9*	22,2
Будівничче	23,9*	36,5	32,9*	27,7**	Руйнівне	46,5*	18,9*	27,6*	48,2
Розумне	16,4*	38,1*	31,1*	36,5*	Нерозумне	48,2*	17,1*	22,8*	31,8*
Правильне	17,1*	34,1**	29,5	32,3*	Неправильне	50,0*	19,5*	24,8*	36,1*
<i>Блок моральність</i>									
Гідне	18,2*	44,0**	41,3	41,8*	Негідне	50,9*	18,3**	22,1*	32,8*
Людяне	21,6*	57,3*	49,1	49,9*	Бездушне	45,1*	13,0*	18,0*	26,5*
Правдиве	15,8*	32,9*	26,0	27,3*	Неправдиве	55,6*	22,3*	30,0*	45,3*
Відверте	18,5*	34,6*	27,7	27,7*	Приховане	48,2*	25,2*	30,5*	44,6
Вільне	29,5*	58,0*	48,2	48,8*	Невільне	42,3*	14,5*	21,8*	31,8*
<i>Блок емоційність</i>									
Оптимістичне	20,8*	46,4	46,1	43,2*	Песимістичне	49,0*	18,7**	22,3*	33,0*
Радісне	12,2*	18,9*	11,8	9,9	Сумне	58,5*	46,4*	54,2*	69,6*
Веселе	15,1*	22,3*	13,3	14,8	Невеселе	56,2*	44,2*	53,2*	65,2*
Щасливе	13,6*	26,6*	18,3	19,5*	Нещасливе	50,2*	29,9*	37,1*	49,3
Різноманітне	38,1*	49,2*	43,5*	51,3*	Одноманітне	30,9*	18,6*	25,4**	30,1
Цікаве	33,3*	46,5	44,9**	49,4*	Нецікаве	35,3*	13,5	16,1*	24,4*

Примітка. Позначки * та ** біля відсотка свідчать про статистичну значущість відмінностей на рівні $p < 0.01$ чи $p < 0.05$ з відсотком, який вказаний в тому ж рядку в наступному стовпчику. Тобто в першому стовпчику показана статистична значущість відмінностей між показниками першої та другої хвилі опитування, в другому між показниками другої та третьої хвилі, у третьому між показниками третьої та четвертої хвилі опитування. У четвертому стовпчику позначки показують статистичну значущість відмінностей між показниками четвертої та першої хвилі опитувань.

Спочатку все видається аналогічно тому, що ми вже фіксували в результатах інших досліджень. В оцінці безпеки життя в ситуації «до війни» на початку 2022 р. у більшості респондентів переважало сприйняття його як неспокійного та нестабільного. Майже половина опитаних вважали його неправильним і нерозумним. Негативні оцінки морального виміру життя значно перевищували позитивні, зокрема негідним вважало його половина опитаних. Емоційна палітра сприйняття життя також була негативною, більшість респондентів вважали його сумним та нещасливим. Таке сприйняття життя було реакцією на тривалу ситуацію невизначеності, оскільки суспільні трансформації, що відбувалися з 2014 р., не завершилися, а гібридна війна продовжувалась. Водночас на формування картини світу вплинула пандемія Covid-19, яка також значною мірою похитнула звичні умови життя, що погіршило самопочуття населення.

Щоб з'ясувати, які ж зміни в психологічному стані населення відбулися після початку повномасштабної війни, в травні 2022 р. була проведена друга хвиля дослідження. Виявилось, що в період переходу від першої до другої хвилі оцінки життя помітно змінилися, причому в різних блоках це відбувалося по-різному.

Загальне сприйняття картини світу «під час війни» стало не гіршим, а кращим порівняно з тим, яке було «до війни». Причому це відбулося в усіх компонентах, за якими оцінювалось сучасне життя. І сприяв цьому саме перехід з ситуації невизначеності в екстремальну ситуацію. Попри всі її проблемні моменти вона надала життю чіткі орієнтири, які створили нове підґрунтя для формування оцінок. Зокрема, покращилась оцінка безпеки, частка тих, хто вважав життя небезпечним, попри реальність можливих небезпек, зменшилась з січня 2021 до травня 2022 р. на 10% (з 66% до 55,6%). Проте важливою ознакою змін у цьому блоці була відсутність помітних зрушень на позитивному полюсі оцінок, хоча загалом зміни в оцінці усіх індикаторів, крім оцінки життя як простого, виявилися статистично значущими. Загалом варто розуміти, що між полярними характеристиками завжди розташовується частина респондентів, яка обирає варіант відповіді «важко сказати».

Саме ця група збільшилася в ситуації, коли на зміну уявній небезпеці, яка лякала на тлі очікувань можливої війни прийшла реальна. Життя не стало безпечнішим, але оцінка реальних загроз виявилася більш стриманою, особливо зважаючи на те, що йдеться про заміри, зроблені в травні, коли перший шок війни був певною мірою подоланий, стало зрозуміло, що бліцкриг не відбувся і ситуація певним чином стабілізувалася.

Іншою була картина в блоці раціональних і діяльнісних оцінок, який мав продемонструвати динаміку змін у когнітивному та поведінковому вимірах. Тут змінилися показники на обох полюсах, причому вектор розвитку отримав чіткий орієнтир – рух до закінчення війни. Відповідно оцінка усіх складових блоку набула нового сенсу. Насамперед відмітимо зміну когнітивних оцінок, які визначали сприйняття респондентами життя як розумного та правильного. Напередодні війни майже половина оцінок була сконцентрована навколо негативного полюсу – 48,2% вважали життя нерозумним, 50% – неправильним. Однак на тлі війни вважати життя в країні, яка намагається протистояти агресору, нерозумним і неправильним, було не надто логічним. Тому очікувано тут спостерігалось радикальне падіння негативу, нерозумним назвали життя лише 17,1%, неправильним – 19,5%. Оцінки життя в площині прогресивне – консервативне та будівниче – руйнівне, здавалося б, не надто показові індикатори для часів руйнувань і знищень, які несе з собою війна. Але й тут спостерігалось посилення позитиву і зменшення негативу. Особливо це помітно саме в сприйнятті життя як руйнівного. До війни таку характеристику давали йому 46,5% респондентів, а в травні 2022 р. так відповіли вдвічі менше – 18,9%. Попри реальне руйнування мирного життя населення намагалося максимально зберегти своє існування в кордонах нормальності, сподіваючись на відродження, що, очевидно, і вплинуло на посилення сприйняття його як будівничого (з 23,9% до 36,5%).

Зміни життя під впливом війни прямо впливали на актуалізацію запиту на особистісну активність. Якщо перед війною третина населення оцінювало життя як активне, третина – як пасивне, а решта вагалася між цими оцінками, то після початку війни кількість тих, хто вважав життя активним, зросла з

31,6% до 52,7%, і приблизно настільки ж зменшилась кількість тих, хто сприймав його як пасивне – з 35,4% до 13,9%. Отже, можна констатувати, що війна мобілізувала активність населення, яка, безумовно, набувала різних форм, але потребувала поведінкових змін.

Блок моральності охоплював два типи індикаторів, які умовно репрезентували оцінку життя в координатах правди та справедливості. Загалом усі індикатори цього блоку на ґрунті почуття справедливості боротьби проти агресора суттєво втратили на негативному полюсі й зміцніли на позитивному. Оцінка життя як гідного посилилася з 18,2% до 44%, людяним стали вважати життя 57,3% проти 21,6%. Боротьба за захист життя і свободи відбилася в сприйнятті життя як вільного. Таку оцінку у травні 2022 р. підтримало 58% респондентів порівняно з 29,5% у січні 2021 р. Зміни в оцінках правдивості та відвертості життя були на позитивному полюсі помірнішими, однак і тут спостерігалось зростання майже вдвічі. Правдивим стали вважати життя 32,9% проти 15,8% у першій хвилі опитування, відвертим 34,6% проти 18,5%.

Позитивні зрушення відбулися і в емоційному стані населення, однак тут вони були найменшими з усіх блоків. Найбільш радикально, практично дзеркальним чином, змінилося співвідношення оптимістів і песимістів, якщо «до війни» песимістичним вважало життя 49% опитаних, а оптимістів було лише 20%, то на момент повторного опитування оптимістів побільшало до 46,4%, а песимістів залишилося менше 20%. Однак третина респондентів в обох хвилях не обрало ці полярні характеристики. В цілому зростання позитивних емоційних оцінок життя та зниження оцінок негативних не змінило балансу емоційних станів, в оцінці життя як радісного чи сумного, щасливого чи нещасливого, веселого чи невеселого негативний полюс обирало більше респондентів. Суттєві позитивні зміни відбулися лише в оцінці життя як цікавого та різноманітного. Якщо перед війною кількість тих, хто обирав індикатори на позитивному та негативному полюсі, була досить близькою і становила близько третини опитаних, то після початку війни майже половина опитаних вважали життя різноманітним (49,3%) і цікавим (46,5%).

Підсумовуючи перехід від довоєнного стану в стан війни, можна було констатувати, що картина світу стала більш виразною завдяки концентрації оцінок на позитивному полюсі, що свідчило про мобілізацію психологічних ресурсів і давало дослідникам підстави говорити про створення підґрунтя тієї психологічної міцності, яку фіксували соціологічні дослідження. І результати третьої хвилі дослідження, проведеного майже через рік після другої, у квітні 2023 р. начебто підтверджували це прогнози. На відміну від радикальних змін між першим і другим замірами, ситуація видавалась доволі стабільною. Статистично значущі зміни фіксувалися переважно синхронно на обох полюсах, причому в усіх випадках на позитивному полюсі оцінок фіксувалося зниження, а на негативному – підвищення. Оцінки життя як будівничого і оптимістичного збереглися без змін на позитивному полюсі, проте оцінки життя як руйнівного та песимістичного підсилювалися на негативному полюсі за рахунок тих, хто раніше коливався з вибором полярності. Тобто реально результати свідчили про погіршення ситуації порівняно з другою хвилею, але зростання негативних оцінок було помірним, його можна було пояснити тривалістю впливу військових стресорів, важкою зимою, яку населення пережило під масованими обстрілами і з постійними перебоями з постачанням електроенергії. До того ж великим психологічним резервом було очікування постійно підтверджуваного ЗМІ наступу, який у сприйнятті пересічних громадян наближав ситуацію якщо не до остаточної перемоги, то принаймні до суттєвого покращення на фронтах.

Таку оцінку підтримували й дані моніторингу Інституту соціології «Українське суспільство» за 2023 р., отримані в червні 2023 р.¹⁴ Порівнюючи відповіді респондентів на запитання «Що Ви думаєте про майбутнє України?», можна було конста-

¹⁴ Опитування здійснювалося методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer assisted telephone interviews, CATI) та винятково за мобільними телефонними номерами. Обсяг вибірки 2004 респонденти. Результати опитування репрезентують доросле населення України, за винятком АР Крим і тимчасово окупованих територій Донбасу (після зважування – відповідно до демографічної структури, що існувала на початок широкомасштабної війни РФ проти України). Польовий етап дослідження тривав з 17 до 27 червня 2023 р.

тувати, що кількість тих, хто очікує погіршення збільшилася з 7,7% до 10,8%, а тих, хто вважає, що скоріше ситуація буде покращуватись, зменшилася з 76,2% до 66,1%. Проте більшість респондентів зберігала оптимістичні сподівання, що нібито давало підстави до оптимістичних прогнозів щодо збереження психологічної міцності.

Однак результати четвертої хвили опитування, проведеного в серпні 2023 р., засвідчили суттєві зміни в оцінках життя населенням. Зокрема, зафіксовано статистично значуще зростання оцінок на негативному полюсі для усіх індикаторів. При цьому на позитивному полюсі оцінка більшості індикаторів статистично значуще не змінилися. Це свідчить про поглиблення поляризації в оцінках життя, яке відбувалося переважно за рахунок тих, хто в попередніх хвилях обирав позицію «важко сказати». Причому рух цей відбувався переважно в бік посилення негативного сприйняття життя. Зокрема, у блоках безпека та емоційне сприйняття загальний баланс між оцінками, які розташовані на позитивному та негативному полюсах, відбивав переважання негативних оцінок. Водночас у блоках моральності й розвитку картина була протилежною.

Щоб оцінити рівень змін, які відбулися протягом усього періоду спостережень, ми знову повернемося до порівняння результатів. Однак спинимося лише на тих показниках, які в четвертій хвилі змінилися порівняно з тим, що було зафіксовано «до війни». Виявилось, що порівняно з першою хвилею суттєво погіршилися показники блоку безпеки і підсилилися деякі негативні емоції (рис. 6.1). Це чинить тиск на світосприйняття в цілому і може суттєво вплинути на загальний рівень психологічної стійкості населення.

Водночас у решті блоків на позитивному полюсі оцінок поки що зберігається тренд, який був зафіксований між першою та другою хвилями опитувань, і оцінки четвертої хвили все ще значно перевищують ті, які фіксувалися «до війни». Важливим моментом, який свідчить про збереження психологічних ресурсів, є нарощування оцінок на позитивному полюсі сприйняття життя. Зокрема, між третьою і четвертою хвилею зросли оцінки життя як розумного (з 31,1% до 36,5%) і, що особливо важливо, як активного (з 50% до 55,9%). Отже,

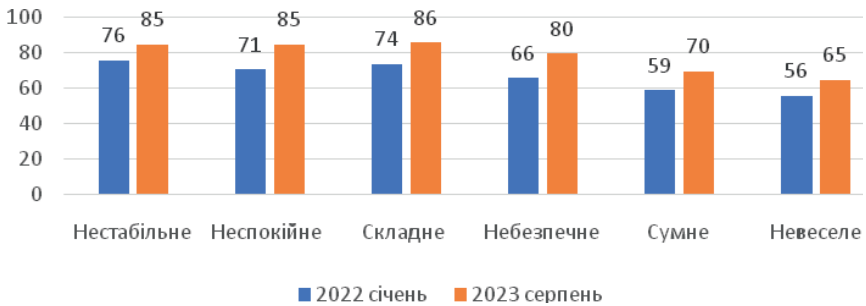

Рисунок 6.1. Динаміка зростання негативних оцінок життя від січня 2022 до серпня 2023 р., %

зростання негараздів «запускає» водночас і готовність з ними справлятися.

Підсумовуючи усі результати тих емпіричних розвідок, які дають певне уявлення про динаміку психоемоційних станів населення на тлі війни, можна зробити деякі попередні висновки, які стосуються оцінки психологічного самопочуття населення:

- наявність різних вимірювань, здійснених незалежними дослідницькими центрами, створює надійне підґрунтя для повноти розуміння процесів, що відбуваються у масовій свідомості;
- на тлі війни відбулась суттєва мобілізація психологічних ресурсів, яка є важливою складовою, що забезпечує на теперішній час здатність переживати труднощі війни і готовність їх терпіти у більшості населення;
- спостерігається поступова поляризація позитивних і негативних оцінок ситуації, картина сприйняття реальності стає більшою мірою «чорно-білою»;
- мінливість психоемоційних станів є доволі високою, тому, попри відносну стійку тенденцію до збереження психологічної стійкості, оцінити її потенціал у тривалій перспективі складно, не виключено стрімке зростання негативних переживань та оцінок.

Варто також констатувати брак досліджень, які б забезпечували постійний моніторинг психоемоційних станів, збір

даних відбувається епізодично на ініціативній основі самим дослідниками, що створює суттєву небезпеку втрати інформації про реальний стан справ щодо здатності населення до психологічного спротиву. Нагальною є необхідність підтримки такого моніторингу принаймні на рівні академічних досліджень.

Джерела

Київський міжнародний інститут соціології. (2023, 7 липня). *Самооцінка щастя населенням України до і після широкомасштабного російсько-го вторгнення*. Пресреліз. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1257&page=1>

Злобіна, О. (2021). Між надіями і розчаруваннями: динаміка емоційних станів населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 8(22), 360–375.

Злобіна, О. Г., Тихонович, В. О. (1996). *Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності*. Київ: Інститут соціології НАН України, 1996.

Лукова, С. В. (2023). Валідизація української версії методики диспозиційного оптимізму (lifeorientationtest-revised-lot-r). *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*. 1, 47–55.

Соціологічна група «Рейтинг» (2021, 19 серпня). *Покоління незалежності: цінності та мотивації*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf

Соціологічна група «Рейтинг» (2022, 23 серпня). *Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022)*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf

Соціологічна група «Рейтинг» (2023, 24 серпня). *Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: уявлення про патріотизм та майбутнє України (16–20 серпня 2023)*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf

Хронологія російського вторгнення в Україну (серпень 2022). (2023, 25 серпня). У *Вікіпедії*. URL: <http://surl.li/lxkde>

Besser, A., Zeigler-Hill, V., Weinberg, M., Pincus, A.L., Neria, Y. (2015). Intrapersonal resilience moderates the association between exposure-severity and PTSD symptoms among civilians exposed to the 2014 Israel-Gaza conflict. *Self and Identity*, 14(1), 1–15.

Chudzicka-Czupała, A., Hapon, N., Chiang, S.K., Żywiołek-Szeja, M., Karamushka, L., Lee, C. T., Grabowski, D., Paliga, M., Rosenblat, J. D.,

Ho, R., McIntyre R. S., & Chen, Y. L. (2023). Depression, anxiety and post-traumatic stress during the 2022 Russo-Ukrainian war, a comparison between populations in Poland, Ukraine, and Taiwan. *Scientific Reports* 13, 3602

Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D.-w., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97(2), 143–156. URL: <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9493-y>

Fazel, M., Wheeler, J., Danesh, J. (2005). Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries. *Lancet*, 365(9467), 1309–1314.

Greene, T., Itzhaky, L., Bronstein, I., & Solomon, Z. (2018). Psychopathology, risk, and resilience under exposure to continuous traumatic stress: A systematic review of studies among adults living in southern Israel. *Traumatology*, 24(2), 83–103.

Helpman, L., Besser, A., Neria, Y. (2015). Acute posttraumatic stress symptoms but not generalized anxiety symptoms are associated with severity of exposure to war trauma: A study of civilians under fire. *Journal of Anxiety Disorders*, 35, 27–34.

Hoppen, T. H., Priebe, S., Vetter, I., & Morina, N. (2021). Global burden of post-traumatic stress disorder and major depression in countries affected by war between 1989 and 2019: A systematic review and meta-analysis. *BMJ Glob Health*, 6(7), e006303.

Johnson, H., & Thompson, A. (2008). The development and maintenance of post-traumatic stress disorder (PTSD) in civilian adult survivors of war trauma and torture: A review. *Clinical Psychology Review*, 28(1), 36–47.

Karam, E., & Ghosn, M. B. (2003). Psychosocial consequences of war among civilian populations. *Current Opinion in Psychiatry*, 16(4), 413–419.

Karatzias, T., Shevlin, M., Ben-Ezra, M., McElroy, E., Redican, E., Vang, M. L., Cloitre, M., Ho G. W. K., Lorberg, B., Martsenkovskiy, D., Hyland, P. (2023). War exposure, posttraumatic stress disorder, and complex posttraumatic stress disorder among parents living in Ukraine during the Russian war. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 147 (3), 276–285.

Kurapov(b), A., Pavlenko, V., Drozdov, A., Bezliudna, V., Reznik, A., & Isralowitz, R. (2023). Toward an understanding of the Russian-Ukrainian war impact on university students and personnel. *Journal of Loss and Trauma*, 28(2), 167–74.

Kubzansky, L. D., Kubzansky, P. E., & Maselko, J. (2004). Optimism and pessimism in the context of health: Bipolar opposites or separate constructs? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(8), 943–956.

Lim, I.C.Z.Y., Tam, W.W.S., Chudzicka-Czupala, A., McIntyre, R. S., Teopiz, K. M., Ho, R. C., & Ho, C.S.H. (2022). Prevalence of depression, anxiety and post-traumatic stress in war –and conflict-afflicted areas: A meta-analysis. *Frontiers in Psychiatry*, 13, 978703.

Levy, B. S., & Sidel, W. S. (2003). War, terrorism, and public health. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 32, 516–523.

Matthews, K. A., Raikkonen, K., Sutton-Tyrrell, K., & Kuller, L. H. (2004). Optimistic attitudes protect against progression of carotid atherosclerosis in healthy middle-aged women. *Psychosomatic Medicine*, 66(5), 640–644.

Miller, K. E., & Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: Bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science & Medicine*, 70(1), 7–16.

Miller, K. E., & Rasmussen A. (2017). The mental health of civilians displaced by armed conflict: an ecological model of refugee distress. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 26(2), 129–138.

Morina, N., Stam, K., Pollet, T. V., & Priebe, S. (2018). Prevalence of depression and posttraumatic stress disorder in adult civilian survivors of war who stay in war-afflicted regions. A systematic review and meta-analysis of epidemiological studies. *Journal of Affective Disorders*, 239, 328–338.

Murthy, R. S., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5(1), 25–30.

Neria, Y., Besser, A., Kiper, D., & Westphal, M. (2010). A longitudinal study of posttraumatic stress disorder, depression, and generalized anxiety disorder in Israeli civilians exposed to war trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 23 (3), 322–330.

Pavlenko, V., Kurapov, A., Drozdov, A., Korchakova, N., Reznik, A., & Isralowitz, R. (2023). Ukrainian «help» profession women: war and location status impact on well-being. *Journal of Loss and Trauma*, 28(1), 92–95.

Pavlova, I., Graf-Vlachy, L., Petrytsa, P., Wang, S., & Zhang, S. X. (2022). Early evidence on the mental health of Ukrainian civilian and professional combatants during the Russian invasion. *European Psychiatry*, 65(1), e79.

Porter, M. (2007). Global evidence for a biopsychosocial understanding of refugee adaptation. *Transcultural Psychiatry*, 44(3), 418–439.

Scheier, M. F., & Carver, C. S. (2018). Dispositional optimism and physical health: A long look back, a quick look forward. *American Psychologist*, 73(9), 1082–1094. URL: <https://doi.org/10.1037/amp0000384>

Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(6), 1063–1078.

Seligman, M.E.P. (2002). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. NY: Free Press.

Steel, Z., Chey, T., Silove, D., Marnane, C., Bryant, R. A. & van Ommeren, M. (2009). Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: A systematic review and meta-analysis. *Journal of the American Medical Association*. 302(5), 537–549.

Xu, W., Pavlova, I., Chen, X., Petrytsa, P., Graf-Vlachy, L., & Zhang, S. X. (2023). Mental health symptoms and coping strategies among Ukrainians during the Russia-Ukraine war in March 2022. *International Journal of Social Psychiatry*, 69(4), 957–966.

Розділ 7

ЕКОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ

Концептуальні засади дослідження екологічного контексту військової активності

Соціальний і природний аспекти життя людини невіддільні: без соціального доволі складно пояснити зміни в навколишньому природному середовищі, а нехтуючи цими змінами, проблематично прогнозувати зміни в соціальному [White et al., 2016]. Для соціологічного дослідження екологічної проблематики важливим є той факт, що сама діяльність соціальних суб'єктів, спрямована на розв'язання проблем і ліквідацію (мінімізацію) екологічної небезпеки набуває конкретного соціального змісту у формі лобіювання екологічних законопроектів, розроблення екологічних програм і планів, безпосередніх акцій соціального протесту з екологічними вимогами, комунікативних процесів у колах екологічних неурядових організацій.

На відміну від антропоцентричної парадигми, ґрунтованої на винятковості місця людини серед решти земних творінь завдяки притаманній людству культурі, нова екологічна парадигма (НЕП) розглядає людські істоти як єдиний вид серед багатьох інших, залучених у біотичні спільноти, що створив соціальне життя. Складні причинно-наслідкові взаємозалежності та наявність зворотних зв'язків у «павутині природи» зумовлюють непередбачувані наслідки в результаті соціальних дій [Millennium Ecosystem, 2003]. Тому екосоціологічні дослідження мають спрямовуватися на вивчення здатності людини як особливого виду до виживання у рамках певних параметрів екосистеми й за умов її впливу на інші види, що конкурують за ту саму екологічну нішу [Стегній, 2012: с. 50–51].

Серед різноманітних форм людської діяльності ведення війни призводить до наймасштабніших екологічних наслідків [Lanier-Graham, 1993]. Для кожної історичної епохи притаманні певні особливості ведення війни, зміна яких завжди була пов'язана з розвитком технології озброєння, використанням

нових винаходів, а в новітній період з технологічним ускладненням усієї військової системи. Державна монополізація війни до кінця ХХ ст. означала, що певні правила війни принаймні загалом дотримувалися: правила військової стратегії, політичної раціональності та міжнародної легітимності.

Проте сучасні війни відбуваються в регіонах, де держава зазнає нестримного процесу дезінтеграції або де державотворення є настільки крихким, що еліти, які підтримують державу, не в змозі монополізувати застосування сили. «Сучасні війни» – це узагальнений термін для військових конфліктів, які відбуваються в усіх частинах світу після закінчення Другої світової війни. Щодо регіонального поширення, то їх переважна більшість припадає на країни третього світу, на Глобальний Південь, особливо південніше від Сахари. Вони не мають чіткого розмежування між війною та миром, формально не оголошуються та формально не закінчуються, як це можна побачити на прикладі «нескінченних» збройних конфліктів у Анголі, Конго чи в Афганістані.

До 1990-х років локальні війни майже виключно були внутрішньодержавними конфліктами між сторонами громадянської війни, етнічними групами, племенами та/або прихильниками лідерів банд і регіональних воєначальників. Поширенню воєнізованих угруповань сприяло масове озброєння гендерно-вікової когорти молодих чоловіків з країн третього світу. Для молодої людини, яка живе в регіоні, де панують бідність і структурне безробіття, єдиний шанс на краще життя надавала участь у бойових діях в якості найманця. Тому сучасні війни часто ведуться так, ніби вони є формою приватного найму [Einsiedel, 2017].

На початку 1990-х років почали говорити про «нові війни», про новий домінуючий тип війни. Так, німецький військовий історик і політолог Герфрід Мюнклер виступив із теорією дерегульованих воєн, без визнання норм міжнародного права, гуманітарних міркувань і угод щодо захисту цивільних осіб, поранених і полонених [Münkler, 2002]. Водночас він пояснює, що характеристики «нових воєн» аж ніяк не є абсолютно безпрецедентними. Він неодноразово порівнює такі збройні конфлікти з Тридцятилітньою війною.

Війну, яку США та їхні союзники розгорнули проти Іраку та його диктаторського режиму навесні 2003 р., Г. Мюнклер розглядає як другий тип нових воєн, як війну за гегемонію та порядок з боку наддержави. Публічно визнаною метою акції в Перській затоці була зміна режиму в Іраку, стабілізація Близького Сходу та надання арабським країнам демократичної та економічно ефективної моделі для наслідування. Війна була виграна у військовому плані швидко, але політично вона не принесла ані стабільності в Іраку чи регіоні, ані початку економічного піднесення. Натомість ця війна дала змогу США отримати доступ до других за величиною запасів нафти у світі [Münkler, 2003]. З погляду британської дослідниці Мері Калдор, «нові війни» є типом організованого насильства, який можна описати як переплетіння війни, організованої злочинності та масових порушень прав людини. Актори є глобальними і місцевими, державними й приватними, ведуться заради партикулярних політичних цілей із застосуванням тактики терору та дестабілізації [Kaldor, 2012].

На думку критиків теорії «нових воєн», більшість притаманних їм рис є не новими, а типовими для воєн, які велися до кінця геополітичного протистояння «Схід – Захід» [Schlichte, 2011]. Водночас визнається, що фінансування збройних конфліктів змінилося із закінченням геополітичної напруженості між СРСР і США [Tönnies, 2009]. Йдеться про функціонування та поширення «економіки насильства», заснованої на торгівлі природними ресурсами. Насамперед цей термін просто описує спосіб, у який держави та недержавні актори фінансують насильницькі конфлікти. Крім того, економіка насильства розуміється як соціальний простір, у якому розподіл і привласнення ресурсів контролюється насильством [Heupel, 2009].

Економіка насильства вписана в транснаціональні мережеві структури та зв'язки із так званою тіньовою глобалізацією. Зазвичай іноземні компанії отримують концесії на розробку родовищ ресурсів у конфліктуючих сторін. Червоні кхмери, наприклад, співпрацювали з тайськими компаніями, яким дозволяли вирубувати дерева на своїх ділянках. Природні ресурси також зазвичай продаються через іноземні компанії. В Ан-

голі південноафриканська компанія *De Beers* купила алмази у *UNITA*, щоб продати їх на міжнародній біржі в Антверпені. Поставки зброї також зазвичай організовуються через приватних осіб. У Ліберії компанії, які отримали концесії на ресурси, самі постачали зброю та інше озброєння. В інших випадках учасники конфлікту використовували доходи, отримані від торгівлі природними ресурсами, на оплату посередників зі Східної Європи [Pugh, 2004]. Новітнім прикладом активного використання природних ресурсів для фінансування війни є РФ, яка завдяки продажу нафти і газу на світових ринках отримує багатомільярдні надходження, навіть за умов західних санкцій проти експорту російських енергоносіїв та погіршення цінової кон'юнктури.

Важливість різних способів ведення війни в аналізі екологічних наслідків війни полягає у виявленні частоти, масштабу та складності екологічних ефектів, які зазвичай асоціюються з різними видами війни. Під екологічними ефектами розуміються зміни умов природного середовища (довкілля). Такі зміни можуть мати позитивний і негативний характер, зумовлювати поліпшення або погіршення природних життєвих умов. Екологічний ефект впливає або може впливати в майбутньому на економічні результати матеріального виробництва і невиробничої сфери. Екологічний ефект характеризується такими ознаками, як: походження (природний або штучний, зумовлений діяльністю людини), форма вияву (явний і латентний), можливість кількісного виміру (вимірювальний і невимірювальний).

Гібридна сутність сучасної війни полягає в переході від симетричної до асиметричної війни шляхом поєднання політичної, економічної, інформаційної та екологічної кампаній. Відбувається мобілізація людей і ресурсів, руйнація частини виробничих потужностей і зменшення національного багатства, зміна геополітичної ситуації, масове поховання загиблих, необхідність переселення постраждалих, інформаційне забезпечення (контрпропагандистське прикриття). Телебачення більше не функціонує лише як дзеркало подій, а стає медійним простором прийняття рішень. Як зауважує Карл Прюм,

історіографія «нових воєн» має стати їх медійною історією [Prümm, 2005].

За екстремальних умов державна система органів екологічної політики значною мірою втрачає функції атрибуту організаційної структури інституту екологічної безпеки. Неконтрольованим продуцентом надлишкових соціально-екологічних ризиків стають активні бойові дії. Грунтуючись на теоретичних підвалинах НЕП, ведення сучасної війни правомірно розглядати в сенсі ризиків цілеспрямованого впливу соціальних акторів на природне середовище, наслідки якого зазвичай повертаються іншим соціальним суб'єктам і суспільству в цілому у вигляді «віддачі середовища», обсяги та часовий континуум якої важко прогнозувати. Імовірнісні ефекти природного середовища – «ефекти бумерангу», за термінологією У. Бека, – мають свої закономірності та структури, і в цьому сенсі вони є предметом соціально-екологічного аналізу.

Для соціологічного дослідження обраної тематики вельми продуктивним є використання методологічних підходів нової субдисципліни «екології воєнних дій» (warfare ecology), яка розглядає біофізичні та соціально-економічні системи як поєднані, а характер впливу ведення війни на довкілля пов'язує з її таксономічною схемою, виокремленням трьох етапів – підготовчого, гарячої фази та повоєнної активності. Кожна стадія включає кілька ключових елементів, наслідки (табл. 7.1).

Усі три етапи генерують екологічні ефекти. Підготовка до сучасної війни потребує значних витрат ресурсів, накопичення стратегічних матеріалів, випробування зброї, проведення мілітарного навчання та супутніх активностей.

Наслідком інтенсивних тренувань на полігонах є нерозірвані боеприпаси, хімічне забруднення, кратерування ландшафту, знищення рослинності, ерозія ґрунтів. Під час бойових дій руйнується середовище проживання, відбуваються неконтрольований розподіл награбованих ресурсів для фінансування збройних формувань комбатантів, дезорганізація наявних соціально-етичних систем. У повоєнний період даються взнаки інтенсивне забруднення, масоване мінування території, пошкоджені та зруйновані інфраструктурні об'єк-

Таблиця 7.1

Таксономічна схема ведення війни [Machlis, Hanson, 2008: p. 730]

Ключові елементи	Етапи ведення війни		
	Підготовчий	Воєнний	Повоєнний
Цивільні особи	Пропаганда, система оповіщення безпеки, навчання цивільної оборони, формування ополчення	Раціонування, жертви, втрата житла та роботи	Переміщення, реабілітація, захворюваність, смертність, громадянський опір (civil resistance)
Військові	Вербування, призов, навчання, мобілізація	Військові кампанії, бої, битви, втрати, військово-полонені, реабілітація та лікування	Демобілізація, працевлаштування, реінтеграція, захворюваність, смертність, підтримка миру (миротворчість)
Матеріальні засоби	Дослідження та розвиток, тестування, виробництво, стратегічні матеріали, накопичення, розміщення	Бомбардування, стрільба зі стрілецької зброї, ракети, міни, матеріальне забезпечення (бензин, боєприпаси, запчастини)	Розмінування, утилізація зброї, очищення забруднених територій, конверсія виробництва
Інфраструктурні послуги	Планування, енергетичне та сировинне забезпечення, будівництво, технічне обслуговування, національна безпека	Порти, склади постачання, форти, військові бази, табори, госпіталі, дорожня інфраструктура, розміщення	Реконструкція та відновлення, виведення з експлуатації, закриття військових баз, економічне відновлення
Управління	Пропаганда, політика, стратегія, оборонні договори, економічні санкції	Пропаганда, громадянський контроль, альянси	Договори, обмін ділянками територій, репарації, суди над військовими злочинцями
Дипломатія	Шпигунство, альянси, переговори, санкції, миротворчість	Шпигунство, альянси та коаліції, ведення переговорів про капітуляцію, припинення бойових дій	Обмін військово-полоненими, договори про капітуляцію, договори про економічну допомогу

ти, деградовані ландшафти та екосистемні послуги, довготривалі розлади психічного здоров'я постраждалого населення.

Далі основна увага приділяється трьом ключовим елементам наведеної таксономічної схеми: військовим, матеріальним засобам та інфраструктурним послугам. Згідно з НЕП, зовнішні екологічні обмеження людської діяльності інтерпретуються як соціальні факти, тобто як внутрішні соціальні регулятори суспільного життя. Соціологічна релевантність соціально-екологічної взаємодії ґрунтується на тому, що людська популяція залежить у сенсі виживання від біофізичних умов довкілля, а це, своєю чергою, вимагає чіткішого розуміння тих функцій, які природне довкілля виконує щодо неї.

Можна виокремити три головні функції. Перша – це забезпечення ресурсами, необхідними для життя, включно з повітрям, питною водою, продуктами харчування. Друга функція пов'язана з утилізацією відходів у значних кількостях та розмаїтті. Тому природне довкілля має виконувати функцію «стічної канави» або «контейнера для відходів». При цьому довкілля їх поглинає або перетворює на корисні або, як мінімум, нешкідливі сполуки. Третя функція полягає в забезпеченні «життєвого простору» для людських популяцій. Однак довкіллю складно виконувати ці три функції, адже коли воно виконує одну функцію, його здатність виконувати дві інші часто послаблюється.

Конкуренція між екологічними функціями стає явною тоді, коли використання певної території для захоронення відходів робить її непридатною для проживання людей. Коли якась територія використовується як звалище сміття або могильник небезпечних відходів, люди не хочуть жити поруч з такими місцями. Подібним чином, якщо має місце витік небезпечних матеріалів зі звалищ і забруднення ними ґрунту, води чи повітря, місцевість уже неможливо використовувати для отримання питної води або для вирощування сільськогосподарської продукції.

Відтворення популяцій вимагає, щоб кожна мала джерело енергії, простір для життєдіяльності та місце для захоронення відходів. Усі біологічні організми створюють навантаження

на природне середовище, тим самим змінюючи його здатність підтримувати життєдіяльність, поглинати і перетворювати відходи. Несну здатність (carrying capacity) довкілля для певного виду організмів і відповідного способу життя можна визначити як максимально можливе, постійно додаване навантаження, тобто навантаження, незначне перевищення якого може зруйнувати здатність природного середовища підтримувати відповідний біологічний вид [Стегній, 2012: с. 79–80].

У сучасному глобалізованому світі для низки країн існує можливість обійти проблему перевищення несної здатності своєї території за рахунок «невидимої» несної здатності – тобто тієї, що локалізована в інших країнах. Необхідні для такої держави продукти харчування лише частково надходять з «видимих площ», тобто фактичних земельних угідь, розташованих усередині країни, натомість значна частина імпортується. Георг Боргстрем увів поняття «вдавані площі» (ghost acreages) для позначення віртуальних площ, потрібних таким державам для забезпечення продуктами харчування свого населення й компенсації нестачі своєї несної здатності [Engh, 2020]. Половина зерна, яке закуповує Світова продовольча програма ООН для близько 120 млн людей країн Африки та Азії, надходила саме з України¹.

Поняття несної здатності довкілля означає рівень не тільки граничного навантаження на нього, а й виділення «енергії розпаду», тобто удару по розташованих у природному середовищі суб'єктах та інститутах, які ніколи повністю не повернуться до початкового стану. Щодо цього Вільям Р. Катон влучно зауважив, що «забруднення» не варто розглядати як просту незручність або свідчення несприйнятливості людей індустріального світу до естетичних цінностей, бо, насправді, це сигнал з екосистеми про «порушення середовища проживання» [Catton, 1982: p. 176].

В умовах сучасної війни середовище проживання насичується і перенасичується сторонніми предметами і речовина-

¹ Народження голоду з вогню: Огляд аналітики про продовольчу безпеку світу в контексті війни в Україні. URL: <https://ecoaction.org.ua/narodzhennia-holodu-z-vohniu.html>

ми, які не можуть бути з часом асимільовані до нього. У цьому сенсі відбувається поступове перетворення природного середовища проживання на штучне, непридатне для життя, з необхідністю постійного догляду та спостереження. Понад те, перевищення несної здатності трансформує середовище з поглинача (нейтралізатора) шкідливих речовин у їх виробника. Водночас руйнуються усталені соціально-біологічні системи та збільшуються потреби в ресурсах для підтримання екологічної системи в робочому стані.

За умов теперішньої війни знання про закономірності поведінки природних і створених людиною систем використовується як екологічна і військово-політична зброя, спрямована на руйнування процедур і схем водозабезпечення, забруднення рік і водойм. Масовані артилерійські та ракетні обстріли окупаційними військами РФ України є прикладом важкого травмування систем життєзабезпечення мирного населення: продовольчих складів, підстанцій енергозабезпечення, систем водопостачання та водовідведення, загального зниження соціального та екологічного капіталу постраждалих територіальних громад.

Паралельно відбувається надмірне виробництво сміття (wastes) і утворення мертвих зон (dead areas). Насамперед йдеться про ризикогенне сміття – не знешкоджені міні поля, зруйновані мережі життєзабезпечення, спалені ліси. Будь-який вид сміття є нестабільним і нелокальованим. Унаслідок процесів природного, хімічного і соціального метаболізму сміття або його похідні постійно мігрують, іноді асимілюючись до середовища, а іноді, навпаки, породжуючи нові високоризикогенні хімічні сполуки. Кількість і характер побутового сміття є важливим індикатором соціального благополуччя. Широкомасштабне знищення будівель, споруд критичної інфраструктури, руйнування спеціальних служб прибирання та утилізації сміття призвели до критичного перевиробництва сміття. При цьому припинення активних воєнних дій і початок реабілітації певного населеного пункту не переривають деградацію соціально-екологічних систем з огляду на інерційність цих процесів [Witnessing, 2020].

Військова активність як чинник контамінації довкілля

Збройні сили споживають величезну кількість викопного палива, що спричиняє накопичення вуглекислого газу в атмосфері, виробляють надмірну частку токсичних відходів, збільшують техногенне навантаження на природні ресурси. Переміщення транспортних засобів, літаків і кораблів у розгалуженій глобальній мережі баз збільшує потребу в енергії. Військове використання ресурсів передбачає стратегічне накопичення боєприпасів, запасних частин, викопного палива та іншого допоміжного обладнання. Споживання ресурсів військовими ще надто збільшується галузями, які виробляють боєприпаси та супутнє обладнання для збройних сил та їх допоміжної економіки, розширюючи загальний токсичний слід. Отже, збройні сили важливо розглядати як соціальний інститут, а соціологічний підхід до інституційних, структурних і технологічних їхніх характеристик дає змогу аналізувати військову активність як вагомий чинник екологічної деградації та виникнення різних екологічних проблем.

Спостереження за екологічними наслідками діяльності військових спирається на теорію «млинового колеса руйнування» (treadmill of destruction), яка, своєю чергою, ґрунтується на теорії «млинового колеса виробництва» (treadmill of production) Аллана Шнайберга. Остання пророкує деградацію довкілля внаслідок «вилучення» (збіднення енергетичних і матеріальних ресурсів) та «додавання» (забруднення довкілля), що відповідає логіці процесів капіталістичного нагромадження з їх самовідтворюваністю й циклічністю [Schnaiberg, 1980]. Військово-промисловий комплекс є частиною соціальних рушійних сил екологічної деградації і не визнає природних обмежень. Збройні сили як кінцеві споживачі продукції ВПК пов'язані з економікою виробництва і поруч з цим генерують окрему власну динаміку зростання, яка потребує величезної кількості капіталу, постачання енергії та іншої сировини для підтримки своєї діяльності.

Відповідно парадигма «млинового колеса руйнування» у відносинах між військом і довкіллям виявляє експансіоністську

динаміку мілітаризму з його глибоким впливом на природне середовище та виникнення чітких моделей екологічної нерівності [Givens, 2014], а також породжує специфічні форми деградації навколишнього середовища. Мілітаризм створює млинове колесо руйнування, яке фактично обмежує захист навколишнього середовища. У зв'язку з сучасною модернізацією бойових дій, швидким прогресом зброї масового знищення водночас зростає кількість основних факторів значного стресу та збитків, які мілітаризація створює для співіснуючих екосистем і довкілля.

Військова активність має надзвичайно потужний негативний вплив на структуру та функціонування екосистеми. Пертурбація середовища існування, контамінація природного довкілля неминуче призводять до втрати біорізноманіття внаслідок як гострих, так і хронічних ефектів у наземних та водних системах. Міра, якою військова активність може впливати на екосистему та популяції, що є її складовими, повністю залежить від характеру порушення, чутливості біологічної системи (зокрема її стійкості) і часового континууму таких впливів [Closmann, 2009].

У цьому випадку військова активність розглядається в широкому значенні й охоплює військове виробництво канцерогенних речовин забруднення довкілля, підготовку військових на полігонах, прямий збройний конфлікт між двома і більше сторонами. «Ведення війни» охоплює етап підготовки (зокрема, військові навчання зі злагодження дій військових формувань, підготовку важкого озброєння та його налагодження), етап мобілізації, фазу збройного зіткнення та супутні активності сторін збройних дій одна проти одної.

Підготовка до збройного конфлікту пов'язана з випробуванням, виробництвом, транспортуванням та розміщенням зброї. На кожному з цих етапів існує потенційна загроза забруднення довкілля. Хімічні речовини можуть бути виготовлені для використання у зброї для ліквідації живої сили противника та/або змінення ландшафту з метою отримання стратегічної тактичної переваги. Вуглеводні хімікати та сполуки металів можуть мати як одномоментний руйнівний і токсичний ефект, так і спадковий ефект, зберігаючись у ґрун-

ті, воді та тканинах тварин упродовж тривалого часу [Clark, Jorgenson, 2012].

Вплив на екосистеми пов'язаний з проектуванням військової інфраструктури та операційним використанням військових навчальних баз, розміщенням військової техніки та особового складу з метою проведення загальновійськового навчання та узгодження тактичних дій. Варіація розмірів та оперативного використання військових навчальних баз зумовлює широкий спектр антропогенних впливів, як за типом, так і за ступенем тяжкості впливу на локальну екосистему. Такі впливи поділяють на дві великі категорії: облаштування таких баз – проектування й будівництво споруд і полігону, а також їх оперативну діяльність, що передбачає використання самої інфраструктури з відповідним цільовим військовим призначенням конкретного об'єкта [Zentelis, Lindenmayer, 2014]. Так, будівництво військово-морських портів і верфей має більший ризик контамінації прилеглих водойм, ніж розміщення наземної злітно-посадкової смуги, яка може бути розташована за кілометри від водних ресурсів, оточених буферною зоною природної рослинності. Тобто будівництво військових баз, розташованих у різних локаціях, має різний специфічний вплив на довкілля залежно від особливостей ландшафту та екосистеми, у межах яких вони облаштовані [Gontier, 2007].

Деякі з цих впливів спричиняють деградацію середовища існування, ерозію ґрунту та хімічне забруднення. Ініціальна забудова ділянки вимагає очищення від природної рослинності, зокрема дерев, з подальшою інтенсивною виїмкою ґрунту та його ущільненням. Цей процес змінює природний ландшафт через видалення рослинності та запобігання її можливому відновленню. Знищення рослинності в поєднанні з розкопкою ґрунту збільшує ймовірність ерозії ґрунту та зменшує швидкість інфільтрації води, змінює екологію ландшафту шляхом зміни структури та хімії ґрунту, а також підвищення швидкості стоку води [Kopel et al., 2015].

Військова інфраструктура та обладнання підлягають суворому контролю їх стану, що створює потребу в перманентному обслуговуванні та належному утриманні їх. Обслуговування таких технологічно небезпечних об'єктів призводить до

утворення значної кількості відходів, канцерогенних у тому числі. Недотримання процедури зберігання або утилізації важких металів, різноманітних хімічних і паливно-мастильних речовин зазначених відходів може призвести до серйозного забруднення води й деградації середовища існування, що безпосередньо впливає на збереження біорізноманіття. Задokumentовано повідомлення про військові об'єкти, де канцерогенні відходи скидали безпосередньо у відкриті відстійні та випарні ставки, шахти та колодязі [Goldsmith, 2010].

Згідно з Конвенцією про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. (ухвалена в Женеві), заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати, або, як можна очікувати, завдадуть широкої, тривалої та серйозної шкоди природному середовищу. Проте цілком очевидно, що в періоди збройних конфліктів домінує антропоцентричний, а не екоцентричний погляд на природні ландшафти [Стегній, 2023]. Тому у військовій термінології природні екосистеми розглядають як «місцевість» для позначення конкретного фізичного простору бойових дій. Надмірна і неконтрольована вибірка деревини для побудови великої протяжності укріплень і бліндажів становить загрозу для лісової екосистеми. Серед різних типів активних бойових дій, які мають помітний вплив на структуру та функції екосистеми, виокремлюють повітряні, морські та наземні військові операції [Lawrence et al., 2015: p. 444–446].

Слухова система багатьох тварин більш чутлива, ніж у людей, тому повітряна військова активність є значним джерелом шумового забруднення і негативно впливає на популяцію диких тварин. Виробництво шуму від військової авіації по-різному впливає на дику природу й має первинний, вторинний та третинний ефекти. Ці наслідки залежать від акустичної тривалості та інтенсивності, можуть мати гострий або хронічний перебіг, призводити як до сублетальних, так і до летальних впливів. Первинні ефекти можуть включати розрив барабанної перетинки, зсув слухової здатності та слухові маскування сигналу (нездатність ідентифікувати шуми здобичі, хижака або партнерів). Вторинні ефекти належать до фізіологічних впливів, що можуть призвести до перешкод у розмноженні, в

пошуку їжі та використанні природного середовища існування диких тварин, які живуть у районах з авіаційним шумом. Третинні впливи утворюються з комбінації первинних і вторинних ефектів, що може призвести до скорочення популяцій, вимирання видів та деградації середовища існування.

У період повітряної війни численні бомбардування територій, цілком очевидно, спричиняють підвищену смертність диких тварин і знищують природне середовище їх існування, і як наслідок, призводять до занепаду локалізованої популяції [Majeed, 2004].

Морський конфлікт має різноманітний спектр впливу на морське середовище. Кораблі були причетні до завезення чужорідних видів у неколонізовані регіони моря за звичайних обставин мирного часу, що досягалось через скидання баластових вод і зведення військово-морських споруд або завезення матеріалів. Так, коричнева деревна змія (*Boiga irregularis*) була завезена на острів Гуам лише у 1949 р. після Другої світової війни, найімовірніше, на військовій техніці, яку рятували з Нової Гвінеї через великий порт на острові Манус [Rodda Savidge, 2007]. Цей вид плазунів згодом вторгся в усі наземні екосистеми Гуама, що призвело до негативного впливу на локальне біорізноманіття, а саме винищення багатьох видів місцевих безхребетних.

Під час активних періодів війни морські вибухи та гідроакустичні операції заважають багатьом водним видам. Якщо на суходолі вибухова хвиля в повітрі не настільки потужна через малу щільність повітря та швидкий резонанс згасання, то у воді ударна хвиля відзначається нищівною силою. Акустична частота, яку використовують дельфіни та кити, збігається з морськими гідролокаторами, які можуть спричинити крововилив у вухо та викидання на берег. Маневрування військових кораблів та підводних човнів Чорноморського флоту РФ, які іноді підходили до берега на відстань до ста метрів, призвело до загибелі десятків тисяч дельфінів лише за перший рік повномасштабного вторгнення в Україну.

Сучасна наземна війна незрідка змінювала природні ландшафти та впливала на дику природу в різні способи [Lindsell et al., 2011]. Для зменшення кількості листя та покращення ви-

димості противника під час бойових дій використовували гербіциди. З огляду на довготривалу стійкість цих хімікатів у довкіллі це призводило до їх біонакопичування. Часто військові для ведення наземних операцій розташовувались в обмежених ареалах існування ендемічних і близьких до зникнення видів, становлячи потенційну загрозу для цих організмів. За даними Української природоохоронної групи, 44% найцінніших територій природно-заповідного фонду опинилися в зоні бойових дій, під тимчасовим контролем російських військових або є недоступними для України. Мали місце цілеспрямовані підпали пам'яток дикої природи. Перед загрозою існуванню серед ареалів рідкісних та ендемічних видів і оселищ опинилися цілині нерозорані степи, крейдянні схили на Донеччині, приморські оселища у південних областях, болота на півночі.

Найбільшу небезпеку для структури наземної екосистеми, цілком очевидно, становить сучасна зброя сухопутних військ. Маневри важкої військової техніки, насамперед гусеничних танків, залишили по собі екологічний слід, відчутний навіть через 55 років після завершення Другої світової війни: збільшене ущільнення ґрунту та змінену флору [Prose, Wilshire, 2000]. Використання наземних мін призвело до загибелі значної кількості ссавців і пошкодження цілісності екосистеми внаслідок знищення рослинності та деградації структури ґрунту [Certini et al., 2013], вони залишають довготривалу спадщину для довкілля і є реальною загрозою навіть через десятиліття після закінчення війни.

Найбільшу шкоду довкіллю в сучасній війні завдає використання військовими надпотужних снарядів та двигунів. До новітніх боєприпасів належать бронебійні снаряди зі збідненим ураном, які потенційно можуть призвести до негативних наслідків для здоров'я людини як через забруднення організму важким металом, так і його радіоактивне випромінювання. Тому комітет Європарламенту з питань охорони здоров'я у 2010 р. рекомендував у регіонах бойових дій не допускати населення до ураженої такою зброєю техніки та утилізувати її в належний спосіб.

Унаслідок детонації ракет та артилерійських снарядів утворюється низка хімічних сполук і значна кількість токсичної

органіки, що призводить до окислення поверхневих ґрунтів, деревини та дернини. Голий ґрунт в утвореній воронці ущільнюється по її стінках, адже основна дія ударної хвилі припадає саме туди, це деградований за своєю структурою ґрунт. Спричинені потужним артилерійським обстрілом неглибокі кратери залишаються позбавленими вегетативного росту, тоді як глибокі сягають ґрунтових вод, які стають непридатними для колонізації наземними видами рослин [Ниру, 2008].

Російсько-українська війна актуалізувала проблему використання неконвенційних видів озброєнь із відповідним додатковим негативним акумулювальним впливом на довкілля. Застосування військовими РФ фосфорних бомб, заборонених Женевською конвенцією як боеприпасів запальної дії, спричинило пожежі на великих площах. При горінні часток білого фосфору утворюється дрібнодисперсний туман фосфорної кислоти, який суттєво обмежує видимість і має подразнювальну дію на органи дихання та очі. Сполуки фосфору спричиняють тривале забруднення ґрунтів і вод, загибель водних організмів і посилення цвітіння води при потраплянні їх у водойми. Безпосередня шкода довкіллю методами ведення воєнних дій російською окупаційною армією є екологічним злочином, а численні пошкодження об'єктів критичної інфраструктури збільшує ризик перевищення несної здатності довкілля [Стегній, 2022].

Окремим кейсом використання водних ресурсів для створення перешкод воєнному противнику є історія підривів гідростанцій Дніпровського каскаду гідроелектростанцій. Під час Другої світової війни спочатку радянська, а потім німецька армія по черзі підривали греблю ДніпроГЕС у з метою перешкоджання наступу противника. У червні 2023 р. російські окупаційні війська здійснили підрив дамби Каховської ГЕС, спричинивши найбільшу екологічну катастрофу техногенного походження в Україні після Чорнобильської катастрофи. Згідно зі статтею 56 Додаткового протоколу I від 1977 р. до Женевських конвенцій, руйнування ГЕС вважається зброєю масового знищення і воєнним злочином невибіркової дії. Синхронізація підриву цієї дамби з масованою ракетною атакою Київської області, у межах якої розташована гребля Київсь-

кої ГЕС, створила ризик каскадного руйнування кумулятивною ударною хвилею з максимальним затопленням території Дніпровського басейну.

У результаті руйнації Каховської ГЕС відбулось потрапляння у водні маси мастила, хімічних добрив, каналізаційних стоків, що спричинило масовий мор риби, птахів та інших представників фауни, а також масову загибель домашніх тварин під час повені. Оскільки в зоні затоплення опинилась значна територія заповідного фонду, виникла небезпека знищення біорізноманіття прилеглих районів, зокрема окремих ендемічних видів. Критичне обміління Каховського водосховища, як складової однієї з найбільших у Європі зрошувальних систем, фактично унеможливило вирощування значної частини сільськогосподарської продукції в середньостроковій перспективі. Серед малопередбачуваних екологічних ефектів одномоментного зменшення води у величезному водосховищі є втрата значної площі нерестовищ риби, заболочення осушених земель, зміна кліматичного режиму регіону, виникнення рукотворних пустель. Окремо постало питання альтернативних Каховському водосховищу джерел безпечного водопостачання для охолодження ядерних реакторів Запорізької АЕС.

Погрози використання «брудної бомби», тактичної ядерної зброї, траєкторії запуску російських крилатих ракет на критичній відстані від енергоблоків українських АЕС, перетворення окупаційними силами Запорізької атомної електростанції на військовий логістичний хаб, і нарешті, призупинення участі РФ у Договорі про стратегічні наступальні озброєння актуалізують небезпеку потенційного радіаційного забруднення.

Повоєнні екологічні ефекти та інституційна рефлексія «зеленої реконструкції»

Загальним підсумком сучасної війни є повсюдне й пришвидшене скорочення придатного для життя людей простору, заміщення самопідтримувальних екосистем штучними, які потребуватимуть з часом дедалі більше ресурсів на їх відновлення та підтримання. Це актуалізує необхідність

поглибленого розгляду екологічних наслідків воєнних дій з акцентом на розробленні нових політичних інструментів та угод аналогічно до захисту прав людини у воєнний час. Через труднощі, пов'язані з проведенням досліджень у районах військової діяльності (зокрема, через обмежений доступ, небезпечні умови), інформація, що стосується військового впливу на довкілля, є відносно рідкісним явищем, і часто цей вплив вивчають через роки після припинення військової активності. Соціально-екологічні дослідження допомогли б виявити екологічні наслідки військової діяльності, вплив воєнних дій на структуру екосистеми і таким чином встановити можливості пом'якшення негативних наслідків у розробленні оптимальних стратегій реабілітації та відновлення уражених ділянок довкілля. Прямим негативним ефектом воєнних дій є «екоцид» – знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери й водних ресурсів, порушення харчового ланцюга і збою в екосистемі у майбутньому. Згідно з міжнародним правом, під екоцид підпадають факти цілеспрямованого негативного впливу на природне середовище, у тому числі й під час бойових дій [Machlis, Hanson, 2008].

На територію України припадає 35% біорізноманіття Європи. За перший рік повномасштабного вторгнення РФ п'ята частина заповідного фонду України відчула на собі наслідки бойових дій, під загрозою знищення опинилися близько 600 видів фауни та 750 видів флори, зокрема червонокнижні види. Внаслідок бойових дій пошкоджено 160 із 271 об'єктів Смарагдової мережі загальною площею 627 тис. гектарів. Ці «смарагдові» об'єкти є частиною європейської системи охоронюваних природоохоронних територій і природних середовищ існування видів, що перебувають під загрозою зникнення. Станом на весну 2023 р. три млн гектарів лісів в Україні постраждали через російську агресію та потребують відновлення. З метою відновлення стійких до кліматичних змін лісів з високими захисними властивостями Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів затвердило Перелік чужорідних видів дерев, заборонених у відтворенні лісів і полезахисних смуг. Висока насіннева продуктивність інвазивних видів дерев не дає шансів місцевим видам проростати, захоплюючи

все нові території та позбавляючи інші рослини доступу до світла. Особливо активно такі види поширюються у пошкоджених екосистемах. Положення про заборону використання чужорідних видів дерев також увійшли до Державної стратегії управління лісами України до 2035 р. та Стратегії біобезпеки та біологічного захисту.

Виснаження природних ресурсів унаслідок активних бойових дій також безпосередньо пов'язане з пролонгацією функціонування економіки насильства в повоєнний період [Heupel, 2009]. Фактично кілька спроб ООН підтримати імплементацію мирних угод провалилися в 1990-х роках, зокрема, через те, що незадоволені конфліктуючі сторони все ще могли отримувати прибуток від торгівлі природними ресурсами. В Анголі та Сьєрра-Леоне, наприклад, такі спроби також провалилися, тому що UNITA та RUF продовжували отримувати високий прибуток від контрабанди алмазів і в такий спосіб мали змогу продовжувати свій збройний опір. У Камбоджі червоні кхмери змогли блокувати виконання всеосяжного мирного договору протягом кількох років, головним чином тому, що вони мали змогу використовувати значні доходи від торгівлі дорогоцінним камінням і деревиною для утримання своїх бойових підрозділів [Wennmann, 2005].

Основні зусилля ООН спрямовані на остаточне припинення насильницьких конфліктів, які фінансуються торгівлею природними ресурсами, стимулювали пошук ефективних інструментів для послаблення економіки насильства, типової для «нових воєн». Першим інструментом є короткострокові заходи, спрямовані на припинення насильницьких конфліктів і стабілізацію мирних процесів на початковому етапі. Таким інструментом виступає військове втручання різноманітних силових структур з метою витіснення озброєних груп із зон видобування природних ресурсів. У Камбоджі уряд направив регулярну армію для відвоювання лісів уздовж кордону з Таїландом. В Анголі уряд найняв приватну охоронну компанію, щоб витіснити UNITA з алмазних родовищ. У Сьєрра-Леоне миротворці ООН прагнули розширити свою присутність на алмазних родовищах. Військові інтервенції виявилися ефективною стратегією послаблення економіки насильства в короткостро-

ковій перспективі. Фактично у кількох випадках вони змогли значно послабити економіку озброєних груп і чинити тиск на озброєні групи, щоб вони припинили військові дії. У той же час військове втручання не є гарантією тривалого миру. Так, згідно з дослідженням Філіпа Ле Біюна та Еріка Ніколла, лише в половині випадків послаблення економіки насильства, досягнуте внаслідок військового втручання, призвело до тривалого миру [Le Billon, Nicholls, 2007].

Другим інструментом є кооптація збройних груп: збройним групам дозволяється продовжувати отримувати дохід від торгівлі природними ресурсами, якщо вони припиняють бойові дії та зобов'язуються не використовувати виручені кошти для оснащення бойових підрозділів. Як альтернатива окремим командирам дозволяється продовжувати експлуатацію та відчуження ресурсів, якщо вони припиняють збройний опір і відокремлять свої підрозділи від керівництва. Однак кооптація збройних груп є не лише морально сумнівною – актори, які застосовують насильство, винагороджуються, що зумовлює значні ризики. З одного боку, відповідні поступки можуть залучити послідовників, які також хочуть забезпечити права на експлуатацію природних ресурсів. З другого боку, навряд чи можливо створити прийнятну для населення систему сталого використання ресурсів, якщо окремі права будуть передані лишнім конфліктуючим сторонам [Ballentine, Nitzschke, 2003].

Третім інструментом є багатосторонні санкції, спрямовані на запобігання або принаймні обмеження торгівлі природними ресурсами з зон конфлікту. З кінця 1990-х років Рада Безпеки ООН все більше забороняє торгівлю природними ресурсами, доходи від якої використовуються недержавними та державними суб'єктами для фінансування насильницьких конфліктів. Ще на початку 1990-х років вона підтримала мораторій на експорт стовбурів дерев, який тимчасова адміністрація Камбоджі запровадила, щоб послабити червоних кхмерів. Згодом Рада наклала ембарго на алмази з Анголи та Сьєрра-Леоне, які не мають державного сертифікату походження, а також на алмази з Кот-д'Івуару, щоб послабити насильницьку економіку [Cortright et al., 2002].

Ефективність міжнародних санкцій щодо використання природних ресурсів для фінансування воєнних дій поки неоднозначна, що підтверджує сучасна російсько-українська війна. На тлі антиросійських санкцій, введених у зв'язку з вторгненням РФ в Україну, Індія та Китай викупили у квітні 2023 р. переважну більшість російської нафти за цінами, що перевищували встановлену країнами G7 «стелю цін». Санкції також є переважно короткостроковим інструментом, спрямованим на припинення гарячої фази воєнного конфлікту.

Водночас санкції можуть сприяти істотному скороченню фінансових надходжень за умови моніторингу їх неухильного виконання. Так, у резолюції ПАРЄ «Політичні наслідки агресії РФ проти України» (червень 2023 р.) заявлено про створення механізму для моніторингу дотримання санкцій і відстеження ухилення від їх дотримання. З метою протидії використанню природних ресурсів для ведення війни в резолюції оголошено створення стратегічної європейської автономії від російських нафти й газу, а також заходи щодо запобігання перепродажу російських корисних копалин до Європи через треті країни.

Довгостроковими системами регулювання економіки наслідства можуть слугувати транснаціональні режими сертифікації торгівлі природними ресурсами. Найдосконалішим режимом такого роду є Схема сертифікації Кімберлійського процесу, яка набула чинності 2003 р. й призначена для запобігання торгівлі так званими конфліктними діамантами, і підтримується численними державами, неурядовими організаціями та приватними компаніями. Держави-підписантки (включно з Україною) зобов'язуються експортувати та імпортувати лише діаманти, які мають сертифікати походження від національних систем сертифікації, які, своєю чергою, відповідають узгодженим мінімальним стандартам. Кімберлійський процес, втім, поки що не був дуже успішним, оскільки стандарти часто не виконуються, а порушення караються лише у виняткових випадках. Порівнянного режиму сертифікації для торгівлі деревиною ще не існує.

Іншим інструментом, орієнтованим на довгострокову перспективу, є національні системи регулювання, які гарантують справедливе та стійке використання ресурсів. Тобто правила

та процедури, які дозволяють широкій громадськості належним чином брати участь у доходах від використання природних ресурсів і запобігають надмірній експлуатації природи для отримання короткострокових прибутків. Навіть незважаючи на те, що багато урядів риторично зобов'язалися створити такі системи регулювання, їх широкого впровадження не відбулося.

Повоєнні екологічні ефекти безпосередньо пов'язані з утилізацією. Віддалений вплив хімічних речовин зумовлений як їхньою потенційною стійкістю, так і недоліками національних програм утилізації накопиченої зброї. Після Другої світової війни бойові хімічні речовини, такі як гірчичні гази та миш'якові отрути, упаковували в контейнери і безпосередньо утилізувались в океані, що стало поширеною практикою тогочасного світу [Smith, 2011]. Утилізація таких хімікатів в океані пов'язана з ризиком корозії металевих контейнерів і вимивання хімічної речовини в океан, що може призвести як до локалізованого впливу, так і до більш масштабного поширення через харчовий ланцюг окремих видів риб. Зокрема, було встановлено, що компонент хімічної зброї адамсит постійно міститься у тканинах атлантичної тріски. Виявлений факт демонструє біоампліфікацію² та накопичення цієї речовини на вищих трофічних рівнях [Long, 2009].

Наслідком інтенсивного використання важкої броньованої техніки в російсько-українській війні стала надмірна кількість спалених на фронті танків, бойових броньованих машин і військових автомобілів. У повоєнний період Україна на тривалий час залишиться найбільшим у світі постачальником військового металобрухту. За оцінками асоціації «УаВтормет», станом на квітень 2023 р. підтверджені обсяги ворожої техніки, що можуть бути переведені в категорію металобрухту, сягали 480–500 тис. тонн. Зазначений військовий металобрухт становить потенційну екологічну загрозу з огляду на забрудненість металу залишками вибухових речовин, органічних відходів, дизпалива і технічних речовин. Збір і переробка знищеної військової техніки в металобрухт є технологічно складним і

² Ампліфікація – збільшення кількості певних фрагментів ДНК шляхом молекулярного клонування.

вартісним процесом. Для перетворення танку на товарний металобрухт кожний об'єкт підлягає обстеженню на вибухо-небезпечність, санітарній обробці з наступним аналізом хімічного складу металу та сортуванням.

Наявна кількість військового металобрухту є достатньою для організації нових підприємств або переоснащення існуючих ливарних виробництв. На перешкоді цьому – надмірна зарегульованість і непрозорість ринку з переробки брухту чорних, кольорових і дорогоцінних металів, а також неузгоджене законодавство, насамперед визначення юридичного статусу військового брухту і гарантій права власності на нього. Інституційною рефлексією профільних міністерств має стати розробка державної політики поводження з військовим металобрухтом. Необхідний чіткий юридичний механізм із надання залишкам військової техніки статусу брухту, її списання і набуття інвесторами гарантій права власності на неї. У ситуації обмежених фінансових можливостей України доцільним є стимулювання інвестиційних проєктів за рахунок законодавчого і регулятивного унормування супутніх процесів.

Повоєнна політика миру та безпеки стикається зі значними викликами гуманітарного та економічного розвитку, пов'язаними із серйозною деградацією екосистемних послуг – усіх корисних ресурсів і вигод, які людина може отримати від природи. На важливості екосистемних послуг наголошується у новому законі ЄС про відновлення природи, який пропонується ухвалити національним парламентам до кінця 2024 р. Закон передбачає розробку планів для відновлення водно-болотних угідь, річок, лісів, пасовищ, морських екосистем і видів, що мешкають у них, збільшення біорізноманіття, відновлення тих функцій, які природа надає нам безплатно, наприклад, очищаючи воду і повітря, запилюючи культури, зменшуючи вплив повеней і посух, стримуючи глобальне потепління. Від екосистемних послуг залежить задоволення фундаментальних потреб людини в середовищі існування й продуктах харчування, а отже, від них безпосередньо залежить рівень життя людської спільноти [Василюк, Ільмінська, 2020].

Серед екосистем, які зазнають негативного впливу військових дій, найбільше страждає екосистема ґрунту. До ерозії

грунтів під час війни призводять не лише вибухи боєприпасів, а й прямі пошкодження ґрунтового покриву важкою технікою, а також вириті фортифікаційні споруди та окопи різних типів. Враховуючи, що більшість військових дій у південному регіоні нашої країни відбувались у зоні поширення родючих ґрунтів України та Європи, вплив забруднення та ерозії на сільське господарство буде навіть більш значним, ніж на дику природу.

За даними ДСНС, станом на березень 2023 р. загальна площа замінованих територій в Україні внаслідок російської агресії становила 174 тис. кв. кілометрів, що дорівнювало третині всієї території країни. Реабілітація землі, розчленованої вирами, є ресурсовитратним шляхом, тому рішення щодо нього слід приймати з урахуванням аналізу щільності та важкості наслідків ушкоджень. Неминучим є те, що частина територій дійсно має неприпустимо великі рівні забруднення. На думку окремих екологів, вивчення рівня забруднення на таких величезних площах навряд чи можливе найближчими роками і вимагатиме набагато більших коштів, ніж розмінування. Тому пропонується розглянути кардинально альтернативний варіант, який не потребує жодних засобів – «залишити територію у спокої та дати природі відновитися» [Василюк, Колодежна, 2022: с. 9] у рамках так званої зеленої реконструкції (green reconstruction).

Останню слід розглядати як комплексний середньо- та довгостроковий підхід до розв'язання проблем довкілля, охорони здоров'я, економіки постраждалих від війни територій. Міжурядова група експертів з питань зміни клімату (ІРСС) пропонує розглядати зелену реконструкцію як перехід від досягнення окремих, розрізнених, непов'язаних цілей сталого розвитку до стійкого до зміни клімату розвитку шляхом одночасного скорочення викидів парникових газів (mitigation) та адаптації, зокрема зменшення вразливості шляхом скорочення втрат біорізноманіття [ІРСС, 2022]. Таке розуміння зеленої реконструкції потребує розробки спеціальної програми саме повоєнного відновлення довкілля.

Зелена реконструкція є необхідністю для забезпечення виживаності та конкурентоспроможності економіки України в

майбутньому. Реконструкція не повинна відтворювати старі довоєнні активи, засновані на викопних копалинах. Відновлювані джерела енергії (ВДЕ) все більше впроваджуються по всьому світу, а витрати на них і виробничі методи продовжують знижуватися порівняно з викопною енергією. У контексті поточної геополітичної напруженості економічна залежність від імпортованого викопного палива передбачає величезний ціновий ризик для будь-якої економіки порівняно з енергією з ВДЕ, що має лише капітальні витрати [Saha et al., 2022]. Чіткі імперативи декарбонізації впливають не лише з очевидної необхідності досягнення більшої енергетичної безпеки та незалежності, а й з вимог щодо вступу до Європейського Союзу після надання Україні статусу країни-кандидата на вступ [Zhou, Anthony, 2023].

Початкові інвестиційні витрати на зелені технології будуть вищими порівняно зі старими. Проте протягом життєвого циклу активів відбуватиметься економія, оскільки витрати на енергію або паливо нижчі порівняно зі старими технологіями. Пропозиції післявоєнної відбудови України зосереджені на зеленій реконструкції, проте деякі технології все ще знаходяться на більш ранніх і дорогих етапах свого розвитку – наприклад, виробництво низьковуглецевої сталі. Екологізація сталеливарного виробництва дасть змогу Україні істотно скоротити викиди вуглецю й побудувати галузь промисловості, засновану на ВДЕ шляхом заміни старих електростанцій або металургійних заводів новими, зеленими.

Необхідно створювати мережі резервного енергозабезпечення об'єктів комунального господарства та житлового сектору. Зокрема, блочно-модульні котельні, які працюють на багатьох видах твердого палива (включно з біомасою), дають змогу забезпечити автономне електро- і теплопостачання міських мікрорайонів у випадку виведення з ладу основних потужностей теплової електростанції. Останнє вкрай важливе з огляду на потенційну небезпеку масованих ракетних обстрілів з боку РФ у довготривалій перспективі.

Після руйнувань, спричинених війною, та наслідків воєнних дій для контамінації довкілля настає період масштабних проєктів реконструкції житла та соціальної інфраструктури,

синхронізованих з програмами відновлення «стійкості» постраждалих територій шляхом розмінування, лісовідновлення та всіх супутніх дій, необхідних для рекультивації та відновлення довкілля. Для відбудови зруйнованих територій вкрай нагальною є методологія повоєнної ревіталізації території з контрольованою реконструкцією, узгодженою з локальним відновленням виснажених екосистем [Tortorici, Fiorito, 2017].

Відбудова країни потребуватиме значної кількості природних ресурсів із супутнім зростанням викидів парникових газів, що обернеться ризиком невиконання Україною вже поставлених кліматичних цілей. Очікуване значне хімічне забруднення ґрунтів і вод актуалізує налагодження ефективної системи державного моніторингу стану довкілля, який дасть змогу зафіксувати реальний обсяг завданої екологічної шкоди та вжити оптимальних заходів для запобігання подальшому погіршенню екологічної ситуації та сприятиме відновленню екосистем.

Оцінюючи екологічну шкоду, завдану Україні війною, західні донори та фінансові установи матимуть труднощі з узгодженням українських методів оцінки екологічних збитків із загальноприйнятими методами. Українське законодавство не дає визначення понять «екологічна шкода» (environmental damage) і «екологічна відповідальність» (environmental liability). Визначається лише кримінальна відповідальність за масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу. При цьому відшкодування не передбачається і жоден з параметрів, необхідних для оцінки масштабу «екологічної шкоди», законодавством не визначається. Українська методика визначає цивільну відповідальність лише за «традиційну шкоду», тоді як американська і європейська методики оцінюють «чисту екологічну шкоду», яка базується на повноваженнях та обов'язках органів державної влади («адміністративний підхід»).

Сучасна американська і європейська методики обрахунків екологічних збитків ґрунтуються на понятті «екологічної відповідальності» за шкоду довкіллю, що надає підстави розраховувати розмір не лише збитків, а й компенсаційних коштів,

потрібних для відновлення довкілля. Відповідно методика оцінки впливу на довкілля передбачає оцінку обсягу коштів для його відновлення та спроможності надавати екосистемні послуги. Значні розбіжності в оцінках значною мірою пов'язані з різними визначеннями того, що є «екологічними збитками», де відмінності в термінології ще більше спотворюються через об'єднання оцінок витрат на відновлення на двох етапах післявоєнної відбудови: негайного відновлення та довгострокової відбудови.

Негайне відновлення здійснюється протягом відносно короткого періоду 2–5 років після завершення бойових дій і вимагає зосередження на відновленні основних комунальних послуг і швидкій відбудові критично важливої інфраструктури. Довгострокова фаза відновлення триватиме протягом наступного десятиліття й має охоплювати такі аспекти, як «зелена інфраструктура», відновлення екосистем, компенсація збитків, завданих здоров'ю населення, пом'якшення наслідків зміни клімату та підвищення рівня адаптації до очікуваних наслідків зміни клімату.

На думку експертів, адекватним підходом для процедури розрахунку збитків, завданих природним ресурсам унаслідок російського вторгнення, є створена в 1991 р. Компенсаційна комісія ООН як допоміжний орган Ради Безпеки ООН з мандатом розглядати претензії та виплачувати компенсації за збитки та шкоду, завдані незаконним вторгненням Іраку та окупацією Кувейту. При оцінці завданої екосистемам шкоди, їх цінності та вартості необхідно врахувати три окремі категорії вигод, витрат і шкоди. Вони належать до різних загальноприйнятих методологічних підходів, що використовуються для оцінки вартості екологічних атрибутів та екологічних послуг [Демиденко, Стахів, 2023].

Перший підхід до оцінки – це пряма економічна вартість потоку послуг, що надаються екосистемою, – наскільки вони сприяють підтримці природних екологічних систем, разом із цінністю, яку люди отримують від полювання, риболовлі та інших видів діяльності. Другий підхід – це вартість відновлення або реабілітації таких екосистем у разі їх пошкодження. Третя категорія методології зосереджена на рекультивациі

токсичних і небезпечних відходів, що є набагато складнішим і дорожчим процесом, оскільки рішення приймаються відповідно до прямого впливу та ризиків для здоров'я і безпеки населення, які регулюються суворими нормами щодо забруднюючих речовин.

У повоєнний період мінімізація ефектів «віддачі середовища» потребуватиме належної інституційної рефлексії щодо екологічного відновлення, яка втілюється у адміністративній спроможності державних природоохоронних інституцій на національному та локальному рівнях забезпечити планування та імплементацію екологічно стійкої реконструкції. Своєю чергою інституційна спроможність виявляється у здатності інституцій виконувати свої функції через забезпечення належного рівня розвиненості організаційної інфраструктури, професійної підготовки персоналу та матеріально-фінансових ресурсів. Економічні інструменти екологічного управління, включно з відшкодуванням екологічної шкоди, мають бути спрямовані не на отримання доходу шляхом введення екологічного податку, а на зміну екоатрибутивних патернів поведінки. На меті зміна функційного призначення Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, його перетворення з екстрактивної інституції визискування платежів і штрафів на державного менеджера з природних ресурсів з урахуванням суспільних екологічних інтересів.

Чинний проєкт Національного плану відновлення України у сфері екологічної безпеки містить переважно превентивні заходи (скорочення викидів та управління відходами) та заходи з захисту довкілля, тоді як заходи з екологічного відновлення становлять лише кілька відсотків бюджету плану. Відновлення пріоритетної інфраструктури для запобігання забрудненню та заходи з управління відходами не можуть відновити дуже деградовані екосистеми. Можна мінімізувати майбутні негативні впливи на стан довкілля та екосистемні послуги, але не можна виправити вже завданої шкоди. Тому вкрай необхідним видається зміна антропоцентричного тлумачення поняття «зеленої реконструкції» як пріоритетних дій з попередження забруднення, декарбонізації та управління відходами, на екоцентричне з пріоритетом активності на повернення

порушених природних ресурсів та екосистемного сервісу до їх базового стану.

Для запобігання масштабним соціально-екологічним ризикам повоєнного майбутнього України державна стратегія відбудови країни має враховувати експертну екологічну оцінку, а законодавчі зміни мають проходити належне оцінювання екологічних ризиків за участю профільного парламентського комітету і громадських екологічних організацій. Національний план повоєнного відновлення обов'язково має передбачати заходи з відновлення та збереження екосистем, а до планів з відбудови населених пунктів мають бути включені природоорієнтовані рішення та заходи з адаптації до зміни клімату [Environmental impacts, 2022]. У плані повоєнного відновлення доцільно відмовитись від методик оцінки «традиційної шкоди» від агресії РФ та використовувати натомість сучасні методики «чистої екологічної шкоди».

Джерела

Василюк, О., Ільмінська, Л. (2020). *Екосистемні послуги*. Огляд. БО «БФ «Фонд захисту біорізноманіття України».

Василюк, О., Колодежна, В. (2022). Якою повинна бути доля пошкоджених від вибухів українських територій? *UWES*, вип. 2, 3–11.

Демиденко, А., Стахів, Є. *Як правильно рахувати екологічні збитки України від війни?* Отримано з: <https://voxukraine.org/yak-pravylnorahuvaty-ekologichni-zbytku-ukrayiny-vid-vijny>

Стегній, О. (2012). *Соціологічне прочитання природи*. Київ: Центр екологічної освіти та інформації.

Стегній, О. (2022). Соціально-екологічні ризики російсько-української війни. В: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (с. 77–87). Київ: Інститут соціології НАН України.

Стегній, О. (2023). Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни знання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 24–41.

Ballentine, K., Nitzschke, H. (2003). Die Politische Ökonomie von Bürgerkriegen: Welche Lehren für Politik? *Entwicklung und Zusammenarbeit*, 44, 452–455.

Catton, W. R. Jr. (1982). *Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

Certini, G., Scalenghe, R., Woods, W. I. (2013). The impact of warfare on the soil environment. *Earth Science Reviews*, 127, 1–15.

Clark, B., Jorgenson, A. K. (2012). The Treadmill of Destruction and the Environmental Impacts of Militaries. *Sociology Compass*, 6/7, 557–569.

Closmann, Ch. E. (Ed.) (2009). *War and the Environment. Military Destruction in the Modern Age*. Texas: Texas A&M University Press.

Cortright, D., Lopez, G. A., Gerber, L. (2002). *Sanctions and the Search for Security: Challenges to UN Action*. New York: Lynne Rienner Publishers.

Einsiedel, von S. (2017). Civil War Trends and the Changing Nature of Armed Conflict. *UNU-CPR, Occasional Paper 10*.

Eng, S. (2020). Georg Borgström and the population-food dilemma. In: *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia* (p. 39 –58). London: Routledge.

Environmental impacts of the war in Ukraine and prospects of a green reconstruction (2022). OECD.

Givens, J. E. (2014). Global Climate Change Negotiations, the Treadmill of Destruction, and World Society, *International Journal of Sociology*, 2, 7–36.

Goldsmith, G. S. (2010). *Environmental impacts and military range use. An investigation and summary of what we have learned after 12 years at Massachusetts Military Reservation (MMR) and implications for the continued use of military ranges in the United States*. U. S. Army Environmental Policy Institute.

Gontier, M. (2007). Scale issues in the assessment of ecological impacts using a GIS-based habitat model – A case study for the Stockholm region. *Environmental Impact Assessment Review*, 27, 440–459. Отримано з: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0195925507000194>

Heupel, M. (2009). Die Gewaltökonomien der «Neuen Kriege». *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 46, 9–14.

Hupy, J. P. (2008). The environmental footprint of war. *Environmental History*, 14(3), 405–421.

IPCC (2022). *Summary for Policymakers*. Отримано з: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/downloads/report/IPCC_AR6_WGII_SummaryForPolicymakers.pdf

Kaldor, M. (2012). *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era*. California: Stanford University Press.

Kopel, D., Malkinson, D., Wittenberg, L. (2015). Characterization of vegetation community dynamics in areas affected by construction waste along the urban fringe. *Urban Ecosystems*, 18, 133–150.

Janier-Graham, S. D. (1993). *The Ecology of War: Environmental Impacts of Weaponry and Warfare*. New York: Walker and Company.

Lawrence, M. J., Stemberger, H. I. J., Zolderdo, A. J., Struthers, D. P., Cooke, S. J. (2015). The effects of modern war and military activities in biodiversity and the environment. *Environmental Review*, 23, 443–460.

Le Billon, Ph., Nicholls, E. (2007). Ending «Resource Wars»: Revenue Sharing, Economic Sanction or Military Intervention? *International Peace-keeping*, 14, 613–632.

Lindsell, J. A., Klop, E., Siaka, A. M. (2011). The impact of civil war on forest wildlife in West Africa: mammals in Gola Forest, Sierra Leone. *Oryx*, 45 (01), 69–77.

Long, T. P. (2009). A global prospective on underwater munitions. *Marine Technology Society Journal*, 43 (4), 5–10.

Machlis, G. E., Hanson, T. (2008). Warfare Ecology. *BioScience*, 58 (3), 729–736.

Majeed, A. (2004). The impact of militarism on the environment: an overview of direct and indirect effects. A research report written for Physicians for Global Survival (Canada). Ottawa. Retrieved from: https://bazaarmodel.net/ftp/Project-C/Bazaarmodel/Materiaal/Xtra-detail/pdf/militarism_environment_web.pdf

Millennium Ecosystem Assessment. Ecosystems and Human Well-being: A Framework for Assessment (2023). Washington: Island Press.

Münkler, H. (2002). *Die neuen Kriege*. Rowohlt Verlag: Reinbek bei Hamburg.

Münkler, H. (2003). *Der neue Golfkrieg*. Rowohlt Verlag: Reinbek bei Hamburg.

Prose, D. V., Wilshire, H. G. (2000). *The Lasting Effects of Tank Maneuvers on Desert Soils and Intershrub Flora*. Washington: US Geological Survey. Open-file Report no. 00-512. Отримано з: <https://pubs.usgs.gov/of/2000/0512/pdf/of00-512.pdf>

Prümm, K. (2005). Die Historiographie der «neuen Kriege» muss Mediengeschichte sein. *Zeithistorische Forschungen*, 2, 100–104.

Pugh, M., Cooper, N., Goodhand, J. (2004). *War Economies in a Regional Context: Challenges of Transformation*. Boulder, Colorado. Lynne Rienner Publishers.

Rodda, G. H., Savidge, J. A. (2007). Biology and impacts of Pacific Island Invasive Species. *Boiga irregularis*, the Brown Tree Snake (Reptilia: Colubridae). *Pacific Science*, 61, 307–324.

Saha, D., Bilek, P., Stubbe, R., Mettenheim, von M. (2022). *Economic reasons for green reconstruction programme for Ukraine Reforms*. Отримано з: <https://voxukraine.org/en/economic-reasons-for-a-green-reconstruction-programme-for-ukraine/>

Schlichte, K. (2011). Die «neuen Kriege» sind die alten. *Vorgänge*. Nr. 193. Heft 1, 88–93.

Schnaiberg, A. (1980). *The Environmental: From Surplus to Scarcity*. New York: Oxford University Press.

Smith, S. L. (2011). Toxic legacy: mustard gas in the sea around us. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 39 (1), 34–40.

Tönnies, S. (2009). Die «Neuen Kriege» und alte Hobbes. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 46, 27–32.

Tortorici, G., Fiorito, F. (2017). Building in post-war environments. *Procedia Engineering*, 180, 1093–1102.

Wennmann, A. (2005). Resourcing the Recurrence of Intrastate Conflict: Parallel Economics and Their Implications for Peacebuilding. *Security Dialogue*, 36, 479–494.

White, D. F., Rudy, A. P., Gareau, B. J. (2016). *Environments, Natures and Social Theory. Towards a Critical Hybridity*. New York: Palgrave Macmillan.

Witnessing the Environmental Impacts of War. Environmental case studies from conflict zones around the world (2020). Отримано з: <https://paxforpeace.nl/publications/witnessing-the-environmental-impacts-of-war/>

Zentelis, R., Lindenmayer, D. (2014). Bombing for biodiversity – enhancing conservation values of military training areas. *Conservation Letters*, 8 (4), 299–305.

Zhou J., Anthony, I. (2023). *Environmental accountability, justice and reconstruction in the Russian war on Ukraine*. Отримано з: <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2023/environmental-accountability-justice-and-reconstruction-russian-war-ukraine>

Розділ 8

СОЦІАЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНІ ХВОРОБИ: СУЧАСНИЙ СТАН, ФАКТОРИ ПОШИРЕННЯ ТА ЇХ ПРОФІЛАКТИКА

За сучасних умов розвитку українського суспільства однією з важливих проблем, які потребують невідкладного вирішення, є поширення групи гострих інфекційних захворювань, напряду пов'язаних із дією цілої низки соціальних факторів. В Україні їх стан тривалий час набував масштабів епідемії.

Відповідно до загальноприйнятих підходів захворювання людини, виникнення і розповсюдження яких пов'язане переважно з несприятливими соціально-економічними умовами проживання населення, розглядаються як соціальні хвороби. До таких прийнято відносити ВІЛ/СНІД, туберкульоз, гепатити, венеричні інфекції, тобто інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ), та ін. Для їх узагальненого визначення використовується термін «соціально небезпечні хвороби», який обґрунтовується тим, що поширення досліджуваної групи захворювань не лише становить суспільну небезпеку, а й активізується під впливом певних поведінкових факторів, притаманних різним соціальним групам.

Коли йдеться про соціально небезпечні хвороби, то передусім торкаємося всіх аспектів прав людини, неподільних і невід'ємних: політичних, економічних, культурних, соціальних, репродуктивних. Епідемії соціально небезпечних хвороб, таких як туберкульоз, ВІЛ/СНІД, ІПСШ, вірусні гепатити – це не проблема окремої групи людей, це проблема всього суспільства загалом.

За прогнозами експертів, поширення таких соціально небезпечних хвороб, як ВІЛ/СНІД, ІПСШ, туберкульоз та вірусні гепатити, загострить і без того несприятливу демографічну ситуацію в Україні: медичної допомоги потребуватиме дедалі більша кількість людей працездатного віку; зростуть видатки

на діагностування цих захворювань, лікування та утримання хворих, на лікування опортуністичних хвороб для ВІЛ-позитивних, профілактику вертикальної трансмісії (передачу ВІЛ від матері до дитини); зростуть потреби в спеціалізованому медичному персоналі, лабораторіях тестування крові, тест-системах, анонімних кабінетах обстеження, лікарнях.

До глобальних наслідків епідемій можна віднести зменшення робочої сили в країні, перерозподіл робочої сили між секторами, втрати робочого часу (прямі і побічні), зниження продуктивності праці, обмеження працездатності частини робочої сили та зміна якості робочої сили, гальмування процесу відтворення й накопичення знань. Самі підприємства стають уразливими внаслідок інфікування (втрати) менеджерського персоналу і кваліфікованих фахівців, зростають витрати на пошук, рекрутування, підготовку і накопичення досвіду. Зменшується кількість працюючих на підприємствах. Може виникати напруженість на робочому місці у зв'язку з нетолерантним ставленням (стигма і дискримінація) до ВІЛ-позитивних співробітників.

Безпосередні наслідки епідемій ВІЛ/СНІДу, ІПСШ, туберкульозу та гепатиту С можуть бути такими: зменшення тривалості життя населення, зниження економічної активності, низька ефективність праці, приріст смертності та інвалідності, зміна структури економічно активного населення (залежно від найбільш уражених статевих і вікових груп), зниження народжуваності, зростає кількість дітей-сиріт, зниження податкових надходжень до бюджету, необхідність нових витрат на соціальну сферу та охорону здоров'я.

Протидія соціально небезпечним хворобам, зокрема їх профілактика на індивідуальному та колективному рівнях, віддзеркалює суспільні цінності й очікування. Саме тому рішення в політиці охорони громадського здоров'я ґрунтуються не тільки на визначенні найістотнішої альтернативи з огляду на медичний ефект, а виходять за межі суто медичних втручань. Розглядаючи проблему поширення соціально небезпечних хвороб, виходимо на якісно нове розуміння хвороби, яке передбачає комплексне вивчення біологічних, соціокультурних,

у тому числі поведінкових і політико-економічних факторів, внаслідок поєднання яких розвивається епідемічний процес.

Війна і соціально-економічна криза, що виникла в її наслідок, змінили політичні та економічні пріоритети країни. Відомо, що реальний ВВП України за 2022 р. зменшився на 29,1% [Зміна обсягу, 2022], а згідно з останнім прогнозом НБУ у 2023 р. він практично не зростатиме. Економіка України впала у 2022 р. на 29,2% [Мінекономіки, 2023], а рівень інфляції досяг 26,6% [Інфляційний звіт, 2023], що призвело до помітного зниження видатків у 2022 р. майже в усіх галузях, зокрема освіти та охорони здоров'я (включаючи протидію соціально небезпечним хворобам), окрім соціального захисту та громадського порядку, безпеки [Про Державний бюджет, 2022]. Це змусило фінансувати в першу чергу видатки воєнного стану, зумовлені повномасштабним вторгненням РФ в Україну.

Війна суттєво вплинула на саму систему охорони здоров'я в Україні, яка функціонує у надзвичайно інтенсивному кризовому режимі. Унаслідок масової міграції населення порушена медична логістика, тобто шлях від сімейного лікаря до профільного фахівця. У спільній заяві ВООЗ, ЮНІСЕФ, UNFPA [Спільна заява, 2022] наголошується на тому, що атаки на об'єкти охорони здоров'я в Україні призводять до загибелі та поранення найбільш вразливих пацієнтів, зокрема жінок і дітей, а також медичного персоналу, руйнують життєво важливу інфраструктуру системи охорони здоров'я та примушують величезну кількість людей відмовлятися від медичної допомоги, незважаючи на ургентні стани та гостру необхідність. Напади на заклади охорони здоров'я та медичних працівників безпосередньо обмежують українцям доступ до основних медичних послуг, особливо це стосується уразливих груп хворих. Профілактичні заходи упередження збільшення захворюваності та превентивна медицина для хронічно хворих взагалі унеможливлена через складні умови війни.

Окрім того, після 24 лютого 2022 р. у наслідок збройної агресії в Україні зруйновано 739 медичних закладів, з яких понад 118 відновленню вже не підлягають (дані МОЗ України станом на 17 червня) [Національна відповідь, 2022]. Тож уперше в іс-

торії незалежної України система охорони здоров'я приймає такий масштабний виклик. Колосальні ризики, нечувані досі наслідки війни торкнулись і напрямів роботи з чутливими групами населення – людей з соціально небезпечними хворобами, які потребують планового постійного лікування та медичного нагляду.

Стан, тенденції та загрози поширення ВІЛ, ІПСШ, ТБ та гепатитів

ВІЛ. Поширення ВІЛ-інфекції залишається однією з важливих невирішених проблем охорони громадського здоров'я, яка стосується мільйонів людей у Європейському регіоні ВООЗ, особливо у східній його частині: за останні 30 років ВІЛ-інфекцію було офіційно зареєстровано у 2,1 млн людей.

Україна посідає одне з перших місць серед країн Європейського регіону ВООЗ за кількістю ВІЛ-позитивних осіб. Оновлені оцінки динаміки захворюваності на ВІЛ/СНІД свідчать, що на початок 2021 р. в Україні мешкало 257 548 (209 тис. – 325 тис.) людей – хворих на ВІЛ (ЛЖВ), з яких 209 816 людей перебувають на підконтрольних уряду територіях. Згідно з отриманими результатами у прогнозованому періоді до 2025 р. включно очікується повільне зростання оціночної кількості ЛЖВ до 267 тис. осіб. Оціночний рівень поширеності ВІЛ серед дорослих віком 15 років і старше з 2021 по 2025 р. буде залишатися без змін, на рівні 0,7%.

За оціночними даними, на кінець 2022 р. у країні проживало 245 тис. ВІЛ-позитивних людей [Епідемічна ситуація, 2023]. Станом на 01.04.2023 у закладах охорони здоров'я під медичним наглядом перебували 157 992 людини, які живуть з ВІЛ, що становить 385,2 на 100 тис. населення. За оперативними даними, впродовж перших трьох місяців 2023 р. виявлено та офіційно зареєстровано 2931 випадок ВІЛ-інфекції (7,1 на 100 тис. населення), найвищі показники захворюваності на 100 тис. населення – у Дніпропетровській (23,8), Одеській (20,7), Миколаївській (11,9), Київській (9,7) та Кіровоградській (9,1) областях.

Показник захворюваності за 1-й квартал 2023 р. на 13% більший порівняно з аналогічним періодом у 2022 р., що в першу чергу зумовлено меншим охопленням скринінговими дослідженнями [Про затвердження Порядку, 2023]¹ з початку війни. Найбільше ці зміни відчутні на сході та півдні країни, де у Луганській області показник зменшився на 100%, у Донецькій – на 48% та Херсонській – на 82%.

Туберкульоз. Туберкульоз – це соціальнонебезпечна інфекційна хвороба, яка має політичні, соціальні, економічні, культурні складові, а її наслідки негативно впливають на стан здоров'я і якість життя населення, несуть у собі загрозу економіці і національній безпеці держави. Нині третина населення земної кулі інфікована мікобактеріями туберкульозу. Щорічно в світі на туберкульоз захворюють 9 млн осіб, а 3 млн не отримують належного лікування [Reachthe 3 million, 2014]. Загальна кількість хворих у світі сягає 50–60 млн [Мельник, 2013]. Туберкульоз є однією з 10 основних світових причин смертності населення.

Один хворий на туберкульоз може інфікувати в середньому 10–15 здорових осіб, а якщо він потрапить до людних місць – школи, театру, громадського транспорту, то – ще більше. Ось чому Всесвітня організація охорони здоров'я в 1993 р. проголосила туберкульоз глобальною небезпекою. Останнім часом щороку 24 березня всі країни світу відзначають Всесвітній день боротьби з туберкульозом.

За даними аналізу економічних показників, який готує ВООЗ, щорічні втрати світової економіки від захворювання на туберкульоз становлять близько 12 млрд дол. США. За даними економічного аналізу та розрахунків KPMG, щорічні втрати ВВП, залежно від захворюваності на туберкульоз у країнах світу, становлять до двох відсотків. За останні кілька років збитки від туберкульозу в Україні сягнули 3,7 млрд грн на рік [Островерха, Дуб: 2016].

¹ Визначення скринінгових досліджень та процедур їх проведення наведено у наказі МОЗ України № 794 від 05.04.2019 р. «Про затвердження Порядку проведення тестування на ВІЛ-інфекцію та забезпечення якості досліджень, форм первинної облікової документації щодо тестування на ВІЛ-інфекцію, інструкцій що до їх заповнення» [Про затвердження Порядку, 2023].

Гепатити. Гепатит – це захворювання печінки запального характеру, як правило, вірусного походження. Головні причини розвитку гепатиту: віруси гепатиту; деякі інфекційні захворювання; токсичні речовини (алкоголь, деякі наркотичні препарати); автоімунні захворювання. Існує п'ять основних типів вірусів гепатиту: А, В, С, D і Е, усі вони спричиняють захворювання печінки, але між ними є істотна відмінність. Зокрема, типи В і С призводять до розвитку хронічного запалення печінки у мільйонів людей і є однією з головних причин цирозу та раку печінки.

За даними ВООЗ, у 2015 р. вірусний гепатит став причиною смерті 1,34 млн людей [Вірусні гепатити, 2023], на сьогодні у світі живе близько 257 млн людей з діагнозом ВГВ (вірусний гепатит В). У 2017 р. в Україні було офіційно зареєстровано 20 846 осіб із хронічним гепатитом В, проте значна частина людей може не знати про свою хворобу, оскільки критерії, за якими вони можуть бути включені до групи ризику, доволі широкі [Гепатит, 2018].

За оцінками ВООЗ і національних експертів, близько 5% українців інфіковані ВГС (вірусом гепатиту С), а це близько 2 млн осіб. Станом на 1 січня 2018 р. під медичним спостереженням офіційно перебували 52 448 осіб [Гепатит, 2018].

ІПСШ. Інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ), є національною проблемою для усієї системи охорони здоров'я України, яку не можна відокремлювати від епідемії ВІЛ/СНІД, оскільки одним з основних шляхів передачі ВІЛ-інфекції є статевий. За даними МОЗ, в Україні щорічно реєструється близько 400 тис. нових випадків сифілісу, гонореї, хламідіозу, герпесу, сечостатевого мікоплазмозу, геніального кандидозу та трихомоніазу. Офіційна статистика відображає, за різними оцінками, від 30% до 40% реальної кількості випадків ІПСШ [Особливості лікування інфекцій, що передаються, 2009]. Це пов'язано з великою кількістю прихованих форм статевих інфекцій, низьким рівнем статевої культури, відсутністю просвітницько-профілактичних заходів і тим, що окремі групи населення, які входять до групи ризику, не отримують належної та своєчасної дерматовенерологічної допомоги.

Внаслідок війни в Україні складно як оцінити реальний стан епідемічної ситуації, так і впливати на епідемію в цілому, особливо на окупованих і деокупованих територіях. З початком повномасштабної війни на території України у лютому 2022 р. виникли проблеми щодо забезпечення епіднагляду за поширенням соціально небезпечних хвороб, ускладнилася логістика надання послуг із профілактики, тестування, лікування, насамперед у південно-східних регіонах. Негативні наслідки, як і відновлення послуг населенню в контексті епідемії, будуть нерівномірними з огляду на оперативні зміни, пов'язані з активністю бойових дій, наслідками руйнації медичної інфраструктури, міграцією населення, моніторингом ВІЛ-позитивних ВПО тощо. А ризики економічного характеру, пов'язані з війною, ускладнюють процеси подолання епідемії ВІЛ, туберкульозу та гепатиту С.

Попри всі проблеми і наслідки військової агресії РФ, система епіднагляду України продовжує протидіяти таким соціально небезпечним хворобам, як ВІЛ/СНІД, ТБ та вірусні гепатити В, С, оперативно розв'язуючи проблеми щодо забезпечення повноти і якості статистичних даних, профілактичних послуг, тестування населення, особливо на ВІЛ-інфекцію, реєстрації випадків ВІЛ/СНІДу (зокрема коінфекції ВІЛ/ТБ і ВІЛ/ВГ).

У зв'язку з цим у основі державних стратегій профілактики епідемії соціально небезпечних хвороб на фоні подій, пов'язаних з війною, має бути мультидисциплінарний, багаторівневий підхід, який передбачає застосування комплексних превентивних технологій, які включають методи корекції девіантної поведінки представників уразливих груп населення та просвітницької роботи щодо поширення правдивої медичної інформації про наслідки ризикованої поведінки.

Вплив соціальної нерівності на поширення соціально небезпечних хвороб в українському суспільстві

У сучасному світі за умов виникнення масових епідемій інфекційних хвороб і так званих хвороб цивілізації все більшу роль починають відігравати дослідження поведінкових

факторів у детермінації захворюваності та смертності населення, які напряду пов'язані зі ставленням людини до власного здоров'я, усвідомленням нею соціальної відповідальності перед суспільством за поширення соціально небезпечних хвороб, що актуалізує вивчення індивідуальних аспектів соціальної взаємодії хворих та їх поведінкових стратегій. За даними офіційної статистики, рівень захворюваності на соціально небезпечні хвороби в Україні за останні роки суттєво зменшився (рис. 8.1).

Офіційні дані Міністерства охорони здоров'я України за останні 22 роки свідчать про зниження рівня захворюваності на ВІЛ/СНІД, ТБ і гепатити, що зумовлено створенням мережі профільних державних медичних установ, у яких хворі мають можливість отримувати безкоштовне лікування. Це підтверджують дані експертного опитування, проведеного співро-

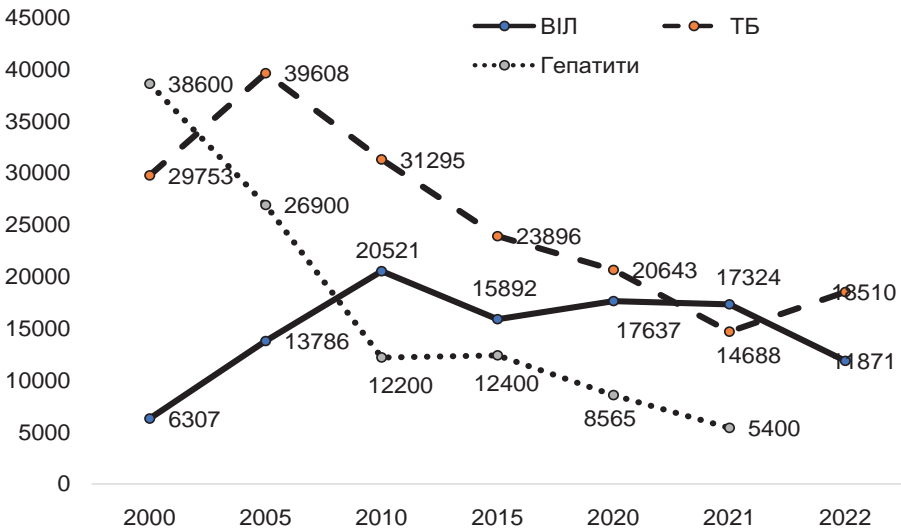

Рисунок 8.1. Динаміка захворюваності на соціально небезпечні хвороби за даними Міністерства охорони здоров'я України в період з 2000 по 2021 р. (кількість хворих з діагнозом, що встановлений уперше в житті). Інформація за 2022 р. наведена лише по ВІЛ/СНІД і ТБ [Статистичний щорічник України, 2021: с. 131-134].

бітниками відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України в червні-серпні 2022 р.²

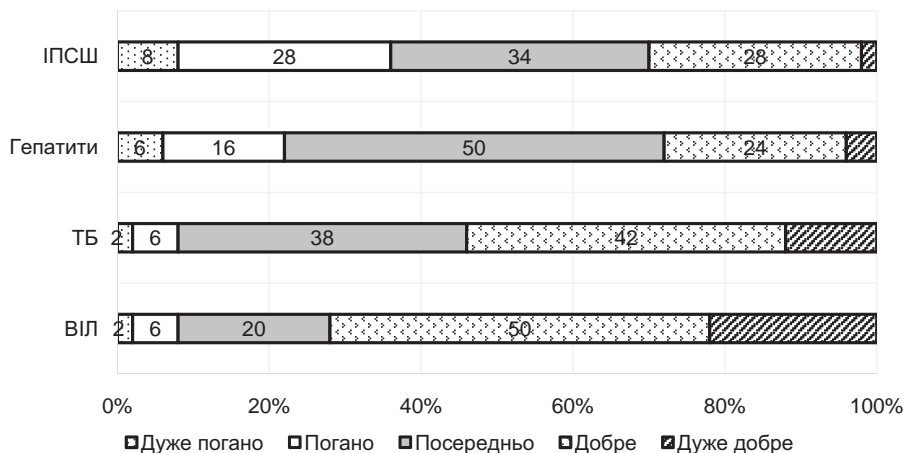

Рисунок 8.2. Оцінка експертами ситуації у сфері надання послуг, пов'язаних з ВІЛ, ТБ, гепатитами, ІПСШ, станом на початок 2022 р., %

Загальне задоволення рівнем надання послуг, пов'язаних з лікуванням таких соціально небезпечних хвороб, як ВІЛ, ТБ, вірусні гепатити та ІПСШ перевищує 60%, що свідчить про ефективність державної політики. Найбільший рівень якості демонструють заклади, що спеціалізовані на лікуванні ВІЛ-позитивних громадян – 72% і хворих на туберкульоз – 54% відповідей «добре» та «дуже добре». Найгірші показники спостерігаються у медичних установах за профілем лікування ІНПШ, оскільки 36% експертів висловили своє незадоволення, визначивши якість їх роботи як «дуже погано», «погано». Отримані результати актуалізують питання нерівності у сфері охо-

² Для глибшого розуміння чинників поширення соціально небезпечних хвороб в українському суспільстві, а також розкриття змісту, структури та спрямованості поведінкових моделей / стратегій населення в умовах поширення соціально небезпечних хвороб, співробітники відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України у червні-серпні 2022 р. провели експертне опитування серед фахівців центрів громадського здоров'я, медичних закладів, неурядових організацій, науковців. Загалом було опитано 50 експертів.

рони здоров'я, насамперед у доступності та якості медичного обслуговування різних категорій хворих на соціально небезпечні хвороби. Спостерігається поляризація ставлення до пацієнтів за діагнозом – так пріоритетним є лікування ВІЛ і ТБ, які отримують більш якісну допомогу, тоді як носії вірусних гепатитів і ІПСШ вважають своє лікування «посереднім» (50% і 34% відповідно).

У зв'язку з цим необхідно враховувати те, що для переважної більшості хворих на соціально небезпечні хвороби зовсім недоступні такі медичні послуги, як консультації вузькопрофільних фахівців, платні операції, спеціалізовані обстеження та профільна стоматологія, оскільки вони є високовартісними. Без сумніву, рівень життя відіграє важливу роль у підтриманні здоров'я пацієнтів з певним діагнозом, хоча дія цього чинника швидше не пряма, а опосередкована. Однак високі статки не є автоматичною запорукою ведення здорового способу життя та кращого здоров'я, хоча вони й дають змогу забезпечити можливість отримання певного комплексу матеріальних благ, що сприяють збереженню та зміцненню біологічного потенціалу людини, шляхом збільшення можливостей доступу до платних медичних послуг і новітніх досягнень фармакології. Низькі прибутки не дають можливості носіям соціально небезпечних хвороб забезпечити себе та свою сім'ю якісним харчуванням, ліками, спеціалізованими медичними послугами, до того ж постійна необхідність витратити кошти на підтримувальну терапію може призвести їх до життя у злиднях, а з часом бідність набуває застійного характеру. Постійне фінансове навантаження автоматично провокує виникнення конфліктних і стресових ситуацій у сім'ях хворих, що сприяє розвитку «стресорів» і запускає механізми соціальної дезадаптації. Це підтверджують результати нашого експертного опитування (рис. 8.3), за якими 62% хворих на вірусні гепатити та 52% ІПСШ несуть «високі витрати на лікування за свій рахунок». Крім того, вони ж мають труднощі з діагностуванням – 52% хворих на вірусні гепатити та 36% ІПСШ, що потребує додаткових витрат та є вагомим економічним навантаженням.

Виходячи з того, що для носіїв соціально небезпечних хвороб діагноз автоматично є підтвердженням отримання особ-

ливого соціального статусу, який передбачає не тільки чітке дотримання жорстких медичних правил, а й визначає деякі соціальні обмеження, регламентуючи сценарії соціальної взаємодії, а функції соціального контролю державою покладені лише на профільні лікувальні заклади, в яких існує певний дефіцит профільного медичного персоналу – неукомплектованість лікарень становить: 12% вірусні гепатити, 20% ВІЛ, 22% ІПСШ, 32% ТБ (рис. 8.3), то виникають високі ризики порушення хворими встановлених правил та недотримання обмежень.

За результатами опитування, на думку експертів, 66% хворих на ІПСШ, 58% ВІЛ інфікованих, 48% носіїв ТБ і 28% з діагнозом вірусних гепатитів недостатньо дотримуються режиму лікування (рис. 8.3). Якщо узагальнити відповіді фахівців, то виявляється, що 50% носіїв соціально небезпечних хвороб тією чи іншою мірою ведуть ризикований спосіб життя, наражаючи на небезпеку оточуюче їх середовище та порушуючи процедури лікування. Найбільш відповідальними в цьому сенсі виявляються хворі на вірусні гепатити, показник «порушників» серед яких не перевищує однієї третини. Виходячи з того, що роль хворого проявляється крізь призму таких характеристик, як позбавлення можливості ведення традиційного способу життя, наявність конкретних соціальних обов'язків і обмежень щодо нерозповсюдження хвороби та впорядкованість життя в контексті регулярного прийому препаратів підтримувальної терапії, то неминучою є трансформація самого способу життя, важливим елементом якого слід вважати гігієнічну поведінку, яка складається з відповідального ставлення до свого здоров'я та здоров'я близького оточення й інших людей. При цьому необхідно зауважити, що нестачі в ліках для підтримувальної терапії не відчуває жодна з вразливих категорій носіїв соціально небезпечних хвороб – 8% хворих на ІПСШ, 10% носіїв ТБ, 16% ВІЛ інфікованих і 24% з діагнозом вірусних гепатитів (рис. 8.3).

Наступний аспект нерівності у сфері здоров'я можна позначити як територіально-просторове розташування центрів надання профільної допомоги хворим на соціально небезпечні хвороби. Географічна доступність медичних закладів

Розділ 8

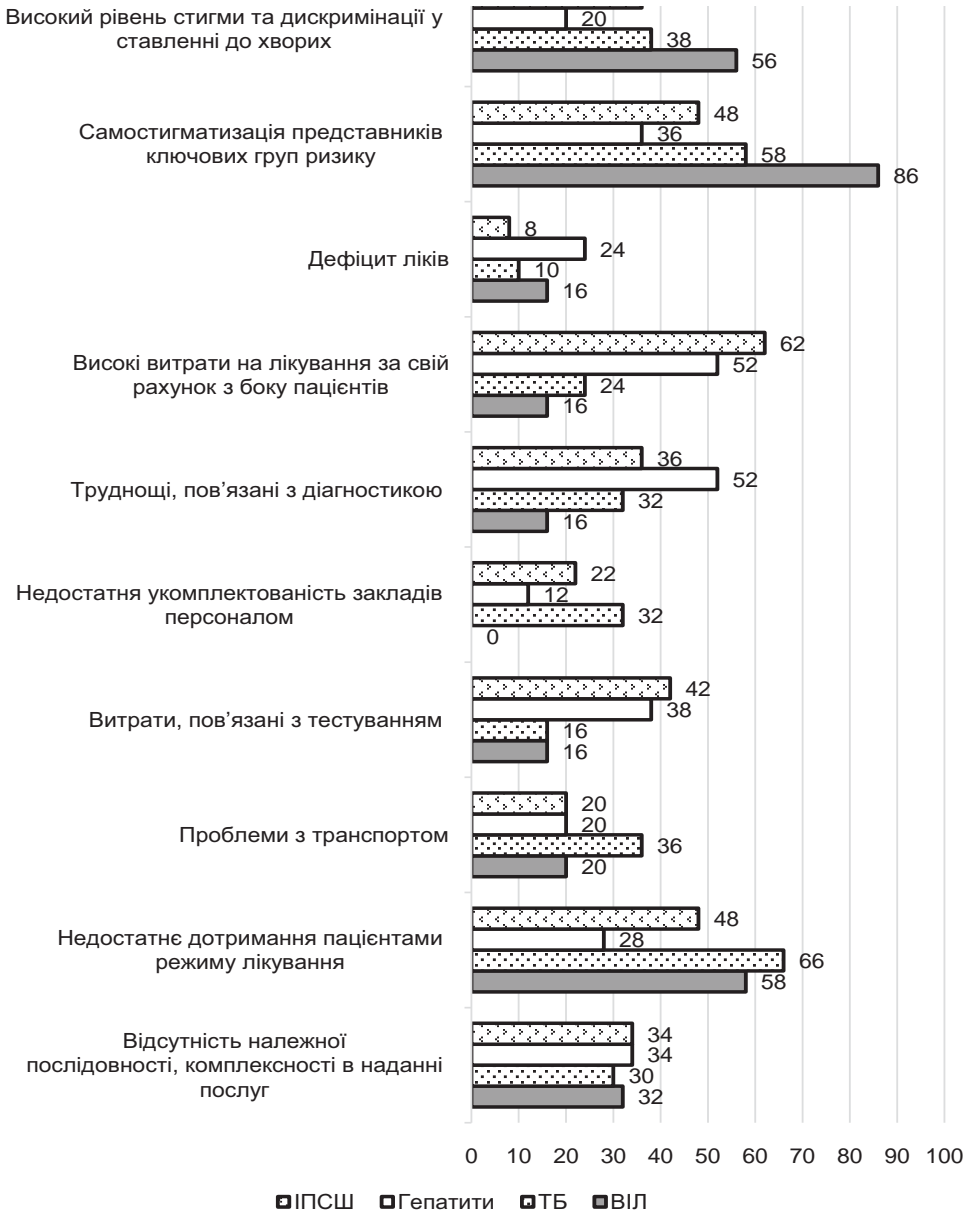

Рисунок 8.3. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Назвіть основні перешкоди у сфері надання послуг, пов'язаних з ВІЛ, ТБ, гепатитами, ІПСШ до війни», %

не передбачає розподілу навантаження, оскільки основна їх маса зосереджена в обласних центрах і великих містах, тоді як на селі та в поселеннях міського типу існує виключно акушерський супровід. Отже, оснащеність медичних установ, їх укомплектованість та якість кадрових ресурси не є однорідною, у різних регіонах так чи інакше існують нерівності у сфері охорони здоров'я. Результати експертного опитування підтверджують це, констатуючи, що для 20% носіїв ВІЛ, ТБ і вірусних гепатитів існують певні транспортні труднощі, які перешкоджають регулярному відвідуванню профільних медичних закладів. Найбільш несприятлива ситуація складається з доступністю лікарняних установ для хворих на ПСШ, 36% яких мають транспортні проблеми через складність географічного розташування медзакладів (рис. 8.3).

Отже, результати проведеного експертного опитування підтверджують наявність нерівного доступу до отримання послуг з підтримувальної терапії навіть на рівні організації мережі профільних установ державної системи охорони здоров'я, що дає змогу зробити припущення про наявність у суспільстві явища стигматизації. Хворі на соціально небезпечні захворювання страждають не стільки від дезадаптації та стресу, пов'язаних з фактом специфічного життя з хворобою, скільки від стигматизації, яку можна поділити на дві складові – зовнішню (дискримінацію) та внутрішню (самостигматизацію). Перша формується під впливом негативного ставлення до хворих з боку суспільства, а друга – виникає внаслідок радикальної зміни способу життя.

Під впливом стигматизації, яка провокує перебування в постійному стресі, носії соціально небезпечних хвороб переживають соціальну дезадаптацію, яка виступає в ролі пускового механізму формування таких поведінкових стратегій, як самоізоляція, самообмеження, відмова від самозбереження. Соціальна дезадаптація характеризується переважанням у хворих конформних установок, слабким рівнем самоконтролю та відповідальності перед суспільством і високою напруженістю (стресом), схильністю переносити відповідальність за відхилення в соціальній взаємодії на найближче оточення. Цікавим є те, що, за результатами експертного опитування, рівень само

стигматизації значно вищий, ніж дискримінації. Серед усіх категорій хворих без винятку найвищі показники демонструють ВІЛ-інфіковані – 86% самостигматизації проти 56% фактів дискримінації та ТБ – 58% самостигматизації проти 38% фактів дискримінації (рис. 8.4).

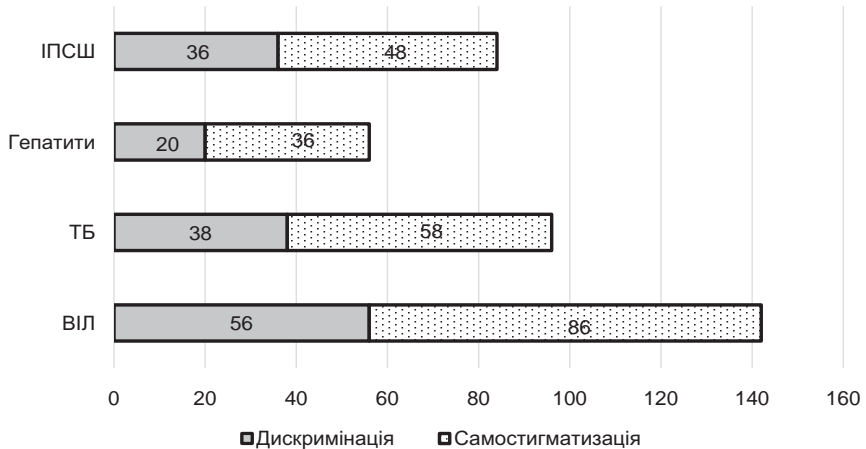

Рисунок 8.4. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Назвіть основні перешкоди у сфері надання послуг, пов’язаних з ВІЛ, ТБ, гепатитами, ІПСШ до війни», пов’язаних з фактами стигматизації, %

Глобальна пандемія Covid-19 спричинила загострення проблем стигматизації хворих на соціально небезпечні хвороби, зокрема, це збільшило стресові впливи та підвищило рівень соціальної напруженості, в результаті чого процес стигматизації набув особливого розмаху та нових форм. В умовах виникнення світової пандемії стигма стає «тавром» не тільки для хворого, а й для всіх, хто має хоча б якесь відношення до нього: близьке оточення, лікарі, середній медичний персонал, колеги на роботі, контактні особи.

Отже, можна констатувати, що соціальні нерівності збільшують ризики дезадаптації у хворих, стимулюючи соціальні відхилення (ігнорування підтримувальної терапії, недотримання режиму лікування, порушення правил соціальних обмежень, конформізм), провокуючи дискримінацію та само-стигматизацію.

Чинники, які впливають на поведінку груп ризику інфікування ВІЛ, ІПСШ, ТБ і гепатитами

Серед населення поведінковий ризик розподіляється нерівномірно. Поведінка одних груп населення може бути в середньому пов'язана з більш високим ступенем ризику, ніж поведінка інших. Дані про те, які саме групи чи спільноти виявляються вразливими, можуть значно різнитися від країни до країни та вимагати уточнення на місці в сенсі з'ясування зайнятості, міграційного статусу, сексуальної орієнтації, географічного розташування, рівня доходів чи будь-яких інших параметрів. Поведінкові дані можуть допомогти у виявленні схильних до ризику груп або спільнот на місцях і дати уявлення про можливі шляхи передання вірусу в разі, якщо не вжито заходів для припинення його поширення.

Крім того, це може свідчити про рівень поширення поведінки, пов'язаної з ризиком, у суспільстві загалом, а також на поведінкові «містки» між населенням загалом та більш уразливими групами. У разі міцності цих «містків» раннє стримування передання ВІЛ у вразливих групах чи спільнотах стає невідкладним і критично важливим компонентом у справі уповільнення поширення вірусу серед населення загалом [Сбор, 2001].

За результатами експертного опитування виявлено низку чинників, які впливають на поведінку груп ризику щодо інфікування соціально небезпечними хворобами. Серед них: ціннісно-мотиваційний фактор, шкідливі звички, соціально-економічний, економічний (фінансовий), медичний, когнітивний і соціальний фактори, стигматизація та самостигматизація (табл. 8.1). Виявлені чинники певною мірою впливають на поведінку всіх груп ризику, при цьому такий вплив залежить від того, у якій зоні ризику вони перебувають – інфікування ВІЛ, ІПСШ, ТБ чи гепатитами. У випадку ВІЛ ризикована поведінка залежить першою чергою від ціннісно-мотиваційних факторів, у разі ІПСШ – від економічних / фінансових, у разі ТБ – від соціально-економічних, а в разі гепатитів – від медичних факторів.

Таблиця 8.1

Головні чинники, які впливають на поведінку ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ВІЛ, ПСШ, ТБ, гепатитами

<i>ВІЛ</i>	<i>ПСШ</i>	<i>ТБ</i>	<i>Гепатити</i>
<i>Ціннісно-мотиваційний</i>	Економічний (фінансовий)	Соціально-економічний	Медичний
<i>Шкідливі звички</i>	<i>Когнітивний</i>	<i>Когнітивний</i>	<i>Когнітивний</i>
<i>Медичний</i>	Шкідливі звички	<i>Медичний</i>	Економічний (фінансовий)
<i>Когнітивний</i>	Медичний	<i>Шкідливі звички</i>	<i>Шкідливі звички</i>
<i>Стигматизація, самостигматизація</i>	Соціальний (статус, освіта)	Економічний (фінансовий)	<i>Стигматизація, самостигматизація</i>

Наголошуємо – неможливо пояснити поведінку груп ризику одним-двома факторами. Слід розглядати всі чинники, що впливають на поведінку у взаємозв'язку. Вибір тієї чи іншої поведінки може залежати також від територіальних обмежень (віддаленість медичного закладу від місця проживання пацієнта) або відмови від послуг медицини внаслідок поганої організації медичної допомоги (черга в реєстратурі, тривале очікування прийому лікаря та ін.).

Серед старшого покоління мають місце патерналістські настанови з огляду на досвід часів, коли про здоров'я громадян дбала держава, надаючи безкоштовну медичну допомогу. Молоде покоління готове самостійно дбати про своє здоров'я, вести здоровий спосіб життя, але вважає, що на нього впливає значна кількість факторів, які суттєво погіршують його і не залежать від їхньої поведінки. Як свідчить досвід, найбільша ефективність профілактичних втручань досягається в тому випадку, якщо вони є теоретично й емпірично обґрунтованими, тобто базуються на загальноновизнаних і перевірених у рамках наукових досліджень концепціях корекції поведінки. Непропорційні ризики відображають типові моделі поведінки, притаманні представникам груп ризику, а також зумовле-

ні особливими правовими та соціальними перешкодами, які підвищують ступінь їхньої уразливості.

Ключові групи населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ВІЛ, впливають на динаміку епідемії та відіграють значну роль у визначенні характеру й ефективності заходів із відповіді на ВІЛ. У більшості країн недостатній рівень охоплення та низька якість надання послуг для груп ризику продовжують підривати заходи з відповіді на ВІЛ: необхідно працювати з ключовими групами населення та їхніми мережами (партнерами), розвиваючи сферу надання послуг [Global, 2011]. Вважаємо, це стосується і груп ризику інфікування іншими соціально небезпечними хворобами, такими як ІПСШ, ТБ, гепатити.

Інтервенції, що сприяють зміні ризикованої поведінки ключових груп населення щодо власного здоров'я на здоров'язбережувальну

В Україні, за дуже нечисленими винятками, немає досвіду впровадження ефективних поведінкових втручань щодо соціально небезпечних хвороб, і, отже, немає розробленого теоретичного і практичного апарату управління епідеміями. Поряд з тим в Україні нагромаджено значний масив кількісних емпіричних даних про соціально-демографічний портрет і поведінку уразливих соціальних груп у контексті ВІЛ, ТБ, гепатитів та ІПСШ, який можна використати для обговорення перспектив практичного застосування розроблених у західній науці теоретичних концепцій.

Неблагополучна епідемічна ситуація з захворюваністю на інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ), та гемоконтактними інфекціями (ГКІ) в сучасній Україні диктує необхідність розроблення, апробації та впровадження на практиці нових моделей мультидисциплінарних поведінкових втручань для найуразливіших груп населення в царині здоров'я: людей, які вживають наркотики ін'єкційно (ЛВНІ), пацієнтів установ венерологічного профілю, працівників комерційного сексу, підлітків, мігрантів, ув'язнених, ВІЛ-інфікованих осіб, ВІЛ-дискордантних пар. Як свідчить досвід, найбільша

ефективність профілактичних втручань досягається у випадку їх теоретичного й емпіричного обґрунтування, тобто якщо вони базуються на загально визнаних і перевірених у рамках наукових досліджень концепціях корекції поведінки. Лікарі, які займаються профілактикою соціально значущих захворювань – дерматовенерологи, інфекціоністи, наркологи – часто зовсім не обізнані з теоретичними концепціями та моделями сучасного біхевіоризму, що лежать в основі превентивних інтервенцій, або вважають їх «розпливчастими», «нудними» та «марними» [Gandelman, Vogan, Dolcini, 2005: p. 299–307].

Теоретична концептуалізація корекції поведінки – невіддільний базис будь-якого профілактичного втручання, що претендує на ефективність. Досі у більшості венерологічних та інших закладів охорони здоров'я нашої країни програми профілактики ІПСШ переважно зводяться лише до інформування пацієнтів про захворювання та превентивні заходи. У лікарів існує стійке переконання, що на осіб, схильних до ризику, можна вплинути, якщо робити наголос на небезпечності їхньої безвідповідальної поведінки, лякати, демонструючи жахливі ілюстрації, на небезпечності випадкових зв'язків і необхідності зміни ризикованої сексуальної поведінки. Такі «інтервенції» не ефективніші, ніж поради кинути палити або скинути зайву вагу. Продаж сигарет не знизився внаслідок розміщення на пачках суворих попереджень з боку МОЗ і навіть страшних зображень легень курця. Так само марними виявляються плакати, що демонструють симптоми ІПСШ, на стінах венерологічних клінік [Grau, 2013: p. 400–410]. Уже на початку ХХ ст., на зорі профілактичної медицини стало зрозуміло, що просте залякування людей з метою досягти здорової поведінки не є ефективним. Хоча інформація, що викликає дискомфорт і страх, добре запам'ятовується [Rhodes, 1990: p. 1–11], її ефективність як мотиватора зміни поведінки є сумнівною, оскільки на залякування люди схильні реагувати відмовою від отримання подальшої інформації. Поведінка, ґрунтована на страху, може бути ірраціональною і замість усунення ризику призводити до його заперечення (позиція страуса, що ховає голову в пісок).

Зміна форм поведінки, насправді, потребує набагато більшого, ніж просто розширення прав і можливостей окремих осіб, місцевих спільнот і груп населення, які є об'єктом впливу, за допомоги необхідної інформації. З тієї ж причини міркування про те, що окремі особи повинні з більшою відповідальністю ставитися до свого здоров'я, отримувати медичну допомогу та дотримуватися здоровіших форм поведінки, щоб уникнути порушення здоров'я на наступних етапах життя, мають спрощений характер і можуть навіть вважатися нереалістичними або значною мірою обвинувальними. Хоча підвищення рівня обізнаності та знань, а також зміна ставлення необхідні для зміни форм поведінки, цього зазвичай буває недостатньо, внаслідок цього зростає роль держави та соціальних інститутів у розробленні та реалізації комплексу законодавчих і регуляторних інструментів або у використанні як фінансових, так і нефінансових стимулів, що спонукають до переходу від нездорових до здорових форм поведінки на користь окремих людей та суспільства в цілому [Стратегии, 2008].

Найдієвішими інтервенціями, які могли б сприяти зміні ризикованої поведінки ключових груп населення щодо власного здоров'я на здоров'я збережувальну, на думку більшості експертів, є інформаційно-комунікаційна кампанія щодо зміни поведінки на більш безпечну (66%) і розширення державного фінансування континууму послуг у зв'язку з ВІЛ, ТБ, гепатитами, ІПСШ (66%) (рис. 8.5).

Близько половини (48%) експертів вважають, що зміні ризикованої поведінки на більш безпечну сприяло б удосконалення нормативно-правової бази щодо надання послуг у сфері ВІЛ-інфекції, ТБ, гепатитів, ІПСШ для різних ключових груп населення. І понад третина (38%) вказали на розширення доступу НУО до впровадження інтервенцій для ключових груп ризику.

Серед інших інтервенцій, на які звернули увагу поодинокі експерти, можна зазначити: безбар'єрний доступ до медичних послуг, особливо на первинному рівні; внесення змін до шкільного освітнього процесу в напрямі обізнаності щодо інфікування соціально небезпечними хворобами; налагодження безперервності у наданні послуг, у тому числі соціальної та психологічної підтримки; озброєння фахівців НУО сучасними знання-

Розділ 8

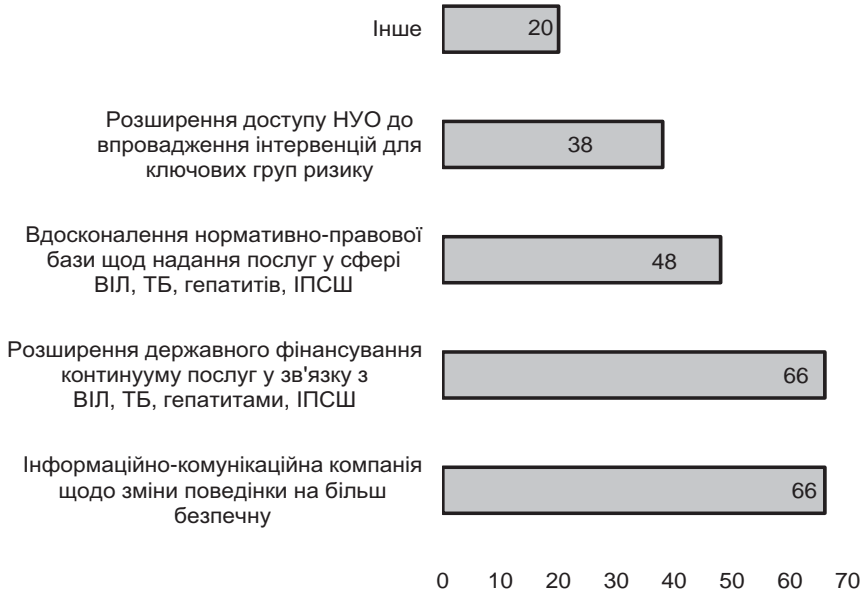

Рисунок 8.5. Розподіл відповідей експертів на запитання «Які інтервенції, на Вашу думку, сприяли б зміні ризикованої поведінки ключових груп населення щодо власного здоров'я на здоров'язберігаючу?», %

ми про лікування та функціонування системи охорони здоров'я в цілому, оскільки дуже часто саме вони є провідниками та відтворювачами міфів про недоступність лікування.

Досвід багатьох країн світу переконує, що для ефективної протидії соціально небезпечним хворобам самої лише інформації недостатньо. Навіть коли люди добре обізнані зі шляхами ураження інфекцією (ВІЛ, ІПСШ, ТБ, гепатити) та методами профілактики хвороб, що передаються статевим шляхом, знають про небезпеку вживання алкоголю і наркотичних речовин, вони не завжди можуть протистояти негативному впливу оточення, вибудовувати рівноправні стосунки, долати стреси, відмовлятися від небезпечних пропозицій. Необхідно впроваджувати нові інноваційні методи, які формуватимуть активну особистісну позицію / безпечну поведінку щодо профілактики соціальних хвороб та протидії негативним впливам соціального оточення.

Отже, всі ці заходи є, на нашу думку, важливими, а роботу щодо зміни ризикованої поведінки на більш безпечну з метою профілактики поширення соціально небезпечних хвороб слід вести одночасно у кількох напрямках:

- **інформування населення й активна просвітницька робота з ним для досягнення кращого розуміння проблеми.** Сьогодні медичні послуги розвинулись до того рівня, коли, наприклад, людина з ВІЛ за умови прийняття ліків може жити повноцінним життям і не бути джерелом поширення захворювання. Програми грамотності щодо здоров'я, навчання та підтримки з питань сексуального життя можуть допомогти у поліпшенні обізнаності [Giving, 2013]. Свідомі та якісно поінформовані, представники груп ризику можуть краще зорганізуватися з метою підвищення обізнаності щодо своїх прав, потреб, політик та юридичних питань, які найбільше їх стосуються;

- **створення сприятливого середовища:** законодавство, політичні та фінансові зобов'язання, зокрема:

1) декриміналізація форм поведінки ключових груп населення; удосконалення нормативної бази щодо доступу до медичних послуг та інформування. Забезпечення обізнаності осіб з ключових груп населення зі своїми юридичними правами та правами людини як особистості, зокрема правом на охорону здоров'я, може покращити їхній доступ до медичних послуг;

2) подолання стигми та дискримінації. Зусилля щодо скорочення стигми та дискримінації на національному рівні, такі як популяризація антидискримінаційних та захисних політик для всіх груп ризику, можуть підтримати формування сприятливого середовища, особливо у системах охорони здоров'я та правосуддя [Katz, 2014];

3) розширення можливостей громади як вирішальна передумова для покращення умов життя груп ризику, розроблення стратегій для втручань з питань їхнього здоров'я та прав, подолання наслідків порушень прав людини, яких зазнають представники груп ризику. Розширення можливостей спільноти може набувати багатьох форм, таких як конструктивна участь осіб з груп ризику в організації послуг, надання послуг

за принципом «рівний–рівному», впровадження правової грамотності та сервісних програм, сприяння групам і програмам, керівниками яких є представники груп ризику;

- **економічна доступність:** забезпечення надходження грошових ресурсів. Підтримка та фінансування з боку держави є дуже важливими. Публічно-приватне партнерство може допомогти збільшенню фінансування, мінімізації або скасуванню плати за послуги. За можливості, послуги необхідно надавати безкоштовно або за зниженою вартістю. Страхування або медичні субсидії мають покривати будь-яку плату за послуги;

- **втручання у сфері охорони здоров'я:** створення системи безперервного надання якісних і доступних послуг з профілактики та діагностики ВІЛ-інфекції, ТБ, ІПСШ, гепатитів, насамперед представникам груп підвищеного ризику щодо інфікування цими хворобами, а також послуг з лікування, догляду і підтримки для людей, які живуть з ВІЛ і ТБ, у рамках реформування системи охорони здоров'я шляхом оптимізації системи медичної допомоги та соціальних послуг, забезпечення професійної підготовки кадрів (сімейних лікарів, працівників установ і закладів, які надають послуги представникам груп підвищеного ризику щодо інфікування ВІЛ та їхнім партнерам, людям, які живуть з ВІЛ, хворим на ТБ, ІПСШ та гепатити);

- **поведінкові втручання:** надання інформації, мотивації, знань і навичок, що допомагають людям знизити рівень ризикованості поведінки та підтримувати цю позитивну зміну. Щоб зменшити ризик інфікування ВІЛ, ІПСШ, ТБ і гепатитами, люди повинні розуміти свій рівень ризику, бути впевненими у знаннях і навичках щодо ефективності для зменшення цього ризику.

Поведінкові втручання можуть бути спрямовані на окремих людей або на групи населення. Індивідуальне консультування варто зосереджувати на обізнаності людини щодо її особистого ризику та стратегії його зниження; наприклад, консультанти або громадські працівники можуть обговорювати поведінкові ризики клієнта, безпосередньо співвідносити його дії з ризиком інфікування ВІЛ, а також розглядати способи зниження цього ризику. З іншого боку, спілкування за

принципом «рівний-рівному» та групові сесії належить спрямовувати на підвищення загальної обізнаності про ризик, при цьому додаткова перевага групових сесій полягає в тому, що вони підтримують пошук дієвих стратегій зниження ризику. Також будуть корисними кампанії соціального маркетингу, які популяризують тестування, лікування та інші послуги.

Дії, спрямовані на зміну поведінки, мають здійснюватися як частина інших втручань із комплексного пакета послуг сфери охорони здоров'я і стратегії для створення сприятливого середовища. Вони можуть відбуватися при особистому спілкуванні або через засоби масової інформації чи цифрові засоби. Вибір змісту, підходу та засобу впливати має спиратися на належний аналіз місцевої ситуації. Хоча логіка поведінкових втручань ґрунтується насамперед на індивідуальній обізнаності та прийнятті рішення щодо ризику, вони можуть також спрацьовувати на рівні громади. Наприклад, доцільно залучати лідерів громадської думки до навчання з питань спілкування зі своїм оточенням, внаслідок чого змінюватиметься сприйняття соціальних норм щодо ризиків та запобігання їм [Профілактика, 2018].

Низка поведінкових втручань здатна надати інформацію та сформувати навички, що сприятимуть зниженню ризику, профілактиці передання ВІЛ, ТБ, ІПСШ та гепатитів і підвищенню рівня користування послугами серед представників усіх ключових груп населення, які перебувають у зоні ризику інфікування ВІЛ, ІПСШ, ТБ, вірусними гепатитами та іншими соціально небезпечними хворобами.

**Рекомендації для органів державного управління,
зокрема у сфері охорони здоров'я на національному
та регіональному рівнях, щодо протидії поширенню
соціально небезпечних хвороб**

У результаті експертного опитування виявлено напрями для покращення, надано рекомендації для органів державного управління, зокрема у сфері охорони здоров'я на національному та регіональному рівнях, щодо протидії поширенню соціально небезпечних хвороб, що можуть бути враховані

під час планування як національних, так і регіональних програм, заходів, насамперед у частині, що стосується захисту громадського здоров'я та планування стратегічної інформації у сфері протидії епідемії ВІЛ-інфекції, ІПСШ, туберкульозу та гепатитів.

На запитання «Які рекомендації для: органів державного управління, в тому числі у сфері охорони здоров'я, щодо протидії поширенню соціально небезпечних хвороб в Україні Ви могли б зазначити на національному рівні» більшість експертів зазначили:

- **інформаційні заходи:** сприяти проведенню інформаційних компаній для загального населення щодо шляхів інфікування на ВІЛ, ІПСШ, ТБ, гепатити, можливостей лікування, що допомагає підтримувати високий рівень здоров'я, народжувати здорових дітей і щодо профілактики соціально-небезпечних хвороб; проводити тренінги з обміну досвідом та інформкомпанії для лікарів; проводити навчання для сімейних лікарів та інших лікарів з протидії стигматизації та самостигматизації, особливо у селах та маленьких містах;

- **збільшення державного фінансування послуг, пов'язаних з цими хворобами:** запровадити безкоштовну діагностику та лікування гепатитів, ІПСШ для малозабезпечених верств населення; запровадити безкоштовні аналізи для груп ризику на гепатити та ІПСШ; забезпечити сучасне обладнання для обстеження на ТБ у кожному лікарню; введення оцінки якості тестування на ВІЛ, гепатити на рівні первинної медичної допомоги; збільшити фінансування на рахунок безкоштовного обстеження на гепатити (ПЛР, генотипування, еластографія) та ІПСШ (ПЛР дослідження) серед груп ризику; запровадити масове безкоштовне або дуже дешеве тестування, зокрема самотестування на гепатит, ІПСШ, ТБ, ВІЛ; збільшення фінансування програми громадського здоров'я;

- **координація і планування програм на рівні недержавних організацій, спрямованих на соціальну профілактику і протидію поширенню соціально небезпечних хвороб:** надати НУО більш вагомого юридичного статусу, впровадити закони про забезпечення НУО з державних програм і прий-

няти закон про надання приміщень для НУО на безоплатній основі задля кращого і сталого надання послуг групам ризику; долучати громадські організації до впровадження інтервенцій по боротьбі з соціально небезпечними хворобами за перевіреною та ефективною схемою рекрутинг – тестування – кейс-менеджмент; зменшити розрив між державою та НУО у сфері стратегії та тактики у вигляді рекомендацій, спільних проєктів та інше, координація зусиль;

- створення сприятливого політико-правового середовища: прийняття державних програм з протидії поширенню соціально небезпечних хвороб, приведення протоколів лікування до рівня кращих міжнародних практик, введення в закладах охорони здоров'я політик, спрямованих на зниження рівня стигми і дискримінації, удосконалити моніторинг за соціально небезпечними хворобами до рівня найкращих світових практик; прийняти програми протидії поширенню соціально небезпечних хвороб з урахуванням успішних інноваційних практик. Розробити Національну програму з урахуванням особливостей населення та можливостей системи охорони здоров'я. Посилити і створити суворий моніторинг виконання проєктів профілактики. Удосконалення норм правової бази щодо надання послуг у сфері профілактики, в т.ч. тестування ВІЛ немедичними працівниками НУО. Реформування нормативно-правової бази, перегляд підходів до планування програм з профілактики, втілення індикаторів якості надання послуг з профілактики та контроль за їх виконанням, розширення доступу до діагностики та лікування ПСШ, гепатитів. Регулярний перегляд державної стратегії подолання соціально небезпечних хвороб і синхонізація з нею, відповідно до цих переглядів, інших нормативних актів. Особливо це стосується програми медичних гарантій.

Отже, основні рекомендації експертів для органів державного управління, зокрема у сфері охорони здоров'я, щодо протидії поширенню соціально небезпечних хвороб в Україні на національному рівні стосуються інституціональних, медичних, правових факторів, які свідчать про недоліки в системі охорони здоров'я, умов надання медичної допомоги, фінансування,

правового і політичного середовища, які суттєво впливають на формування поведінки щодо власного здоров'я.

Якщо на національному рівні запропоновані експертами рекомендації стосуються інформування, фінансування, співпраці з НУО і створення сприятливого політико-правового середовища, то на регіональному рівні – доступності і якості медичних послуг, співпраці з НУО, інформування, фінансування, подолання стигми та дискримінації. Зокрема:

- **забезпечення належного доступу до медичних послуг щодо профілактики, лікування, догляду й підтримки та їх якість:** запровадження виїздів у віддалені райони для більшого обстеження та раннього виявлення соціально небезпечних хвороб. Упровадження додаткових послуг за кошти місцевої влади; до прикладу – діагностики ВГ. Децентралізація послуги з тестування та лікування, запровадження тестування з контролем його рівня у закладах охорони здоров'я. Оцінка потреб клієнтів, регулярна діагностика клієнтів, і посилення епіднадзора. Створення центрів інтегрованої допомоги. Впровадження соціального замовлення з діагностики та раннього виявлення соціально небезпечних захворювань. Розробка місцевих програм профілактики соціально небезпечних хвороб, регулярність роботи місцевих координаційних рад за участю представників ключових груп, розробка політики протидії соціально небезпечним хворобам на місцевому рівні, моніторинг і контроль, проведення вчасного діагностування на ВІЛ, а також на СД4, щоб вчасно надати лікування. Планування потреб регіону на АРТ у достатній кількості і різноманітності схем, щоб усі потребуючі могли отримати лікування. Соціальна підтримка хворих, обов'язкове щорічне обстеження груп ризику;

- **надання НУО приміщення на безоплатній основі** або на пільгових умовах, співпраця та підтримка місцевих громадських організацій, підтримувати фінансово з місцевих бюджетів та зобов'язати місцевих олігархів надавати дотації для виконання завдань з профілактики соціально небезпечних захворювань. Розширення доступу НУО до впровадження інтервенцій для груп ризику;

- проведення інформаційних кампаній для населення на рівні громад про поширення соціально небезпечних хвороб, шляхи інфікування, можливості діагностики та лікування, аналіз потреб за допомогою проведення круглих столів за участю активістів та представників організацій тощо;

- у бюджетах усіх рівнів має бути обов'язковим фінансування на профілактичні заходи з громадського здоров'я, забезпечення безкоштовним обстеженням на ВІЛ, ТБ, гепатити та ПСШ, фінансування програм соціальної допомоги, лікування та профілактики соціально небезпечних хвороб залежно від прихильності хворого до лікування. Доплата соціальним працівникам, лікарям від місцевого бюджету;

- введення в закладах охорони здоров'я політик, спрямованих на зниження рівня стигми і дискримінації з боку медичних працівників, застосування чутливого підходу; проведення адвокаційних кампаній, спільних з НУО заходів для зниження рівня стигматизації та самостигматизації як з боку лікарів, так і оточення.

Висновки

Загроза масового поширення соціально небезпечних хвороб і у XXI ст. не зникла і заходи протидії їм залишаються актуальними. Більше того, в Україні з початком військової агресії РФ під деструктивним впливом бойових дій епідеміологічна ситуація дещо загострилась, оскільки частина хворих втратили можливість вільного доступу до спеціалізованих медичних закладів, через порушення фармацевтичних логістичних ланцюгів вони не могли своєчасно отримувати препарати, необхідні для підтримувальної терапії, а якість роботи системи охорони здоров'я суттєво погіршилась не витримуючи великого навантаження.

Ефективна відповідь на ВІЛ, ТБ, ПСШ і гепатити не лише потребує надання послуг і розроблення програми підтримки для груп ризику інфікування цими хворобами, а й потребує впровадження внутрішньо системних і зовнішніх змін, яких можна досягти лише спільними зусиллями. Численні

чинники, що впливають на поведінку і на особистий ризик виникнення соціально небезпечних хвороб у представників ключових та уразливих груп населення, перебувають переважно поза їхнім особистим контролем. Зокрема, є ціла низка соціальних, правових, структурних та інших контекстуальних факторів, які підвищують рівень уразливості груп ризику до соціально небезпечних хвороб та обмежують їхній доступ до отримання послуг у зв'язку з цими хворобами. До таких чинників відносять стигматизацію та дискримінацію, бідність, насильство та бездомність серед певних груп населення. Ці фактори впливають на рівень захищеності від соціально небезпечних хвороб окремих осіб і груп населення; вони можуть обмежувати доступ до інформації, профілактичних послуг і засобів лікування та догляду, що певним чином впливає на їх поведінку.

Сучасна епідемічна ситуація потребує більш системного, послідовного, всеохопного та нормативно врегульованого підходу до протидії поширенню туберкульозу, ВІЛ, ПСШ, гепатитів та інших соціально небезпечних хвороб на засадах запровадження багатовідомчого та багатосекторального підходу до протидії цим захворюванням, а також залучення до цього процесу ширшого кола зацікавлених сторін.

Необхідно сформуувати комплекс соціально-економічних заходів щодо покращення умов та способу життя, навколишнього середовища, виховання тощо з метою створення умов, що унеможливають появу нових випадків інфікування туберкульозом та іншими соціально небезпечними інфекційними хворобами, а також передбачають здійснення діяльності, спрямованої на послаблення негативного впливу цих інфекційних хвороб на громади та українське суспільство як соціальну систему загалом. У разі такого комплексного підходу профілактика у сфері запобігання поширенню туберкульозу та інших соціально небезпечних хвороб здійснюватиметься шляхом виявлення, нейтралізації або усунення причин та умов, що підтримують персистенцію біологічного збудника їх серед представників окремих соціальних груп та серед широких верств населення.

Джерела

Вірусні гепатити. (2013). Отримано з: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/virusni-gepatiti>

Гепатит: люди, які входять до груп ризику. (2018). Отримано з: <https://phc.org.ua/news/gepatit-lyudi-yaki-vkhodyat-do-grup-riziku>

Епідемічна ситуація з ВІЛ-інфекції в Україні станом на 01.04.2023. (2023). Отримано з: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/vilsnid/statistika-z-vilsnidu>

Зміна обсягу валового внутрішнього продукту за 2022 рік. (2022). Державна служба статистики України. The change of Gross Domestic Product volume. Отримано з: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

Інфляційний звіт. (2023). Національний банк України. Отримано з: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q1.pdf?v=4

Мельник, В. М. (2013). Туберкульоз: шляхи зараження і запобігання. Національний інститут фтизіатрії і пульмонології ім. Ф. Г. Яновського. Отримано з: www.ifp.kiev.ua

Мінекономіки: ВВП за підсумком 2022 року впав на 29,2%. (2023). Отримано з: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=b30e854d-b47d-4806-82ac-bb6daa87fa51&title=Minekonomiki>

Національна відповідь програм протидії ВІЛ, ТБ, ВГ та ЗПТ на широкомасштабне вторгнення РФ: Звіт центру громадського здоров'я. (2022). Отримано з: https://drive.google.com/file/d/1FUgL8nT_ewUr536-b1fVEVbz3yq_SN3M/view

Особливості лікування інфекцій, що передаються статевим шляхом, у групах населення, уразливих стосовно зараження вірусом імунодефіциту людини: методичні рекомендації. (2009). Київ. Отримано з: https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user90/Metod_recom.pdf

Островецька, Ю. А., Дуб, Р. Ю. (2016). *Протидія туберкульозу на рівні місцевих громад: метод. посібник*. Львів.

Про Державний бюджет України на 2023 рік: Закон України від 03.11.2022 р. (2022). № 2710-IX. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text>

Про затвердження Порядку проведення тестування на ВІЛ-інфекцію та забезпечення якості досліджень, форм первинної облікової документації щодо тестування на ВІЛ-інфекцію, інструкцій щодо їх заповнення: наказ МОЗ України № 794 від 05.04.2019 р. (2019). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0319-11#Text>

Профілактика ВІЛ-інфекції, діагностика, лікування та догляд для ключових груп населення. Клінічна настанова, заснована на доказах (2018). Державний експертний центр Міністерства охорони здоров'я України. Отримано з: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2018_07_kn_profvil.pdf

Сбор поведенческих данных для национальных программ по профилактике ВИЧ/СПИДа и ИППП. (2002). Совместный семинар ИМПАКТ/ФХИ/ЮНЭЙДС: отчет и выводы 1998. Отримано з: https://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/meetingbehavdata_ru_0.pdf

Спільна заява UNICEF, UNFPA, ВООЗ щодо атак на систему охорони здоров'я в Україні. (2022). Отримано з: <https://ukraine.unfpa.org/uk/14756?msclid=ec46a6ccbc011eca92b6f19d44fafa6>

Статистичний щорічник України за 2021 рік. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf

Стратегии изменения поведения людей: роль систем здравоохранения (2008). Европейский региональный комитет. Пятдесят восьмая сессия. Тбилиси, Грузия, 15–18 сентября 2008. Всемирная организация здравоохранения. Отримано з: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0007/70189/RC58_rdoc10.pdf

Gandelman, A. A., Vogan, S. A., Dolcini, M. M. (2005). Assessing HIV prevention provider knowledge of behavior science theory: building on existing intuitive experience. *Health Promotion Practice*, 6 (3), 299–307.

Grau, L. E., Krasnoselskikh, T. V., Shaboltsas, A. V., Skochilov, R. V., Kozlov, A. P., Abdala, N. (2013). Cultural adaptation of an intervention to reduces exualrisk behaviors among patients attending a STI clinicin St. Petersburg, Russia. *Prevention Science*, 14 (4), 400–410. DOI: 10.1007/s11121-012-0301-6.

Global health sector strategyon HIV/AIDS 2011–2015 (2021). World Health Organization (2011, February 25). Retrieved from: http://whqlibdoc.who.int/publications/2011/9789241501651_eng.pdf

Giving young people information, skills and knowledge they need (2013). Comprehensive Sexuality Education. United Nations Population Fund (2013, March 11). Retrieved from: <http://www.unfpa.org/public/home/adolescents/pid/6483>

Katz, I. T., Ryu, A. E., Onuegbu, A. G., Psaros, C., Weiser, S. D., Bangsberg, D. R., Tsai, A. C. (2014). Impactof HIV-related stigma on treatment adherence: systematicreviewandmeta-synthesis. *Journal of the International AIDS Society*, 16 (3/2), 18640. DOI: 10.7448/IAS.16.3.18640.

Reachthe 3 million. Find. (2014). Treat. Cure TB. Отримано з: <https://www.who.int/campaigns/tb-day/2014/tb-day-brochure.pdf?ua=1>.

Rhodes, F., Wolitski, R. J. (1990). Perceived effectiveness off earap-pealsin AIDS education: relationship to ethnicity, gender, age, and group membership. *AIDS Educationand Prevention*, 2 (1), 1–11.

UNAIDS Terminology Guidelines (2007). Joint United Nations Programme on HIV/AIDS. Retrieved from: https://documentation.last-radainternational.org/lsidocs/unaids_07_terms_0607.pdf

Розділ 9

ТРАНСФОРМАЦІЯ РИНКУ ПРАЦІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Український ринок праці зазнав серйозних потрясінь за останні кілька років: першим глобальним викликом стала пандемія Covid-19, у результаті якої близько 2 млн осіб втратили роботу, внаслідок чого відбулось також відчутне зростання трудової міграції з країни. За даними МОМ, 2021 р. вона збільшилася на 11% порівняно з попереднім роком (і становила 1167 тис. осіб [ІОМ, 2021]). Наступний рік приніс нові випробування – війна й колосальні руйнування виробничих потужностей, пошкодження сільгоспугідь, падіння економіки (за загальними оцінками, майже на третину) і в підсумку – закономірне зменшення пропозиції робочих місць і падіння економічної активності в цілому. Зважаючи на масштаб руйнувань і соціально-економічні втрати, очікується, що війна зумовить далекосяжні наслідки для людського розвитку [Світовий банк в Україні], про подолання яких необхідно замислюватися вже тепер.

За оцінками Міжнародної організації праці (МОП), рівень зайнятості в Україні наприкінці 2022 р. став на 15,5% нижче довоєнного рівня (зменшення на 2,4 млн робочих місць); крім того, лише 67% осіб, які були працевлаштованими до війни, мали на той час роботу, а деякі офіційно працевлаштовані отримували нижчу заробітну платню (порівнюючи з лютим 2022 р.) або взагалі її не отримували [Україна. Швидка оцінка завданої шкоди, 2023: с. 62–64]. Так, за деякими даними, на кінець 2022 р. 77% українців відзначали, що їх дохід скоротився порівняно з січнем 2022 р., при цьому 81% з тих, хто працював, продовжували отримувати заробітну плату, але майже половина з них не були впевнені, що отримуватимуть її в майбутньому [Кисляк, 2022].

Згідно з оцінкою Світового банку, станом на лютий 2023 р. 13,5 млн українських громадян були переміщеними особами (зокрема 8,1 млн – у межах Європи, а 5,4 млн – всередині країни)

[Україна. Швидка оцінка завданої шкоди, 2023: с. 18, 24]. За підсумками європейських досліджень, біженці, які перебувають на території країн ЄС – це переважно високоосвічені фахівці працездатного віку з досвідом роботи: 70% з них мають вищу освіту, їх середній вік – 42 роки, 89% з них – жінки; 63% були працевлаштовані в Україні, тобто мали професійний досвід роботи (особливо в таких секторах, як освіта (16%), торгівля (12%), професійні та адміністративні послуги (10%), охорона здоров'я та соціальні послуги (7%). Тільки 13% з них планують повернутися на батьківщину в найближчі три місяці; одним з основних мотивів повернення в Україну опитані називають впевненість у наявності роботи – це друга причина після умови безпеки, через яку біженці можуть прийняти рішення повернутися в країну або залишитися в країні перебування [Lives on hold, 2022: p. 6].

Проте, порівнюючи актуальні дані економічної статистики щодо рівня заробітку в Україні та головних країнах-реципієнтах української робочої сили, можна дати наразі також не дуже оптимістичні прогнози щодо її повернення в найближчому майбутньому. Так, заробітна плата в Україні, і зокрема мінімальний її розмір, сьогодні є значно нижчою порівняно з іншими країнами, і не тільки економічно найбільш розвиненими. За даними порталу Picodi.com, на початку 2023 р. мінімальна заробітна плата в Україні (її розмір без зборів і податків) становила \$US146. У Чехії вона дорівнювала \$US643, у Польщі – \$US584, у Болгарії – \$US315. У провідних європейських країнах з високим рівнем добробуту мінімальна заробітна плата сягала \$US1594 у Німеччині та \$US1380 – у Франції. Порівняно нижче вона була в інших європейській країнах – \$US690 у Португалії і \$US925 в Іспанії. У Великій Британії мінімальна заробітна плата становить \$US1705, у Сполучених Штатах Америки – \$US1550 [Picodi, 2023].

Міжнародні порівняння середньої заробітної плати також свідчать про значний розрив між Україною й економічно розвиненими, у тому числі не найбагатшими країнами світу. Так, за даними Пенсійного фонду України, середня заробітна плата (дохід), з якої сплачено страхові внески та яка враховується для обчислення пенсії, у червні 2023 р. становила

16 012,38 грн [Пенсійний фонд України, 2023]. Це дорівнює приблизно \$US430, або €405. Водночас на кінець 2022 р. середня заробітна плата в Європі становила €2066,00 (80 472,77 грн). За даними на кінець 2021 р., у Німеччині вона становила €4100,00 (126 181,60 грн). У першому кварталі 2023 р. середня заробітна плата в Польщі – €1522,21 (60 555,42 грн), у Чехії – €1753,85 (69 737,85 грн); у травні 2023 р. у Словаччині вона дорівнювала €1592,00 (62 534,08 грн). У Канаді середня заробітна плата у квітні 2023 р. становила \$US3757 (відповідно €3414, або 137 754 грн). У США в червні 2023 р. середня заробітна плата дорівнювала приблизно \$US4997 (€4568, або 182 741 грн). Еквівалент середньої заробітної плати в Китаї наприкінці 2022 р. дорівнював \$US1377,57 (€1281,20, або 49 903,84 грн). Найближчою до української середня заробітна плата була в Молдові (€574,17, або \$US624,61, або 22 841,06 грн у першому кварталі 2023 р.) та Туреччини (\$US550,65, або €449,27 чи 15 561,72 грн на кінець 2020 р.) [Середня заробітна плата в Європі, 2023].

Втрата роботи, скорочення виробництва і руйнації інфраструктури, невисокі розміри заробітної плати і соціальної допомоги є основними причинами поширення малозабезпеченості й нужденності в Україні в умовах війни. При цьому вимоги українських громадян щодо доходів, які забезпечували б нормальне життя, не можна назвати високими чи завищеними, хоча вони є значно більшими, ніж офіційно встановлені й закріплені в бюджеті України соціальні стандарти. На питання про достатній розмір доходів, які зараз, за уявленнями респондентів, забезпечують людині нормальне життя, опитані в моніторингу 2023 р. Інституту соціології НАН України найчастіше (25,5%) називали 10 000 грн (приблизно \$US270). Дохід нижче цього розміру задовольнив би 21,0% респондентів. Удвічі більший дохід (20000 грн, або близько \$US540) відповідає потребам 15,1% опитаних. Вимоги до нормального існування 32,5% були в інтервалі 10 000–20 000 грн. Вищі (понад 20 000 грн) очікування щодо доходу, який гарантує гідне існування, мали 12,9% респондентів (табл. 9.1).

Найчастіше зазначено розмір доходу, який забезпечує нормальне життя, є помітно вищим за офіційно встановлений прожитковий мінімум в Україні в 2023 р. (2589 грн на особу для

Таблиця 9.1

Розподіл респондентів за оцінкою розміру доходу, який забезпечує нормальне життя, 2023, %, N=2004

<i>Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу на місяць, що жити, за Вашими уявленнями, нормально?</i>	<i>%</i>
До 5000 грн	11,0
5001–10 000 грн	36,5
10 001–15 000 грн	16,4
15 001–20 000 грн	16,1
20 001–25 000 грн	3,1
Більше 25 000 грн	9,8
Не відповіли	7,0

населення в цілому) і мінімальну заробітну плату (6700 грн), що свідчить про їх невисокий розмір і невідповідність реальній вартості життя. Водночас уявлення громадян про задовільний для нормального життя дохід є невисоким порівняно з виплатами українським біженцям в європейських країнах. Так, у Бельгії самотнім дорослим надається €1139,97, у Ірландії дорослі біженці можуть розраховувати на €824, у Франції – на €426. Крім того, у цих країнах біженцям безкоштовно надаються житло і соціальні послуги [Фінансова допомога, 2023]. В інших європейських країнах виплати біженцям є порівняно меншими, але вони також перевищують розмір прожиткового мінімуму в Україні.

Тому, виходячи з викладеного, можна спрогнозувати, що до мотивів повернення українських громадян на батьківщину треба додати такий важливий мотив, як розмір доходу, який може забезпечити країна перебування. МОП прогнозує лише незначне покращення ситуації на ринку праці за підсумками 2023 р. (за умови, якщо ситуація щодо безпеки в країні залишиться незмінною, зростання зайнятості відбудеться лише на рівні 0,5%, що дорівнює приблизно 70 000 робочих місць) [ILO, 2023].

У таких максимально несприятливих умовах населення України, тим не менш, демонструє вміння не тільки вбудовуватися в нові соціально-економічні реалії, а й набувати нових навичок для використання на робочому місці. Відповідно до

теорії А. Дж. Тойнбі, надзвичайні ситуації, що відбуваються в житті суспільства, зумовлюють не тільки ґрунтовні зміни в суспільній свідомості, світогляді, ієрархії цінностей, а й слугують основою для глобальної перебудови як відповіді на зовнішній виклик; відповідь на виклик полягає у зміні способу життя та оновленні соціальної організації. «Виклик спонукає до зростання. Відповіддю на виклик суспільство вирішує завдання, що перед ним поставлене, чим переводить себе в більш високий і більш досконалий з точки зору ускладнення структури стан» [Тойнбі, 1991: с. 119-120].

Цілком можливо, що українське суспільство також має дати відповідь на виклики, що постали перед ним протягом останніх трьох років. В економічній сфері такою відповіддю можна вважати масовий перехід до оцифрованої праці спочатку через пандемію, яка за короткий час змусила працездатне населення не тільки поміняти характер і принцип організації роботи, а й освоїти необхідні цифрові компетенції. Військові дії на території України, за всіх катастрофічних наслідків для окремої людини і країни в цілому, проте закріпили впевненість у необхідності навичок комп'ютерної грамотності для переважної більшості працюючих, що втілилось у практику трудової та освітньої діяльності. І хоча в цілому вести мову про усталені соціальні зміни внаслідок надзвичайних подій треба у віддаленій перспективі (в тому числі – через брак доступної вітчизняної статистичної інформації), вже зараз можна звернути увагу на деякі дані міжнародних організацій, які за достатньо великою кількістю показників аналізують стан розвитку сучасних технологій у світі. Так, у рейтингу Global Innovation Index 2023, який містить 80 індикаторів інноваційного розвитку, Україна посідає 55-ту сходинку із 132 країн світу і є третьою в групі економік з доходами нижче середнього рівня (Lower middle-income) після Індії та В'єтнаму (одних з найбільш зростаючих на даний час економік світу), отримавши характеристику «Продуктивність вище очікуваного рівня розвитку». Як і багато років поспіль, найбільш високі показники країни – у сфері творчих досягнень (Creative outputs) – 37-е місце, знанневих і технологічних досягнень (Knowledge and technology outputs) – 45-е місце, людського капіталу та

досліджень (Human capital and research) – 47-е місце та софістики бізнесу (Business sophistication) – 48-е місце [Global Innovation Index 2023: p. 18–20, 58].

Водночас глобальний ринок праці наразі відчуває нестачу в робітників саме навичок висококваліфікованої цифровізованої праці (як стверджується у доповіді McKinsey Global Institute, поточний технологічний потенціал дає змогу вже тепер автоматизувати близько 50% робочих операцій у світі, і головною перешкодою на цьому шляху є нездатність існуючої робочої сили адаптуватися до потреб цифрового ринку праці [Manyika, 2017]). За деякими даними, більше ніж кожна п'ята молода людина в ЄС не може досягти базового рівня цифрових навичок, а в цілях Європейської комісії зазначено, що «до 2025 р. 230 млн осіб (або 70% дорослого населення ЄС) повинні мати хоча б базові цифрові навички», адже, окрім сфери праці, цифровізація трансформує суспільство в цілому, і державні органи стикаються з новими проблемами взаємодії з громадянами в такому, що недавно з'явився, цифровому форматі. У дослідженні «Цифровий компас: як ЄС готується до цифрового десятиліття» Європейська комісія описує своє бачення цифрової Європи, головною метою якої є розширення можливостей громадян і бізнесу до 2030 р., а до 2039 р., за планом, цифрові інструменти повинні глибоко впровадитися в повсякденне життя європейців і використовуватись для роботи, спілкування, освіти або для доступу до державних і приватних послуг [Ponce Del Castillo, 2021].

За даними моніторингового дослідження Інституту соціології, ще 2021 р. українське населення в цілому, в переважній більшості користувалось Інтернетом – тобто не просто мало мінімальні цифрові навички та вміння, а й можливість доступу до нього – 79,9% опитаних підтвердили цей факт; не користувались Інтернетом на той час (не мали потреби або можливостей) 16,0% опитаних; користувалися ним вдома 58,9%, на роботі – 25,3% респондентів; мали змогу використовувати мобільний Інтернет 58,6% опитаних.

Слід врахувати, що широкий доступ до мобільного та стаціонарного ширококутного зв'язку був одним із ключових чинників економічного зростання країни в довоєнний період:

станом на грудень 2019 р. покриття бездротовим доступом до інтернету становило 131% на душу населення, що було другим найвищим показником серед країн Східного партнерства. Ринок мобільного зв'язку був конкурентним, мобільний інтернет загалом був доступним для середньостатистичного українця [Україна. Швидка оцінка завданої шкоди, 2023: с. 98].

При цьому в дослідженні соціальних наслідків даного феномену необхідно визнати, що впровадження цифрових технологій до всіх областей людського життя – явище світового масштабу, яке має як позитивні, так і негативні наслідки для соціально-економічного розвитку. Україна як частина глобального соціального і економічного простору ризикує випробувати в цілому ті ж переваги, виклики, труднощі і проблеми в становленні цифрової економіки, що й інші країни світу. Так, уже тепер можна констатувати, що цифровізація має великий потенціал для гуманітарного розвитку і здатна не тільки полегшити людську працю, а й відкрити нові можливості для працівників і роботодавців, такі як підвищена гнучкість і віддалена робота, висока мобільність і здійсненність миттєвої комунікації, незважаючи на географічні кордони (що стало основним ресурсом у кризовій пандемічній економіці, який сприяв тому, що остання не зупинилася повністю в багатьох (найбільш технологічно розвинутих країнах світу)). Чимало видів платформної зайнятості стали «рятувним кругом» для багатьох працівників і споживачів по всьому світу під час ковід-обмежень, а робота у віддаленому режимі забезпечила великій кількості українських громадян можливість працювати під час війни, зберігаючи своє робоче місце та заробітну плату.

В той же час, як демонструють міжнародні дослідження, нові типи і форми зайнятості, пов'язані з використанням ІТ-технологій, як правило, позбавлені однієї або декількох соціально-трудова гарантій. У більшості випадків йдеться про гарантії постійної зайнятості, мінімальної заробітної плати, відпусток і лікарняних, пенсійних накопичень і нормованого робочого часу (дане явище отримало узагальнену назву «уберизації праці»). До того ж, дослідження різноманітних нових типів цифрової роботи виявляють інтенсифікацію робочого процесу, вторгнення роботи в неробочий час і простір

та загальну ненадійність [Healy, 2023]. Так, достатньо запеклі дискусії між роботодавцями, робітниками та профспілками тривають щодо «права на відключення» – права працівників не брати участь у пов'язаних з роботою електронних комунікаціях, таких як електронна пошта чи повідомлення у неробочий час, адже праця у неробочі часи – це один із способів стирання кордонів між роботою та особистим життям; використання технологій та поява оцифрованого робочого місця, безперечно, сприяли поширенню подібних практик (регулярна робота у вільний (або нічний) час, понаднормова робота та регулярна необхідність працювати у короткий термін навіть отримали визначення «антисоціальний робочий графік» (unsocial work schedules)) [Working conditions, 2022: p. 40].

Як зазначається в звіті МОП «Digitalization and Employment», «цифровізація сприяє нетрадиційним формам зайнятості, які забезпечують більшу гнучкість. Нові моделі зайнятості, такі як мобільна робота на основі ІКТ та цифрові форми самозайнятості набирають популярності в усьому світі» [Digitalization and Employment, 2022: с. 15]; у соціологічній науці такі нові форми зайнятості отримали назву «нестандартних».

Для оцінки поширеності нестандартної зайнятості в Україні в щомісячне національне опитування Омнібус, проведене компанією Info Sapiens 19–25 вересня 2023 р.,¹ був включений відповідний блок запитань. За результатами дослідження виявилось, що до типу «стандартної»² зайнятості наразі можна

¹ Вибірка дослідження становить 1000 респондентів. Опитування проводилося методом САПІ на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Вибірка репрезентативна для населення України старше 16 років. Структура вибірки відповідає структурі населення за такими параметрами, як стать, вік, розмір населеного пункту і регіон відповідно до даних Державної служби статистики на 1.01.2022. Опитування не проводилося у АР Крим, м. Севастополь, а також в інших тимчасово окупованих РФ територіях України, де немає зв'язку. Також опитування не охоплює українців, що виїхали за кордон. Максимальна теоретична похибка не перевищує 3,1% з вірогідністю 0,95%. Опитування відбулося 19–25 вересня 2023 року.

² До нестандартної зайнятості віднесено зайнятість респондентів, які на запитання № 3 «Якщо говорити про Вашу ОСНОВНУ роботу ЗАРАЗ, то як оформлені Ваші відносини з роботодавцем?» обрали відповіді «Робота за цивільно-правовим договором» чи «Неофіційно працевлаштований». Або на запитання № 4 «Якщо говорити про Вашу ОСНОВНУ роботу ЗАРАЗ, чи передбачає Ваша діяльність можливість віддаленої роботи?» обрали відповіді «Я можу працювати частково віддалено, але певний час маю бути на робочому місці» чи «Я можу працювати віддалено». Або на запитання № 5

віднести 29,3% працюючих респондентів, до нестандартної – 70,1% опитаних. Третина респондентів відповіли, що вони не працевлаштовані офіційно або зареєстровані як ФОП.

Доволі поширеною на українському ринку праці є можливість гнучкого графіка роботи – майже половина опитаних або не має чіткого графіка роботи, або може від нього відхилитись. Третина опитаних може постійно або тимчасово працювати віддалено, причому показники в цьому випадку дещо збільшились 2023 р. (табл. 9.2, табл. 9.3).

Таблиця 9.2

**Можливість гнучкого графіка на основному місці роботи,
2023 р., %, N=472**

	<i>Якщо говорити про Вашу основну роботу ДО повномасштабної війни, чи передбачала Ваша діяльність можливість гнучкого графіка роботи?</i>	<i>Якщо говорити про Вашу основну роботу ЗАРАЗ, чи передбачає Ваша діяльність можливість гнучкого графіка роботи?</i>
Ні, я міг (можу) працювати тільки в межах зафіксованого робочого графіка	41,8	48,0
В мене був (є) зафіксований робочий графік, але я можу від нього відхилитись	31,9	31,0
У мене не було (немає) робочого графіка, я можу виконувати свою роботу в будь-який час	23,6	18,9
Важко відповісти	2,7	2,1

«Якщо говорити про Вашу ОСНОВНУ роботу ЗАРАЗ, чи передбачає Ваша діяльність можливість гнучкого графіка роботи?» обрали відповіді «В мене є фіксований робочий графік, але я можу від нього відхилитись» чи «В мене немає робочого графіка».

Жорстко зафіксований робочий графік до початку повномасштабної війни був у 41,8% респондентів, станом на момент проведення опитування частка таких респондентів навіть попри війну зросла до 48,0%. Проте варто пам'ятати, що війні передувала пандемія Covid-19, що стала значним тригером для поширення віддаленої роботи та роботи з гнучким графіком.

Таблиця 9.3

**Можливість віддаленої роботи на основному місці роботи,
2022 р., 2023 р., %**

<i>Якщо говорити про Вашу ОСНОВНУ роботу ЗАРАЗ, чи передбачає Ваша діяльність можливість віддаленої роботи?</i>	<i>2022 р., N=251</i>	<i>2023 р., N=472</i>
Ні, я можу працювати тільки на своєму робочому місці	66,6	61,1
Я можу працювати частково віддалено, але певний час маю бути на робочому місці	17,5	18,8
Я можу працювати віддалено	15,2	17,8
Важко відповісти	0,7	2,3

Отже, переважній більшості місць роботи в Україні притаманні ті чи інші прояви гнучкості, а як стандартну зайнятість можна охарактеризувати роботу лише кожного третього українця. Повернення до стандартного формату зайнятості, якому притаманні офіційне працевлаштування, фіксоване робоче місце та фіксований робочий графік, де-факто не спостерігається. З огляду на це логічно виглядає думка А. Коло-та, який каже, що «нинішня нестандартність має повністю й незворотно трансформуватися у звичну, традиційну соціально-трудова реальність» [Колот, 2020: с. 52], а впровадження цифрових технологій ужиття сучасної людини вже стало безальтернативним явищем, і питання полягає лише в готовності держави та суспільства до нових викликів цифрового світу.

Емпіричним дослідженням рівня цифровізації робочого місця на європейському континенті займається Європейське агентство з безпеки та гігієни праці (EU-OSHA), яке у квітні 2022 р. провело дослідження з метою отримання більш детальної інформації про стан охорони праці на робочих місцях у

постпандемічний період і використання цифрових технологій на робочому місці. Репрезентативна вибірка представляла працюючих (зайнятих і самозайнятих) віком 16 років і старше в кожній з 27 держав – членів Євросоюзу, а також у Ісландії та Норвегії (всього – 25 683 респондентів). Дані опитування зважувались з урахуванням відомих пропорцій відповідно до чисельності зайнятого населення віком 16+ у кожній державі – члені ЄС [Leclerc, 2022: p. 1].

Своєю чергою відділ економічної соціології Інституту соціології НАН України спільно з компанією Factum Group Ukraine у липні 2023 р. поставив аналогічне запитання в опитуванні українського населення (загальна вибірка становила 400 осіб, з яких доля працюючих віком 18+ на час опитування була 68% (або 272 особи). Дані порівняльного аналізу представлено в таблиці 9.4.

Як бачимо з представлених даних, українські працівники лідирують у використанні на своєму робочому місці портативних комп'ютерних пристроїв (ноутбуків, планшетів, смартфонів) – 90% стверджуючих відповідей; середньоєвропейський показник становить уданому випадку 73% опитаних; також в українському дослідженні помітно більше користувачів широкоформатного Інтернету (80%), тоді як загальноєвропейський показник – 55% респондентів. Стаціонарний комп'ютер на своєму робочому місці використовують більше половини європейських працівників і трохи менше половини – українських. Також українські працівники у своїй роботі дещо частіше користуються різними смарт-пристроями і технологіями штучного інтелекту (17% і 12% відповідно); європейці роблять це в 11% і 5% випадків відповідно.

Отже, попереднім висновком з цього порівняльного дослідження буде те, що цифрові технології достатньо поширені на робочому місці як у Європі, та і в Україні: можливо, відчутним поштовхом у цьому сенсі була епідемія Covid-19. При цьому в темпах цифровізації робочого місця український ринок праці трохи випереджає загальноєвропейські показники (напевно, це також пов'язано з другим фактором, що змусив залишитися на віддаленому режимі роботи з використанням комп'ютер-

**Цифрові технології на робочому місці в Європі та в Україні,
2022 р., 2023 р.**

<p align="center"><i>Чи використовуєте Ви будь-який із перелічених нижче цифрових пристроїв для своєї основної роботи? (можна обрати декілька відповідей, %)?</i></p> <p align="center">Do you use any of the following digital devices for your main job? <i>(Multiple answers allowed, %)</i></p>	<p align="center">European Union* <i>Eurobarometer April 2022</i> <i>n=25683</i> %</p>	<p align="center">Україна <i>Factum Group Ukraine</i> <i>Липень 2023</i> <i>n=272</i> %</p>
<p>Ноутбук, планшет, смартфон або інші портативні комп'ютерні пристрої Laptops, tablets, smartphones or other portable computer devices</p>	73	90
<p>Стаціонарний комп'ютер Desktop computers</p>	60	47
<p>Інтернет по кабелю, в тому числі через Wi-Fi (широкосмуговий інтернет, не мобільний) Broadband technology to access the Internet</p>	55	80
<p>Пристрої, які треба носити з собою (такі як смарт-годинник, смарт-окуляри, трекери активності або інші (вбудовані) датчики) Wearable devices such as smart watches, smart glasses, activity trackers or other (embedded) sensors</p>	11	17
<p>Штучний інтелект – машини або роботи (боти), здатні мислити і приймати рішення (наприклад, chat GPT) Machines or robots that can think and make decisions, often known as artificial intelligence</p>	5	12
<p>Високотехнологічні роботи, які взаємодіють з Вами в процесі роботи: здатні спілкуватися і розуміти наміри та настрої, так само, як люди Robots that interact with you</p>	3	3
<p>Нічого з наведеного None of these</p>	12	5

* 27 країн Європейського Союзу (Бельгія, Болгарія, Чехія, Данія, Німеччина, Естонія, Ірландія, Греція, Іспанія, Франція, Хорватія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Угорщина, Мальта, Нідерланди, Австрія, Польща, Португалія, Румунія, Словенія, Словаччина, Фінляндія, Швеція).

них технологій велику частину працівників в Україні – війною та викликаною нею хвилею міграції).

У нашому опитуванні для більш повного розуміння основних аспектів цифровізації робочого місця ми використовували більш детальну шкалу, розподіливши різні пристрої (ноутбук, планшет і смартфон) в окремі відповіді і додавши альтернативу «Мобільний інтернет 3G/4G», якої не було в Європейському дослідженні. У підсумку лідерами за частотою використання у своїй роботі цифрових пристроїв в українському дослідженні стали приватні підприємці (всі вони використовують смартфон і мобільний інтернет, 90% користуються кабельним інтернетом і 89% – ноутбуком), що довело високу здатність робітників цієї сфери до адаптації до мінливих зовнішніх умов як під час карантину, так і під час війни (як показували інші дослідження, тільки за перший тиждень березневих карантинних обмежень кількість фрилансерів зросла на 43,8%, оскільки підприємці почали більше звертатися до аутсорсингу [Портрет фрилансера під час війни 2022]). Найбільш продуктивною та стійкою в українській економіці в умовах екстремальних ситуацій стала ІТ-сфера [Дудко, 2022]. На сьогодні за експортом послуг ІКТ (ICT services exports) у відсотках до загального обсягу торгівлі Україна посідає 6-е місце в рейтингу ГІІ 2023[Global Innovation Index 2023: p. 202].

Серед категорії «керівники» відсоток використання цифрових технологій на робочому місці також доволі високий: 92% з них використовують кабельний Інтернет, 91% – смартфон, 85% – мобільний Інтернет і 71% – ноутбук. Серед спеціалістів (лікар, вчитель, програміст, менеджер, бухгалтер, держслужбовець) 89% опитаних використовують кабельний Інтернет, 82% – смартфон, 78% – мобільний інтернет, 69% – ноутбук. Кваліфіковані працівники (водій, будівельник, механік, електрик, продавець, касир, офіціант) меншою мірою активні у використанні цифрових технологій на своєму робочому місці: 68% з них користуються смартфоном, 56% – мобільним та кабельним Інтернетом. Працівники найпростіших професій (охоронець, вантажник, дворник, кур'єр, різноробочий, прибиральниця) в більшості своїй використовують для

роботи смартфон (71%) і мобільний інтернет (58%); вони ж частіше порівняно з іншими групами обирають варіант відповіді «нічого з наведеного» – 29% опитаних.

Високі показники використання цифрових технологій в українському дослідженні, як видно з отриманих даних, безпосередньо корелюють з підвищенням кваліфікації праці, що підтверджує ризик поглиблення суперечностей у трудовій сфері: цифровізація прискореними темпами відбувається на рівні найбільш кваліфікованих робочих місць, тоді як для майже третини опитаних найпростіших професій, найбільш часто пов'язаних з важкою фізичною або монотонною працею, жодна з таких технологій не є затребуваною.

Загальний висновок з цього емпіричного дослідження свідчить, що український ринок праці схильний до тих самих ризиків, які загрожують глобальному ринку у зв'язку з підвищенням рівня цифровізації: поляризація та поділ останнього залежно від рівня доступу до технологій, освіти та цифрових компетенцій, адже у соціумі, який стає все більш цифровим, ці компоненти необхідні для повноцінного залучення не тільки до якісних робочих місць, а й до суспільного життя та уникнення соціальної ізоляції.

Цифровізація, точніше навіть спроможність ефективно функціонувати в умовах цифрової економіки, може розглядатись і як окрема компетенція, важлива для адаптації економічно активного населення до нових вимог ринку праці. Як зазначає Л. Федулова, «працівники із недостатнім рівнем знань у цифрових технологіях (низькою цифровою грамотністю) опиняються в невідгідному становищі порівняно з тими, хто володіє комплексом таких цифрових компетенцій» [Федулова, 2020: с. 22].

Тому важливість державних гарантій здобуття якісної освіти, а також освіти протягом життя підвищується зі збільшенням темпів цифровізації економіки; інакше чимала частина працездатного населення залишиться у сфері низькоякісної ненадійної праці (на зразок багатьох видів платформної або тимчасової роботи, яка в розвинутих країнах розглядається як одноразова точка входу на ринок праці (з подальшим профе-

сійним зростанням), а в країнах, що розвиваються – як форма постійної роботи практично без доступу до систем соціального захисту і гарантій зайнятості [World Employment and Social Outlook Trends, 2022: p. 13]).

У зв'язку з цим треба звернути увагу на ще одну проблему, яка стосується безпосередньо сьогоднішніх українських реалій. За даними Світового банку, з України виїхало щонайменше 2 млн дітей, які, за очікуваннями, поки що залишатимуться жити за кордоном у країнах Європи, що сприятиме «відтоку мізків» у вигляді людських ресурсів. Соціально-демографічні дослідження свідчать, що високий рівень освіти батьків (особливо – матерів) має прямий вплив на отримання такого ж освітнього рівня дітьми. Умовно кажучи, з 61% українських жінок з дітьми шкільного віку, які наразі проживають у країнах Європи, більшість має вищу освіту [Lives on hold, 2022: p. 22], тому можна припустити, що наразі щонайменше один мільйон майбутніх спеціалістів знаходиться за межами країни.

До війни навчальні результати середньої освіти в Україні (PISA) були на доволі високому рівні (особливо враховуючи низький рівень доходів населення), проте вони «недоотягували» до рівня результатів в країнах Європейського Союзу. Війна, за прогнозом Світового банку, неодмінно негативно вплине не просто на освіту, а й на людський капітал: за прогнозом, гармонізовані результати навчання можуть потенційно зменшитися з 481 до 420 балів. Це падіння неминуче втілиться в майбутні втрати доходів, які обчислюються трильйонами доларів [Україна. Швидка оцінка завданої шкоди, 2023: с. 28, с. 56]. (На сьогодні результати шкали PISA з читання, математики та природничих наук (PISA scales in reading, maths and science) становлення 463 бали (40-е місце в рейтингу GII) [Global Innovation Index 2023: p. 202].

Безумовно, негативно впливатиме на людський розвиток в Україні і зменшення бюджетних витрат на фінансування сфери вищої освіти (обсяг фінансування за окремими бюджетними програмами, головним розпорядником яких є Міністерство освіти і науки, було зменшено на 10%. В аналогічний спосіб було скорочено фінансування закладів вищої освіти у сфе-

рі управління Міністерства охорони здоров'я України [Вища освіта в Україні: зміни через війну, 2023: с. 22]).

Саме тому завданням державної політики в короткий термін стане збільшення зусиль у галузі соціального розвитку в цілому та освітній галузі зокрема. Уже тепер можна прогнозувати, що після закінчення війни Україна постане перед великими соціальними викликами і потреба у відновленні не тільки зруйнованої інфраструктури, а й людського капіталу, висококваліфікованої робочої сили стане найважливішою для подальшого існування країни. У цьому аспекті є побоювання, що скорочення фінансування системи освіти, як і системи соціального захисту в цілому, може відмовити людей, що залишились, від подальшого життя в країні, а тих, хто поїхав – від повернення в Україну навіть після закінчення війни. За словами економіста і консультанта з міжнародної допомоги Б. Хебба, «Україна вже пережила серйозну демографічну кризу, і це має стимулювати дискусію про те, як залучати та утримувати робочу силу в країні в рамках реконструкції. Навіщо комусь хотіти залишатися тут та працювати протягом 20 років, якщо в країні не буде пенсійних гарантій і жодного соціального захисту?» [Semchuk, Rowley, 2023].

Кваліфікована робоча сила, здатна адаптуватись до скрутних соціально-економічних умов існування, впродовж декількох десятиліть вигідно відрізняла Україну в світовому просторі. Наразі країна ризикує втратити цей найцінніший для подальшого розвитку ресурс: якщо зменшення кількості працездатного населення через військові втрати, знаходження на непідконтрольних територіях, міграцію за кордон доповниться скороченням соціальних гарантій, падінням якості освіти та посиленням негативних тенденцій у цілому в соціальній та економічній сферах – це стане серйозною перешкодою на шляху відновлення. Адже тоді як державна стратегія розвинутих країн спрямована убік втілення різних видів освітньо-кваліфікаційних програм, які здатні стимулювати розвиток робочої сили для цифрової економіки, Україна прямує у зворотному шляху, наприкінці якого – перебування на периферії економічного та соціального розвитку.

Джерела

Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт (2023). Є. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с.

Дудко, В. (2022) Український ІТ-експорт досяг у 2022 році рекордних \$7,3 млрд. Чому це насправді не дуже добра новина. Отримано з: <https://forbes.ua/innovations/ukrainskiy-it-eksport-dosyag-u-2022-rotsi-rekordnikh-73-mlrd-chomu-tse-naspravdi-ne-duzhe-dobrapovina-31012023-11420>

Кисляк, Р. (2022) *Економіка времен войны. Как Украина пережила 2022 год*. Отримано з: <https://economics.novyny.live/ru/ekonomika-vremen-voyny-kak-ukraina-perezhila-2022-god-69523.html>

Колот, А. М., Герасименко, О. О. (2020). Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. Вип. 10(1). С. 33–54.

Пенсійний фонд України (2023). Показник середньої заробітної плати за 2023 рік. Отримано з: <https://www.pfu.gov.ua/2158510-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2023-rik/>

Середня заробітна плата в Європі (2023). Отримано з: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/world/europe/>

Портрет фрилансера під час війни – велике дослідження Freelancehunt (2022). Отримано з: <https://www.imena.ua/blog/portrait-of-a-freelancer-during-the-war/>

Світовий банк в Україні. *Короткий огляд*. Отримано з: <https://www.worldbank.org/uk/country/ukraine>

Тойнби, А. Дж. (1991). *Постыжение истории*. Москва: Прогресс, 1991. 736 с.

Україна. Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення. Лютий 2022 – лютий 2023. 164 с. Отримано з: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099062823034041908/pdf/P18017401fe8430010af21016afb4ebc8c4.pdf>

Фінансова допомога українським біженцям у країнах Європи, скільки платять та як отримати / NV. Отримано з: <https://nv.ua/ukr/Ukraine/events/finansova-dopomoga-ukrajinskim-bizhencyam-u-krajinah-yevropy-skilki-platyat-ta-yak-otrimati-50332604.html>

Федулова, Л., Марченко, О. (2020). Концептуалізація цифрової економіки. *Економічна теорія та право: зб. наук. пр. № 1 (40)*. С. 13–34. Отримано з: <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fecontlaw.nlu.edu.ua%2Fwp-content%2Fuploads%2F2020%2F04%2F13-34.pdf&embedded=true&chrome=false&dov=1>

ILO (2022). Digitalization and Employment. A Review. Отримано з: https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang--en/index.htm

Global Innovation Index (2023). Innovation in the face of uncertainty, 16-th Edition, WIPO, 2023, 253 p. Retrieved from: <https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2023-en-main-report-global-innovation-index-2023-16th-edition.pdf>

Healy, A., Ó Riain, S. (6th September 2023). *Lean work and a narrowing path to “good jobs”* Retrieved from: <https://www.socialeurope.eu/lean-work-and-a-narrowing-path-to-good-jobs>

ILO. (2022). World Employment and Social Outlook Trends 2022. Geneva, 125 p.

ILO. (2023). Report on developments relating to the resolution concerning the Russian Federation’s aggression against Ukraine from the perspective of the mandate of the International Labour Organization. Geneva, 13–23 March, 2023.

IOM. (2021). *National survey on migration, human trafficking and other forms of exploitation*. Retrieved from: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd1861/files/documents/omnibus_survey_results_eng.pdf

Leclerc, C., DeKeulenaer, F., Belli, S. (2022). *OSH Pulse – Occupational safety and health in post-pandemic workplaces*. Flash Eurobarometer Summary/European Agency for Safety and Health at Work. 10 p.

Lives on hold: profiles and intentions of Refugees from Ukraine. Regional intentions report №2. *UNHCR Regional Bureau for Europe*, September 2022. 25 p.

Manyika, J., Lund, S., Lost, J., Gained, J. (2017). What the Future of Work Will Mean for Jobs, Skills, and Wages, *McKinsey Global Institute*. 16c. Retrieved from: [paper/Jobs-lost%2C-jobs-gained%3A-What-the-future-of-work-forManyika-Lund/c358cf2f98c2b40e571a99a91c66393cf6993](https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/insights/future-of-work-forManyika-Lund/c358cf2f98c2b40e571a99a91c66393cf6993)

Picodi.com (2023). *Minimum wage worldwide: how did the record inflation affect those earning the least?* Bargain Hunting. Retrieved from: <https://www.picodi.com/ca/bargain-hunting/minimum-wage-2023>

Ponce, Del Castillo A. (2022). Europe’s digital agenda: people-centric, data centric or both? In Vanhercke B. and Spasova S. (eds.) Social policy in the European Union: state of play 2021. Re-emerging social ambitions as the EU recovers from the pandemic, Brussels, *European Trade Union Institute (ETUI) and European Social Observatory (OSE)*. P. 81–102.

Semchuk, K., Rowley, T. (5th May 2023). *Ukraine reforms welfare system as cost of war rises*. Retrieved from: <https://www.socialeurope.eu/ukraine-reforms-welfare-system-as-cost-of-war-rises>

Working conditions in the time of COVID-19: Implications for the future, European Working Conditions Telephone Survey 2021 series, *Publications Office of the European Union, Luxembourg*. 140 p.

Розділ 10

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА І ЗМІНА ПАРАДИГМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Російсько-українська війна змушує переглянути існуючі уявлення щодо національної безпеки у трикутнику «державна – громадянське суспільство – збройні сили». До початку великого наступу російських збройних сил війна у гібридному форматі точилася вже вісім років, проте Україна, на нашу думку, виявилася фатально не готовою до подій, що почалися рано вранці 24 лютого 2022 р. Відповідальність за рівень готовності держави до масштабних бойових дій несе вище військово-політичне керівництво країни, але проблема, очевидно, є ширшою. Національна безпека потребує загальнонаціонального дискурсу, і не тільки на експертному рівні. Проблеми національної безпеки має обговорювати широке коло політиків, громадських діячів і усіх зацікавлених суб'єктів; власне, ця тема не має бути ані закритою, ані елітарною, ані другорядною. Трагедія окупації, масова втеча цивільного населення, руйнування міст і сіл, життя в умовах військового терору, жертви сил спротиву мають слугувати болісним уроком на тему, як не варто нехтувати національною безпекою в мирні часи.

Тематика національної безпеки, соціальної безпеки, безпеки життєдіяльності людини в останні роки активно обговорювалася в експертних колах. Не бракує відповідних публікацій у спеціалізованих виданнях [Курас, 2014; Франчук, 2016; Мотайло, 2019; Казакова, 2021; Дзьобань, 2021; Часник, 2022]. Існує низка державних документів, які визначають державну політику в галузі безпеки, і далі ми їх частково розглянемо. Проте цього виявилось замало для ефективної організації оборони країни, що, на нашу думку, не в останню чергу відбулося через обмеженість, з одного боку, методології і філософії національної безпеки, які можна об'єднати терміном «парадигма», з другого – дефіциту поширеності безпекових ідей у масовій свідомості.

Мета публікації – критика існуючої парадигми національної безпеки і постановка питання щодо нової парадигми,

яка мусить замінити собою старе мислення й саме ставлення суспільства до власної безпеки.

Методологічні застереження

Сформулюємо наше уявлення щодо соціальної безпеки в цілому, бо цей термін, очевидно, є родовим по відношенню до поняття національної безпеки. На початку відкинемо розуміння стану безпеки як відсутність загроз і ризиків. А таке іноді можна прочитати й почути в безпекових дискурсах. Наприклад, О. І. Косілова пише: *«Зміст поняття “безпека” згідно з етимологією цього слова означає “відсутність загрози”, тобто відсутність загрози для особистості, суспільства і держави в цілому»* [Косілова, 2011]. О. Бригінець щодо цього зауважує: *«Розуміння безпеки як відсутності небезпек не підтверджується реальністю. Завжди присутнє щось загрозливе нормальному функціонуванню»* [Бригінець, 2019].

Дійсно, етимологія не є надійною підставою для наукової дефініції, бо може бути архаїчною, випадковою і далекою від реального змісту категорії. Безпека, на нашу думку, є фундаментальною властивістю будь-яких соціальних систем, важливою умовою їх існування в контексті загроз і ризиків, які завжди супроводжують індивідуальне й колективне життя людей. Ми не знаємо соціальних організмів, історичних епох, політичних кейсів, де б існуванню соціальних систем зовсім нічого не загрожувало. Якщо мінімізовано зовнішні загрози, то невпинно актуалізуються внутрішні ризики. Радянський Союз здавався багатом чимось на кшталт золотого стандарту у сфері могутності і стабільності. Але в умовах миру й розрядки міжнародної напруженості вистачило кілька років на девальвацію підвалин найбільшої імперії епохи модерну.

Теорія соціальної безпеки може бути сконструйованою як у категоріях структурного функціоналізму, так і в контексті поведінкової соціології. Соціальна безпека, з одного боку, є притаманною системі якістю і функцією, з другого – є ознакою готовності індивідів, груп, інституцій активно боронити цілісність і майбутнє соціального організму. Система, яка не спромоглася забезпечити мінімально потрібний рівень без-

пеки, перестає існувати, її знищують або вона розпадається, трансформується в якісно новий стан. У певні моменти існування системи, коли її життєздатність підважується і тестується на витривалість, безпекова функція може вийти на перший план, стати домінуючим чинником, перетворитися на системний стрижень, довкола якого групуються інші функції. Національну безпеку з соціологічного погляду варто розглядати в межах концепції соціетальної системи згідно з уявленнями Т. Парсонса щодо автономних організмів. Національна безпека – соціетальна якість, показник спроможності суспільства існувати автономно, здійснювати державну політику, захищати, з одного боку, власні інтереси на міжнародній арені, а з другого – життєдіяльність громадян і культурні цінності всередині системи. Специфіка національної безпеки полягає в тому, що вона ґрунтується на властивості соціетальної системи мати політичний центр і використовувати державні інституції. Держава має унікальні можливості мобілізувати соціальні, інтелектуальні, економічні ресурси країни для здійснення безпекової функції.

Рівень соціальної безпеки перебуває у зворотній кореляційній залежності з вірогідністю настання негативних сценаріїв майбутнього, які можуть коливатися у широкому діапазоні від нештатних ситуацій, форс-мажору до соціальної катастрофи й припинення існування системи як такої. Отже, пониження рівня безпеки робить більш високою вірогідність настання негативних сценаріїв у близькому або віддаленому майбутньому. Якщо рівень безпеки котиться до умовного нуля, то вірогідність негативного сценарію стрімко наближається до одиниці, отже, страшне майбутнє перетворюється на реальність. Залежність можна прочитати й у зворотному порядку: якщо стався форс-мажор, то це означає занижений рівень безпеки системи. Треба негайно робити висновки й переглядати концептуальні основи безпекової діяльності.

Безпекова функція в соціальних системах не може існувати безособово, це окремий вид людської діяльності, який має внутрішню структуру, потребує фахівців, інтелектуальних зусиль, ресурсів, фінансування тощо. Діахронічна структура безпекової діяльності, на думку Ю. В. Бобир, охоплює такі ета-

пи: 1) інформаційний, збір інформації щодо наявності загроз безпеці об'єкта; 2) аналітичний – аналіз зібраної інформації; 3) організаційний, розробка й планування комплексу заходів (операцій), спрямованих на протидію загрозам; 4) оперативний, що передбачає безпосередню реалізацію комплексу заходів (операцій), спрямованих на протидію загрозам [Бобир, 2021]. Роль держави в реалізації зазначених функцій є визначальною, хоча й не вичерпною. Держава виступає корпоративним суб'єктом національної безпеки в суспільній моделі «нація – держава». Власне, згідно з теорією суспільного договору, потреба в заснуванні держави була «подана» населенню саме як момент загальної безпеки. Безпекова функція держави не знижується, а посилюється в умовах суспільства ризику. Але нижче ми репрезентуємо власні критичні зауваження щодо суто етатистського розуміння національної безпеки.

Суб'єктність національної безпеки пов'язана з залученням до відповідної діяльності керівників держави, частини державного апарату чиновників, представників армійського командування, поліції, спецслужб, а за потреби – експертів і фахівців цивільного сектору. Національна безпека посилюється (або послаблюється) через відповідну державну політику, якість якої є визначальним чинником успіху або неуспіху. Національна безпека має пріоритетне значення і має забезпечуватися усіма можливими чинниками. Генрі Кіссінджер зауважує, що політика національної безпеки охоплює всі дії, за допомогою яких те чи інше суспільство намагається забезпечити свою життєздатність, а також втілити свої завдання на міжнародній арені [Кіссінджер, 2020]. Поняття національної безпеки є базовим для низки категорій, що відображають безпековий стан окремих сфер і галузей суспільства – військової, економічної, продовольчої, епідемічної, інформаційної, кібербезпеки. Делегування державі безпекової функції теоретично не означає відрізаність основної маси населення від безпекової проблематики на практичному рівні, а в окремих випадках – і в рамках суспільного діалогу вищого рівня. Населення в демократичних країнах може виставити рахунок діючій владі в разі провалу безпекової політики. Антропоцентрична модель національної безпеки виводить інтереси людей, їх захи-

щеність і законні права на перше місце. За влучним виразом У. Ліпмана, безпека – це стан, коли не потрібно приносити в жертву інтереси народу з метою уникнути війни, і за потреби народ може захистити свої інтереси шляхом війни [Кобко, Даугуле, 2018]. Національна безпека є надто відповідальною і коштовною у всіх проявах річ, аби її довіряти вузькому колу чиновників і не мати важелів громадського контролю.

Національна безпека спирається на певне філософське підґрунтя і має існувати в головах суб'єктів безпекової діяльності як специфічна парадигма. Метафізика національної безпеки не є монополією філософів, а мусить бути результатом безпекового дискурсу, який ведеться в державі. Спрямованість і підсумки філософствування (у широкому сенсі цього слова) залежать від характеру й масштабу безпекового дискурсу. Якщо він ведеться келійно, виключно у коридорах влади, то зростає вірогідність помилкових суджень, і це ми бачимо на прикладі сучасної історії України. Розширення кола учасників обговорення проблем національної безпеки і політики держави в цій галузі, з одного боку, дає синергетичний ефект, а з другого – робить відповідальними й дотичними до практичного втілення безпекових програм широке коло громадян, представників місцевого самоврядування, громадські структури. Інакше народжуються й множаться офіційні документи, які маловідомі громадськості і головне – мають тенденцію залишатися паперами у шафах чиновників. Документи, концепції, стратегії, доктрини можуть бути і непоганими в принципі, але не реалізуються на практиці, бо «ідеї не оволоділи масами».

На нашу думку, завжди існує певна парадигма національної безпеки як інтелектуальної моделі, що достатньо поширена в суспільстві, зрозуміла й логічна по суті, аби бути керівною ідеологемою, засвоюватися і державними службовцями, і більш широкими масами громадян. Інтуїтивна парадигма існує завжди, а от ефективний інструмент безпеки не народиться сам по собі, якщо не почати широке обговорення її сутності й складових. Шлях до нової парадигми є відкритим, тим більше, що попередні уявлення про колективну безпеку українців були спростовані великою війною з Росією.

Зміна безпекового середовища у ХХІ ст.

Парадигма національної безпеки має включати відповіді на питання: що є об'єктом безпекових зусиль і безпекової діяльності, хто є їх суб'єктом, яким є зміст безпекової діяльності і в якому безпековому середовищі вона відбувається? Зосереджуючись на інтерпретації безпекового середовища України, необхідно розглядати його не тільки в локальних і регіональних аспектах, а й беручи до уваги весь комплекс соціокультурних змін, що відбуваються у ХХІ ст. у глобальному масштабі. Можна припустити, що російська воєнна агресія є не лише проявом споконвічної загарбницької суті російського імперіалізму. Вона, на нашу думку, детермінована також принциповими глобальними зрушеннями і низкою загрозливих трендів, які втягують сучасне людство в режим великої соціально-політичної турбулентності.

Протягом другої половини ХХ ст., у період «холодної війни», питання світової національної безпеки розглядалися в концептуальних рамках біполярної моделі світового порядку, переважно в мілітарній площині, шляхом порівняння військових потенціалів, кількості і якості конвенційних, стратегічних і тактичних ядерних озброєнь двох супердержав. Наприкінці століття, з поразкою Радянського Союзу і колапсом соціалістичного табору, з виникненням монополярного світу і домінуванням Сполучених Штатів Америки, проблеми світової і національної безпеки стали сприйматися дещо по-іншому. Такі вчені, як Френсіс Фукуяма і Джон Льюїс Геддіс [Фукуяма, 1992] оголосили початок нової епохи тріумфального поступу західної ліберальної демократії.

Проголошений Ф. Фукуямою концепт «кінця ідеології» був підхоплений багатьма політиками й експертами і головне джерело загроз, ризиків та небезпек стало вбачатися не у войовничому радянському комунізмі, а в самій біфуркаційній природі глобального монополярного світу. Але глобалізація виявилася не стільки плавним рухом до нових щаблів прогресу, скільки небезпечним ускладненням міжнародних відносин, яке породжує велику кількість нових викликів і не робить соціальне життя безпечнішим. Світ стає більш нестабіль-

ним, невизначеним, турбулентним. Показовою є оцінка нової реальності, яка належить експерту Європейського центру досліджень безпеки імені Джорджа С. Маршалла Ричарду Куглеру: «Чи через глобалізацію, чи всупереч їй, світ початку ХХІ ст. виявляється небезпечним місцем, сповненим таких загроз і небезпек нової ери, як глобальні терористичні мережі, жорстокі етнічні війни, занепади держав, регіональні хулігани, поширення зброї масового знищення (ЗМЗ) і геополітичне суперництво. Попередня віра в прогрес швидко замінюється занепокоєнням, що попереду може бути зіткнення культури з ісламським фундаменталізмом або інші подібні лиха. Дійсно, деякі аналітики починають називати ХХІ ст. новою «Столітньою війною» – потворним часом хаосу, безладу та насильства в багатьох місцях. Можливо, ці песимісти надто похмурі, але вони є протиотрутою проти вчорашнього сліпого оптимізму» [Kugler, 2002].

Глобалізація зробила можливими величезні транскордонні потоки товарів, фінансів, робочої сили, технологій і комунікацій, зв'язала колись відокремлені регіони, створила складні мережі взаємних залежностей, породжує напруженості, пов'язані з жорсткою конкуренцією на глобальних ринках. Зменшення військової напруженості часів «холодної війни» змінилося зростанням широкого кола проблем, які загрожують безпеці багатьох держав сучасного глобального світу. Маємо на увазі поширення міжнародного тероризму, доступу до дешевої зброї масового ураження, виникнення парникового ефекту, виснаження природних ресурсів, вирубку лісів, нестачу енергії, їжі та чистої води, нові хвороби. Суттєвим викликом є масові міграційні потоки. Людство виявилось практично беззахисним перед пандемічними атаками, які можуть повторюватися й надалі, нести величезні загрози здоров'ю і життю мільярдів людей, способам їх життя.

Доступ до ядерної зброї поступово отримують країни, які демонструють агресивну зовнішню політику, останнім часом у медіапросторі активно обговорюється й транслюється питання припустимості застосування ядерної зброї. Табуїтована свого часу тема третьої світової ядерної війни стає звичним сюжетом як у експертному середовищі, так і у засобах масової

інформації. Поріг імовірності ядерного зіткнення значно знизився в риторичі політичних еліт і в громадській думці.

Війна РФ проти України оголила слабкість і недієздатність міжнародних безпекових інституцій, Організації Об'єднаних Націй, ОБСЄ, МАГАТЕ, НАТО та інших, які демонструють неспроможність знаходити шляхи розв'язання конфліктів і засоби нормалізації геополітичних напруженостей. Не роблять свого позитивного внеску в посилення міжнародної безпеки і світові церкви, голос яких або дуже слабкий, або дисонує зі здоровою логікою.

Актуалізація питань національної безпеки зумовлена також стрімкою експансією цифрових технологій практично в усі сфери соціального життя, що відкриває нечувані раніше можливості цілеспрямованого інформаційно-психологічного впливу на свідомість і підсвідомість практично кожної людини, спрощує вторгнення в чужі інформаційні простори. Важко не погодитися із твердженням, що світ ХХІ ст. став набагато більш нестабільним і загрозливим через перелічені тенденції, які є більш широкими, ніж колишнє протистояння двох полярних світових систем. Безумовно, подолання цих викликів потребує нового розуміння національної безпеки, яке виходить за рамки традиційних військових і дипломатичних підходів, поширюється на енергетичні, екологічні, економічні, кримінальні, інформаційно-психологічні та інші аспекти світового порядку.

У тлумаченні світового безпекового середовища останнім часом переважає концепція, згідно з якою безпекові загрози, які продукувалися біполярним світовим устроєм і відповідним глобальним протистоянням, втратили своє значення, а головним їх джерелом нині є сам нестабільний, турбулентний стан глобального суспільного життя. До цього варто додати зміни геополітичного ландшафту. Поразка Радянського Союзу у «холодній війні» на певний час зумовила одноосібне домінування на світовій арені Сполучених Штатів, що дало підстави військовим і міжнародним аналітикам говорити про те, що біполярність пішла в історію, водночас безпекові проблеми слід трактувати як такі, що породжені хаосом нового глобалізованого монополярного світу, передусім у проблемних регіонах. Проте період відносної міжнародної безпекової

стабільності, що розпочався після колапсу Радянського Союзу, підійшов до свого завершення. Чітко вимальовуються контури нового біполярного глобального протистояння, нової або другої «холодної війни». Вторгнення РФ у Грузію, анексія нею Криму, окупація Донбасу і повномасштабна кривава війна проти України є знаковими подіями, що засвідчують початок другої «холодної війни» і повернення до нового глобального біполярного протистояння з новою конфігурацією його учасників. В основі цього протистояння лежить фундаментальний ціннісний конфлікт – боротьба демократії й авторитаризму, боротьба двох протилежних цивілізаційних кодів.

Стають все більш помітними ознаки розколу глобально-го світу за ставленням країн до прав і свобод своїх громадян: велика частина країн живе і прагне жити на цивілізаційних засадах демократії, свободи, поваги до прав і свобод людини, розвиває людиноцентричну цивілізаційну модель. Це, умовно кажучи, суспільства «колективного Заходу», до яких належать і країни, що не є західними географічно, але сповідують демократичні цінності й відповідні форми соціальної організації (наприклад, Японія, Південна Корея). Паралельно спостерігається консолідація в певну цілісність країн, які сповідують антидемократичні та антиліберальні принципи, етатистську державоцентристську модель соціального устрою, в якій людина, індивід, особистість мають бути розчинені в тотальному цілому. Друге угруповання країн можна віднести, знову ж таки без строгої прив'язки до географічного розташування, до «колективного Сходу».

Геополітичним центром «колективного Заходу» є Сполучені Штати Америки. «Колективний Схід» консолідується довкола КНР і РФ. Ми бачимо, що конфронтація двох новітніх систем зумовлена не лише економічними, енергетичними, ресурсними факторами, а й глибокою антагоністичною розбіжністю ідеологій і базових цінностей. Почалася битва між демократіями і автократіями, про яку Дж. Байден у свій промові у Варшаві 26 березня 2022 р. сказав так: «Ми знову увійшли у велику битву за свободу: битву між демократією і автократією, між свободою і репресіями, між порядком, заснованим на правилах, і порядком, керованим грубою силою».

У цій битві нам потрібне ясне бачення. Цю битву також неможливо виграти за дні чи місяці. Нам потрібно набратися сили для довгої боротьби» [Байден, 2022].

Отже, неквапливо, але незворотно і у Вашингтоні, і у Лондоні, і в Берліні, і в Парижі формується думка, що старий світовий порядок фактично зруйновано, настають нові доволі лихі часи глобальної турбулентності і західний світ мусить боротися зі світовою коаліцією авторитарних режимів. Стисло й точно цей висновок висловив держсекретар США Ентоні Блінкен, він дав такий коментар у Твіттері: «Те, що ми переживаємо зараз, – більше, ніж просто випробування порядку, що склався після «холодної війни». Це його кінець. Десятиліття відносної геополітичної стабільності поступилися місцем загостренню конкуренції з авторитарними, ревізіоністськими державами» [Блінкен, 2023].

Сучасний геополітичний ландшафт відрізняється тим, що набирає сили й суттєво збільшив свій політичний і економічний потенціал так званий колективний, або «глобальний Південь», країни, які поки що не зробили свого цивілізаційного вибору, вичікують, балансують між протилежними геополітичними інтересами, віддають у якісь моменти певну перевагу позиціям Китаю, РФ, які експлуатують антиколоніальну риторику і грають на історичних образах народів, що належать до «глобального Півдня».

Агресія РФ проти України є першим відкритим збройним проявом глобального протистояння демократій і авторитарій, силовою спробою підняти акції світового авторитаризму, бо, за даними Гетеборзького університету, 72% населення світу живе в авторитарних режимах. РФ не наважилася б розв'язати цю війну, якби не відчувала себе частиною глобального авторитаризму й не бажала б відігравати в ньому роль лідера. І в цьому вона не помилилася, оскільки отримала й продовжує отримувати неприховану або приховану підтримку значної кількості авторитарних режимів. Передусім на боці РФ – РФ, Іран, КНДР, Сирія, де існують одіозні авторитарні режими.

Загальна характеристика сучасного світового безпекового середовища полягає в тому, що загрози й ризики нової «холодної війни» і нового біполярного протистояння синергетично доповнюються загрозами і ризиками, породженими

глобалізацією та новітніми технологіями. Це змінює динаміку, гостроту, методи й інструменти протистояння глобальних геополітичних гравців. Попереднє біполярне протистояння спиралося передусім на кількість і якість стратегічного і ядерного озброєння, катастрофічна руйнівна міць якого була гарантом утримання від його використання.

Біполярне протистояння ХХІ ст. на додаток до ядерної зброї активно включає у свій арсенал космічні технології, високоточні гіперзвукові бойові системи, технології штучного інтелекту (ШІ), BigData, бойові біотехнології, безпілотні повітряні та підводні бойові апарати [Шарре, 2023]. Розробляються технології впливу на екосистеми противників, на довкілля. Системи національної безпеки мають враховувати практики потенційного й реального ворожого контролю над енергетичними ресурсами і сировиною, продовольством, торговельними шляхами, комунікаційними платформами і кіберпростором. Збільшується небезпека використання у глобальному протистоянні міграційних потоків.

Це означає, що глобальний роздвоєний сучасний світ вступає у складні часи великої геополітичної турбулентності. Тому гарантії надійної національної безпеки мають розглядатися як фундаментальна екзистенційна умова функціонування будь-якої автономної соціальної системи, що базується на принципах державної незалежності й суверенітету. Адекватна парадигма національної безпеки України має враховувати всі особливості загального безпекового середовища і водночас виходити з того, що Україна виявилася фронтірною державою, осередком довготривалого напруженого протистояння двох ідеологічно протилежних геополітичних систем, полігоном випробування методів, інструментів і технологій цього протистояння.

Умови й засоби національної безпеки України потребують вивчення, ідентифікації загальних для глобального людства загроз, пошуку ефективних відповідей на ці загрози, створення для цього необхідних науково-технічних, технологічних, фінансових, інституційних та інших ресурсів. Українське суспільство зовсім не убезпечено від загроз міжнародного тероризму, техногенних катастроф, екологічних, кліматичних та

інших потрясінь і катаклізмів. У найближчому і віддаленому майбутньому Україні, як і іншим країнам, доведеться існувати в непередбачуваному глобальному суспільстві ризику, протидіяти всьому спектру подій і тенденцій, які ставлять під загрозу як безпеку людства, так і окремих країн. Вирішуючи ці проблеми, Україна має тісно співпрацювати й взаємодіяти з іншими країнами і міжнародними організаціями.

Водночас безпекова ситуація України є особливою і надзвичайно загостреною у зв'язку з тим, що вона виявилась ареною відкритого й жорстокого протистояння, полем бою двох антагоністичних геополітичних об'єднань – демократичного й авторитарного спрямування. Витримати цей доленосний іспит, який, на превеликий жаль, не є тимчасовим і триватиме довгий історичний період, Україна може лише тоді, коли буде невід'ємною частиною консолідованих демократичних сил, захист і підтримка якої буде зумовлена не лише військово-стратегічними розрахунками, а й глибокими ціннісними підставами.

Для цього Україна має не лише декларувати свій демократичний цивілізаційний вибір, а й перетворюватися на справді демократичне суспільство, не формально, а по суті відповідати всім його складним критеріям. Бути країною, де верховенство закону, повага до прав і свобод громадян, свобода мислення і мовлення, неприпустимість корупції є не формальними і беззмістовними гаслами, а природними нормами життя еліти і простих людей.

Це означає, що активна й повноцінна демократизація внутрішньополітичного і внутрішньоекономічного життя, інформаційного й медіапростору є для сучасної України боротьбою за її національну безпеку. Національна безпека України має визначатися потужним військово-промисловим потенціалом, і добре підготовленими збройними силами, ефективною розвідкою та контррозвідкою, роботою спецслужб. Але за межами подібних інституцій завжди будуть народні маси, які мають нести і свою частку відповідальності за державні справи, і бути ідеологічно готовими до спротиву агресору. Проблема національної безпеки в цьому контексті набуває важливого ментального змісту. Війна, очевидно, стане переломним моментом і з точки зору єдності політичної нації,

і самоідентифікації українців, і мотивації до захисту кордонів і цивілізаційного вибору. У структурі ментальних змін своє місце має посісти нова парадигма національної безпеки, яку ми ініціюємо до обговорення.

Еволюція парадигми національної безпеки

Інтелектуальна модель не може кардинально обігнати свою епоху і тип суспільства, в якому вона виникла. Проте за певних умов вона може стимулювати соціальні зміни, якщо в цій моделі відображені реалістичні тренди.

Традиційна парадигма національної безпеки полягала в релігійному трактуванні загроз і ризиків, відповідно і захист від злих сил люди мали шукати у потойбічному світі. Згідно з етимологічним дослідженням Василя Заплатинського, українське слово «безпека» буквально означає «без пекла» і його володаря Пека. Пекло населялося цілим сонмом поганих істот, що несуть людям нещастя, хвороби, смерть. Бути в безпеці – відсторонити себе від сил пекла і знайти захист більш потужних антагоністів Пека. З цією метою використовувалися магічні обряди, існували різні заборони, що нагадували табу, а також віталось спілкування з позитивними вищими силами, які мали здатність захищати душі вірних. Сили світла і добра походили від міфічного Білобога [Заплатинський, 2014].

Релігійна парадигма безпеки була притаманна усім народам епохи традиційного суспільства. Вона є логічною і вичерпною з точки зору пояснення загроз і ризиків та формулювала правильну (з погляду людей традиційного суспільства) відповідь на виклики. Модель впроваджувала думку щодо вищої протекції, народу потрібно було знайти захист у вищих сил. Якщо вони виявлялися слабкими, то існувала теоретична можливість заміни богів і приєднання до релігійної традиції більш успішних народів. Саме це, як гіпотезу, можна углядіти в мотивах прийняття християнства та хрещення Русі. Дійсно, візантійці, Константинополь, грецька культура в цілому видавались більш успішним проектом саме тому, що жителі Середземномор'я мали більш потужну протекцію. Традиційна модель передбачала постійний діалог з богами і парадиг-

му обміну цінностями. Принесення пожертви, постійне перебування у стані моління, релігійний аскетизм було тим, що могли від себе запропонувати віруючі. У багатьох стародавніх народів практикувалися людські пожертви, бо тим самим підвищувалася ціна обміну. На обмін люди благали захисту від голоду, хвороб і нападів злих сусідів. Коли у XIII ст. Євразією зі сходу покотилися орди монголів, то їх охрестили «бич Божий» і вважали небесною карою за гріхи. Раніше це визначення застосовували щодо гунів Аттіли. Логічне й несуперечливе пояснення екзистенційної загрози.

Міфологія підтримувала ідею вищої протекції. Велике християнське свято Покрова Богородиці має відношення до воєнного кейсу, коли 910 р. (дата не є історичним фактом) сарацини оточили Константинополь (за українською версією, це були племена русів на чолі з Аскольдом). Люди палко молилися у храмі, де зберігалася риза Богородиці, і сталося чудо: Свята Діва з'явилася над людьми разом з ангелами і святими, молилася разом з віруючими і покрила їх своїм омофором. На якийсь час місто навіть зникло з очей нападників. Після такої події ворог був переможений, його кораблі – затоплені. Українських воїнів, козаків завжди надихала ця історія, бо свідчила, що боротьба за правдиву справу має протекцію вищих сил. Традиційна парадигма не зводилася до релігійного підтексту, вона як само собою зрозумілу річ включала ідею військового спротиву і вимогу захисту власних земель. Боги могли вплинути на кінцевий результат, але вони підтримували сильних, рішучих і вольових воїнів. Це було вельми характерним для нормандської традиції, яка перейшла на Русь, а потім до козацьких формувань. Усі чоловіки і жінки мали брати участь у захисті поселень, стародавніх міст у разі чужинської навали, кожному знаходилося місце в загальному строю. Реалізувалася концепція «народ – військо». Професійні воїни, тобто княжі дружини, в разі навали чужинців виконували функцію ядра сил спротиву, а основна маса захисників були ті, кого б тепер назвали ополченцями чи територіальними оборонцями.

Жодна з безпекових парадигм не минає повністю й продовжує існувати в колективній свідомості поряд з більш новими і досконалішими моделями – факультативно. Ми спостерігали

2022 р. в одному з міст України таку картину. Віруючі жінки відомої протестантської деномінації щодня о 9-й ранку приходили до молитовного будинку, який розташований у приватному секторі, для так званого молитовного стояння за мир в Україні. В їхній свідомості є переконлива картина того, що війну може зупинити лише Бог. Свою місію і аскезу жінки вбачали в тому, аби наполегливо, без пропуску днів, за будь-якої погоди збиратися разом і молитися. Хіба це не прояв традиційної парадигми національної безпеки?

В умовах побудови власної держави парадигма національної безпеки може набути *моделі політичного протекціонізму*. Це більш прагматичний і незаідеологізований шлях до безпечного існування. Українці доби пізнього середньовіччя шукали протекцію в трикутнику Варшава (Краків) – Стамбул – Москва. Богдан Хмельницький зробив необачний крок, уклавши Переяславську угоду зі східним деспотом саме з розрахунку на можливий захист національних інтересів. Іван Мазепа змінив політичний вектор на європейський, шукав протекцію у шведського короля. Потім на два століття протекціоністська парадигма втратила сенс, бо настали класичні колоніальні часи. У 1918 р., коли молода Українська Народна Республіка боролася за своє існування, модель політичного протекціонізму знову набула актуальності. Ставка на Німеччину і блок країн, який вона очолювала у Першу світову війну, міг теоретично бути рятівним колом і привести Україну до незалежності та європейського статусу, якби не фатальна доля протектора. Після драматичних подій 1917–1922 рр. почався неокolonіальний період, що тривав до 1991 р.

Колоніальна парадигма національної безпеки базується на неспроможності піднятися до рівня «нації-держави» і розвинути власні безпекові інституції. За безпеку відповідає метрополія, натомість країна-периферія не має повноцінного безпекового сектору. В провінції не обговорюються стратегічні питання і державна політика як така, безпековий дискурс ведеться в рамках політики центру. Колоніальне існування деморалізує інтелектуальний потенціал, породжує щось на кшталт психології політичного утриманства та мавпування метрополії. Це не сприяє швидкій перебудові колективного

розуму в разі отримання незалежності. Суб'єктність у галузі національної безпеки не народжується автоматично й не сягає потрібного масштабу відразу після закінчення колоніального періоду. Ми це спостерігаємо на прикладі перших років української незалежності.

«Інфантилістська» модель національної безпеки, яка спостерігалася від 1991 р., мала перехідний характер, була примітною ейфорією від самого факту розпаду імперії і трохи несподіваної незалежності; відсутністю адекватного бачення геополітичних реалій; нерозумінням природи екзистенційної загрози зі сходу; оманливим відчуттям безпеки, породженим атмосферою 1990-х років. Модерна українська держава народилася в унікальних умовах, коли відбулося закінчення «холодної війни», світ нібито ставав безпечним, країни гальмували гонку озброєнь, скорочували чисельність збройних сил. Щоправда, американський професор С. Гантінгтон намагався попередити уряд США, що «кінець історії» може виявитися початком конфлікту цивілізацій і новим глобальним загостренням. До цього треба готуватися.

Але хто в Україні дослухається до американських або власних професорів? З іншого боку, в Україні існувало зачарування так званою новою РФ і демократами ельцинського призову. Українці не розуміли природи східного монстра і того факту, що підвалини московсько-ординської цивілізації не зруйновані і що дуже швидко РФ може оговтатися від «єресі демократії» і стати тим, чим була 700 років поспіль.

Інфантилізм суб'єктів національної безпеки проявлявся у довірливості до міжнародних партнерів, як це властиво дітям по відношенню до дорослих, аж до того моменту, коли вони отримують жорстокий урок. У результаті Україна фактично задарма віддала ядерну зброю, не отримавши взамін посилення безпеки у без'ядерному статусі. А це можна було ставити як мету на переговорах з відмови від володіння ядерною зброєю. У переговорному трикутнику: «США – Росія – Україна» перші дві країни чітко розуміли і мали за мету свої національні інтереси. Що ставили на меті українські переговорники – не зрозуміло. РФ цікавила передусім тактична ядерна зброя, і Україна покvapилася передати їй заряди (2500 одиниць) ще до того,

як були демонтовані стратегічні ракети. Чи застосовувала РФ корупційну тактику, як вона це робить у подібних ситуаціях, ми не знаємо, але Україна відразу на порядок понизила свою національну безпеку, отже, за нашою логікою, значно наблизила день «Д», коли країна буде атакована зі Сходу.

Американського президента тактична ядерна зброя цікавила в останню чергу, він домігся головної мети – Україна позбулася стратегічних ядерних ракет, націлених на США. Українські президенти в пориві «небувалої щедрості» також віддали стратегічні бомбардувальники й ракети, які запускаються з їх бортів. Тепер вони базуються в м. Енгельсі й використовуються для обстрілу української території. Ганебний договір, за яким Україна передала РФ вісім важких бомбардувальників Ту-160, три – Ту-95, 575 крилатих ракет Х-55, було укладено 1999 р.; його підписали В. Путін і В. Пустовойтенко як прем'єри двох країн. Тепер ці ракети летять у бік України, це неспростовно доведено українськими розслідувачами, які порівняли номери ракет з тими, що фігурували у додатку до договору [«Схеми», 2023]. Тоді фактично було скоєно злочин проти національної безпеки України. Чи розуміли В. Пустовойтенко (і Л. Кучма, який стояв за обладнанням) мотив російської сторони? Чому сусіди хочуть монополізувати в регіоні володіння крилатими ракетами? Відповідь є очевидною – сусіди мали імперські інтереси й фактично вже готувалися до майбутньої війни. Отже, це був повний інфантилізм у безпеці. РФ крок за кроком послаблювала обороноздатність України, що тривало до 2014 р.

У середині червня 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, яким визначалися максимальні рівні озброєння і військової техніки для України. На той час необхідно було скорочувати наявну кількість танків на 5300 одиниць, бойових броньованих машин – на 2400 одиниць, бойових літаків – на 477 одиниць [Рябих, 2023]. До цього договору, який уклав ще СРСР, Україна могла б і не приєднуватися, або виконувати зобов'язання творчо. Проте українська влада виявила зацікавленість у цьому питанні, бо за ширмою зовнішніх зобов'язань почалася вакханалія розпродажу за копійки з «відкатами» і «розпилами» радянської військової техніки. Ми стикаємося з небувалим в історії

фактом, коли держава і ціла зграя безхребетниківі зрадників, що групувалися довкола державних інституцій, системно підривали національну безпеку великої європейської країни. У Кремлі за цим спостерігали з великим інтересом і ентузіазмом, бо в підсумку Україна у військовому відношенні опустила себе до рівня найбідніших африканських країн.

Ось цитата зі Звіту Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання у Збройних Силах України та підриву обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 рр.: «з огляду на стан ЗСУ зразка 1991 р., які вважалися однією з кращих армій у світі, інформація про те, що на початку 2014 р. боєздатність ЗСУ обмежувалася лише вісьмома батальйонами, трьома авіаційними ескадрильями і вісьмома кораблями, загальною чисельністю близько 5 тис. військовослужбовців, свідчить про катастрофічне зниження рівня обороноздатності України за 23 роки її незалежності» [Звіт слідчої комісії ч.1, 2019]. То чому б і не почати війну проти країни, де не опікуються власною безпекою і самим фактом існування на політичній мапі світу?

«Інфантилістська» модель базувалася на хибних ідеях, що епоха воєн позаду, Україну оточують дружні країни, панує міжнародне право, армію можна скорочувати, а озброєння відповідно продавати у країни третього світу. Українській політичній еліті було не до питань національної безпеки. Настала епоха великої корупції, політичні кола вразила лихоманка збагачення за будь-яку ціну, про національну безпеку фактично не дбали, військовий сектор не розвивався, на зброї заробляли нечесні ділки. За перші п'ять років незалежності було звільнено 410 тис. військовослужбовців, розформовано 3500 військових структур [Дібров, 2009: с. 57]. У РФ стару радянську зброю притримали і з 2014 р. нею воюють проти України.

Проте з перших днів існування самостійної Української держави робилися певні кроки для створення сектору національної безпеки, були підпорядковані більшість радянських збройних формувань, які розташовувалися на території України. Але останнє не поширювалося на Чорноморський флот, що було великим мінусом у національній безпеці і міною сповільненої дії. Були сформовані Рада оборони Украї-

ни та Рада національної безпеки України, які працювали у період з 1991 до 1996 р., а потім їх реорганізовано в сучасний вищий безпековий орган – РНБО. Саме на початку 1990-х з'являється в нашому обігу сам термін «національна безпека». На законодавчому рівні це відбулося у 1992 р. з прийняттям концепції «Основи державної політики» [Корж, 2012]. Урешті-решт, у цей період з'явилася перша оборонна доктрина, яка була схвалена Постановою Верховної Ради України № 3529-ХІІ 19 жовтня 1993 р.

Цей документ частково є наслідком інфантилістського туману в головах українських політиків. Він містить тези про нейтралітет і позаблоковий статус України, нібито хтось у світі його визнавав і гарантував нам безпеку. І головне – ядерне роззброєння в майбутньому. Щоправда, містилося й зауваження: «Україна пов'язує скорочення та знищення ядерної зброї, яка розташована на її території, з адекватними діями інших ядерних держав та наданням ними і світовим співтовариством надійних гарантій її безпеки» [Воєнна доктрина України, 1993]. У результаті жодних «адекватних» дій інших держав не відбулося, ніхто реально не надав гарантій (гарантіями могло слугувати лише прийняття до НАТО), а ядерної зброї, літаків і ракет ми позбулися. Тим самим на порядок відбулося послаблення національної безпеки і максимально був наблизений день нападу з боку РФ.

Проте нас цікавить загальний стан колективної свідомості й поширені настрої та думки в колах політичної еліти. У цілому в 1990-х роках домінували хуторянство, самовпевненість і безвідповідальність. Еліти переймалися грошовими розрахунками і їх мало цікавила безпека країни, якщо вона не мала корупційної складової. Натомість згодом пролунало два тривожні сигнали, які змусили вдумливу частину українського соціуму по-іншому поглянути на міжнародне становище країни. Перший – це так звана «мешковщина» в Криму (1994 р.), від якої тхнуло сепаратизмом і іредентизмом; другий – події довкола коси Тузла (2003 р.).

За нашими оцінками, саме з другого кейсу почалася неоголошена латентна гібридна війна проти України [Рущенко, 2020: с. 297–303]. Загрози підштовхнули розвиток парадигми

національної безпеки, тут була присутня і звичайна бюрократична логіка, коли державна функція коштує у вигляді інституцій, різних структур і бюрократичного апарату. До речі, у випадку Тузли Україна намагалася поставити питання в межах Будапештського меморандуму, але отримала відмову. Путін зрозумів, що Україна немає міжнародної протекції через втрату ядерного статусу. Як і варто було очікувати, Україна спробувала розіграти карту з парадигмою політичного протекціонізму. Були спроби вступити до Північноатлантичного альянсу, але ці намагання нейтралізував Путін, зокрема, у 2008 р., коли він особисто тиснув на французького президента і канцлера Німеччини, аби Україні було відмовлено у наданні так званого ПДЧ. Протекціоністська модель не спрацювала. Україна залишилася наодинці з країною-агресоркою.

Державницька парадигма полягала в тому, аби власними силами, як важливу функцію держави, зміцнити підвалини національної безпеки. Не можна стверджувати, що за останні двадцять років у цьому відношенні нічого не робилося. Навпаки, спостерігалася доволі висока бюрократична активність. По-перше, нарешті була розроблена і прийнята, за каденції В. Ющенка, стратегія національної безпеки. Кожний наступний президент коригував стратегію відповідно до внутрішньої і зовнішньої ситуації. За В. Януковича зі стратегії (2012 р.) й інших державних документів були прибрані згадки про НАТО; стратегія 2015 р. відбивала факт гібридної агресії РФ. Чинна Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 [Указ, 2020]. Останні два документи свідчать про розвиток державницького мислення в галузі національної безпеки в умовах безпрецедентного зовнішнього тиску.

Виникла певна ієрархія державних документів. Стратегія національної безпеки – дороговказ, основа для розробки низки стратегічних документів у різних галузях: військовій, стосовно економіки, окремо для інформаційної і кібербезпеки. Так, Міноборони розробило Стратегію воєнної безпеки України. 25 березня 2021 р. Президент України своїм Указом № 121/2021 затвердив рішення Ради національної безпеки і оборони

України «Про Стратегію воєнної безпеки України». А вже на основі цього документа військові підготували Стратегічний оборонний бюлетень України (СОБ), програмні документи з питань оборони та розвитку сил оборони, розвитку озброєння й військової техніки, а також план оборони України і план застосування сил оборони [Рік діяльності Уряду, 2020].

У цьому процесі ми бачимо, по-перше, звичайне намагання державного апарату діяти системно і спиратися на керівні документи. По-друге, у довоєнні роки розгорнуто мережу безпекових інституцій (сектор безпеки і оборони) на чолі з РНБО. До цього сектору входять: Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізацію державної військово-промислової політики.

По-третє, розгортання мережі безпекових інституцій потребувало кадрової роботи, здійснювалися пошук і підготовка фахівців, що є улюбленою бюрократичною справою (добір і розстановка кадрів), перебудовувалася система відповідних закладів вищої освіти. Таким чином, бюрократичний бік справи виглядав пристойно. Державницька парадигма набирала сили. Усе зазначене так чи інакше робилося. Як завжди декларації, документи, добрі наміри випереджали наявні ресурси й обсяги бюджетного фінансування. А це, не в останню чергу, залежить від психологічних чинників, відчуття небезпеки, спроможності уявити критичні сценарії майбутнього, здатності тверезо аналізувати загрози та ризики. Наприклад, є альтернатива: хороші дороги чи ракетний щит? Вибір не простий, залежить від суб'єктивного чинника, особливо в ситуації, коли безпека є виключною функцією держави і відповідні питання розв'язуються бюрократичним шляхом.

Україна на шляху розбудови державної політики у сфері національної безпеки залучала світовий досвід, передусім американський підхід. Сам термін «національна безпека» вперше вжив Теодор Рузвельт 1904 р. вполітичній заяві Конгресу. Нормативне закріплення поняття відбулося у 1947 р. з прийняттям закону США «Про національну безпеку» (англ. The National Security Act). Американська модель національної безпеки базується, зокрема, на ідеях американського політолога Г. Моргентгау, який національну безпеку розумів як безпеку громадян, суспільства і держави [Павлютін, 2020]. Рада національної безпеки і оборони України, як провідна інституція в галузі національної безпеки, є також наслідуванням американського досвіду. Американська Рада національної безпеки створена 1947 р. на основі Закону «Про національну безпеку». Її структура, повноваження, персональний склад, очевидно, бралися за основу при розробці положення щодо РНБО України [Аналітична доповідь, 2015]. У ХХ ст. до теоретичних і практичних питань безпеки США долучилися такі відомі особистості, як З. Бжезинський, Г. Кіссінджер, Р. Макнамара, У. Перрі, С. Телбот, Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон. Безпека країни є абсолютним пріоритетом для американських політиків, вони також були свідомі власної історичної місії – захист демократії, прав людини, свободи в усьому світі.

А що є стрижнем безпекової свідомості українських державних діячів? Частина з них, як відомо, активно працювала на інтереси РФ і зараз переховується на території країни-агресора. Ми пам'ятаємо, що за часів правління В. Януковича більшість у Верховній Раді не була обтяженою патріотизмом, чого тільки варті харківські угоди 2010 р. з фактичної здачі Криму Росії (у Кремлі договір щодо долі Чорноморського флоту саме так і трактувався). І, безумовно, корупція вбиває усі хороші починання і робить політичний клас уразливим перед пропозиціями агентів ззовні. Не випадково адміністрація американського президента саме корупцію розглядає як пріоритетну загрозу економічній і національній безпеці: «Ми проголошуємо окремою метою протистояння корупції, яка роз'їдає демократію зсередини й дедалі більше береться на озброєння авторитарними державами, щоб підірвати демократичні інститути...», –

зазначається в заяві американської амбасади в Києві з приводу роз'яснення курсу Вашингтона [Інформаційний аркуш, 2021].

Парадигму національної безпеки ми бачимо передусім не як формалізовані державні документи, а як спосіб мислення, що лежить в основі практичної діяльності. Якщо частина суспільства не цінує країну і не збирається її боронити, то державницька парадигма стає вихолощеною: нібито коліщата державної машини повертаються у потрібному напрямі, проте за цим не стоять щирі переконання і воля до захисту країни. І результат не той, що очікувався. І копіювання чужих інституцій не дає належного ефекту.

Зміцненню державницької парадигми в Україні сприяла не тільки бюрократична логіка, а й міжнародна ситуація, яка не складалася на користь України. Після 2014 р. стає остаточно зрозумілим: Будапештський протокол не працює, Україна не буде внайближчій перспективі членом НАТО, потрібно шукати власні можливості для оборони. Які козири та можливості залишилися у країні, що легко позбулася своїх стратегічних переваг? Не так вже і багато.

У середовищі українських військових почали обговорюватися різні оборонні стратегії, а Ю. Даник (Національний університет оборони України) свого часу пропонував концепцію превентивної оборони [Даник, 2010]. Ідея стримування агресора стає домінуючою в оборонних документах. Урешті-решт, в умовах екзистенційної загрози з боку РФ зійшлися на ідеї «тотальної оборони». Такий підхід є доволі поширеним у стратегії невеликих держав. Нейтральні Швеція і Фінляндія застосовують принцип «національна безпека всією громадою». Члени НАТО – Норвегія і Естонія – залучають для оборони країни кожного громадянина та всі державні й недержавні структури. Останнім часом питання всеохопної (тотальної) оборони активно ставиться в Польщі та Грузії [Стратегія, 2021].

До офіційних документів термін «тотальна оборона» не потрапив, воєнна стратегія іменується «всеохопна оборона». На нашу думку, в умовах, коли літаки, танки, гармати бездарно розтринькали, а ракетний щит не було створено, головною новацією виявилася розробка системи територіальної оборони як «ідеології захисту своєї землі», тобто ідея полягала в

тому, аби роздати місцевим патріотам зброю, гранати і гранатомети радянського виробництва і таким чином допомогти війську стримати «другу армію світу».

Валентин Бадрак, директор Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння, за рік до початку масштабної агресії з боку РФ, зробив критичний аналіз нової воєнної доктрини (стратегія воєнної безпеки України) і дійшов таких висновків: 1) воєнна стратегія залишається занадто поміркованою та спрямованою на якесь надзвичайно віддалене майбутнє. Команда Зеленського не вірить у застосування Кремлем саме воєнного важеля; 2) відсутність непублічних фахових обговорень документа на етапі його формування, як і відсутність публічного представлення цього документа суспільству, з відповідними поясненнями та аргументами; 3) нова доктрина, серед іншого, вказує, що «самооборона від агресії не має на меті досягнення воєнного паритету з РФ, що призвело б до надмірної мілітаризації держави. Це справедливо лише наполовину, виглядає дещо *інфантильно* (виділено авторами) і *свідчить про неготовність військово-політичного керівництва будувати справді сучасну систему оборони*» [Бадрак, 2021].

Державницька парадигма себе вичерпала, коли країна постала перед жорстоким і цинічним ворогом, який мав чіткі імперські колоніальні цілі й волю творити зло у великих масштабах. Вищому військово-політичному керівництву, яке зосередилося на розробці керівних документів, не вистачило волі й мужності зробити кілька реальних кроків, аби запобігти масштабній війні та мінімізувати людські й територіальні втрати на першому етапі вторгнення. На нашу думку, на тлі концентрації російських військ на кордонах України навесні 2021 р. потрібно було відреагувати рішуче і ще до настання 2022 р. виконати такі дії:

- 1) увести воєнний стан принаймні у прикордонних областях, у т. ч. у приморських регіонах країни;
- 2) здійснити стратегічне розгортання ЗСУ і сил спротиву;
- 3) мобілізувати першу чергу резервістів;
- 4) прискорити уведення в дію закону про національний спротив і завчасно розгорнути батальйони ТрО;

5) побудувати фортифікаційні лінії оборони на напрямках ударів російських збройних сил, тим більше, що карти вторгнення були на руках української сторони;

6) довести в підсумку до західних союзників, що Україна буде воювати, вона робить ефективні кроки для відбиття нападу, і терміново потребує засобів ведення війни.

Нічого з цих шести пунктів не було зроблено завчасно, інакше росіяни за добу не просунулися б до Дніпра й Херсона, не вийшли б на окружну дорогу Харкова, не було б ризику прориву до столиці. Зазначені вище пункти (і подібні на їх розвиток) і є конкретним втіленням ідеї тотальної оборони не на словах, а на практиці. Але до початку вторгнення чиновники зосереджено писали красиві документи, які нічого не вартували в системі, що стримує ініціативу або рішення приймаються келійно людьми, далекими від стратегічного мислення.

Чому В. Путін пішов на відверту авантюру в дусі Будапешта (1956), Праги (1968) або Кабулу (1979)? Він не бачив реальних приготувань до війни з боку України, натомість, за його переконанням, мав справу з відвертими слабаками, демагогами, непрофесіоналами. Отже, незахищена країна провокує агресора, і це є старою істиною. Урешті-решт, на шляху агресора став український народ і змінив стратегічну ситуацію ціною великої крові і матеріальних втрат. І ця обставина має бути покладеною в основу розуміння того, яка парадигма національної безпеки потрібна українцям на майбутнє.

Українські події доводять, що не можна повністю покладатися на державу в екзистенційних питаннях, коли вирішується доля нації. Тим більше, в умовах демократії, коли влада за дивним збігом обставин може дістатися будь-кому, наприклад, пацифістам за переконаннями або людям без необхідних компетенцій у сфері державного і публічного управління, сучасної військової справи. Потрібні гарантії, що національна безпека не буде заручницею поточної політики й суб'єктивних поглядів на безпеку. Отже, на порядку денному нова парадигма національної безпеки, яка має бути актуальною тривалий період часу й після закінчення війни. Вона не повинна містити помилових ідей і суджень, які роззброювали Україну, знижували волю до перемоги замість зміцнення обороноздатності системи.

Сучасні тренди парадигми національної безпеки

В останній трагічний період почали вимальовуватися певні ідеї, тенденції, імперативи, які, на думку авторів, мають бути покладені в основу нової парадигми національної безпеки. Нижче формулюємо їх у вигляді кількох тез.

Імператив загрози. Ми свідомі того, що національній безпеці України загрожують різні фактори, зокрема економічні, екологічні, демографічні, але першорядним чинником є воєнна загроза з боку РФ. Це довготривалий фактор, який, очевидно, не зникне у післявоєнний період. Здається, маємо само собою зрозумілу тезу. Проте до повномасштабного вторгнення далеко не всі українці її поділяли, у т. ч. й у владних колах. У безпековому дискурсі, наприклад, розглядалися різні сценарії можливих військових дій за участю України. Перший – традиційний совковий варіант війни на західному напрямку. *У такому разі Збройні Сили України, пише В. Ліпкан, матимуть справу з об'єднаною військовою силою євроатлантичної спільноти, яка має змогу вести війни шостого покоління з використанням високоточної зброї та новітніх технологій [Ліпкан, 2009: с. 250].* Як бачимо, стара колоніальна парадигма твердо запала у свідомість українських теоретиків, якщо ще за часів В. Ющенко можна було думати у такий спосіб. Другий варіант (за концепцією В. Ліпкана) – Україна стає заручницею протистояння Росії з НАТО, а її територія використовується для з'ясування стосунків великих держав воєнним шляхом. Збройні Сили України таким чином втягуються у конфлікт за невизначеним сценарієм, бо в самій країні одна частина населення й еліти умовно дивиться на Захід, а інша – у бік Росії. Здається, саме ця ідея запала в голови українських політиків у період до лютого 2022 р. Принаймні саме в такому ключі представники правлячої команди коментували повідомлення західної преси щодо можливого вторгнення РФ: нас хочуть втягнути у війну, провокують, а ми не піддамося, а ще потім притягнемо до відповідальності ЗМІ, які здіймали аларм і відлякували від нас інвесторів. Чи не такий хід думок зупиняв владу від того, аби енергійно готуватися до вторгнення? Ми не випадково процитували В. Ліпкана, якого українська Вікіпедія визначає, як «мислителя

і стратегічного архітектора», «одного із засновників геостратегії сучасної української держави». Він не тільки розробляв подібні сценарії теоретично, а й, очевидно, мав ідейний вплив на українських політиків ще й як позаштатний консультант Комітету ВР з питань національної безпеки і оборони.

У стратегічних документах, починаючи з 2014 р., РФ уже трактується як противник; у Стратегії воєнної безпеки України (2021 р.) цю країну названо «воєнним противником України, який здійснює збройну агресію проти України» [Стратегія воєнної безпеки України, 2021]. Ідея того, що РФ є головним і екзистенційним ворогом доволі повільно входила в колективну свідомість українців. Наприклад, реакційні кола духовенства і віруючих УПЦ і досі її не визнають. Війну вони трактують як братовбивче протистояння і результат того, що Україна згрішила, відмовившись від московської протекції. Українцям ще потрібно органічно прийняти ідею споконвічного ворога в особі РФ і «російського світу», переглянути історію, аби консолідуватися довкола ідеї відсічі агресії зі сходу, в якій форми вона б не втілювалася.

Без однозначного розуміння ворога в масовій свідомості нова парадигма національної безпеки буде неповноцінною й розпливчастою. Йдеться не про державні документи, які з легкістю змінюються й переписуються під нових керівників держави та кон'юнктуру, а про існування незаперечного факту колективної свідомості: «Росія – наш ворог». Зворотним боком цієї медалі є теза, що Україна є невід'ємною частиною європейської цивілізації, наші природні союзники – на Заході, Україна належить до вільних країн, які будують життя на повазі до європейських цінностей.

Але як можуть будуватися стосунки України і РФ після війни, якщо домінуватиме впевненість щодо ворожої сутності сусідки? Саме переконання такого ґтибу йсприятиме, на нашу думку, знаходженню оптимального формату. Тут можуть бути такі варіанти. По-перше, максимальна ізоляція від РФ, якщо в Кремлі збережеться путінський режим (можливо, і без Путіна на чолі держави). По-друге, за певних умов будуть прийнятними відносини на принципах мирного співіснування, варто згадати призабуті «панча шила», що були вперше

проголошені у індійсько-китайській угоді 1954 р. Вони розраховані на спілкування, зокрема, з недружніми державами без небезпечного зближення й втрати суверенітету. Але таке теоретично можливе за умови, що в Кремлі запанує більш приємний режим. По-третє, можна припустити ширшу участь України в російських справах у віддаленій перспективі на етапі дефрагментації імперії.

Демократизація безпекового дискурсу. Державницька парадигма національної безпеки не передбачала широкого формату безпекового дискурсу. У суспільстві відкрито дискутувалися різні речі, наприклад, тарифи, був навіть позірний «тарифний майдан», але не чуто було публічної дискусії щодо ракетного щита України. От і зустріли велику війну без ракет великої дальності, так званої довгої руки, яка потенційно мала б зупинити ворога на стадії прийняття рішення про напад. Потім почали просити ракети у США і Сполученого Королівства. Суть нової парадигми можна визначити як вживання у масову свідомість безпекових ідей, аби національна безпека перетворилася на загальнонаціональну справу ще в мирний час, коли і закладаються основи безпечного існування. Емоційне напруження воєнного часу варто використати для того, аби створити модель участі населення у зміцненні безпеки країни у післявоєнний період. Ми очікуємо від широкої участі в обговоренні безпекових ідей не тільки синергетичного ефекту, а й реалізацію основної якості нової парадигми: масовість і причетність народних мас до власної безпеки.

Колективна готовність – індивідуальна відповідальність. Усе населення має проходити військову підготовку в різний спосіб і у різних формах. Це є базовий принцип. Досвід Ізраїлю варто уважно вивчити. Практично ніхто не може бути звільнений від військової підготовки, відповідний сертифікат має фігурувати як важливий документ, який додається до особистих документів у різних ситуаціях. Кожному громадянину можна знайти місце в силах спротиву, навіть, якщо є певні фізичні вади. У тилу теж можна працювати на перемогу. Свого часу Генрі Форд, який був противником соціалістичних ідей і вважав, що люди мають самостійно заробляти на життя, увів правило на своїх заводах – резервувати місця для людей

з фізичними обмеженнями. Спеціалісти Форда визначили перелік робочих місць, де в принципі могли працювати робітники без однієї кінцівки, з вадами зору, слуху тощо. Щось схоже можна застосувати щодо тягаря безпеки. У питаннях колективної безпеки не можна робити винятків. Влучно оцінив ситуацію відомий організатор волонтерської допомоги Сергій Притула: «Так само як волонтерські збори для допомоги Силам оборони складаються із сотень тисяч донатів, наша колективна безпека має складатися із внесків кожного громадянина» [Притула, 2023]. Принцип загальності має бути самоочевидним і системно втілюватися у життя. Це створить іншу психологічну ситуацію, ніж та, яка була за домінування державницької парадигми, коли більшість українців жили мирним життям і слабо цікавилися тим, що відбувалося на Донбасі у 2014–2022 рр. Кожен громадянин має усвідомлювати свій актуальний або потенційний внесок у національну безпеку й розуміти власні дії в разі повторення подій лютого 2022 р. Чи важко це зробити на практиці? Думаємо, цілком можливо, аби була політична воля. Водночас кожний індивід має нести тягар відповідальності за національну безпеку. Для посадових осіб відповідальність має бути визначена юридично.

Безпековий детермінізм. Для сучасної України має існувати правило: національна безпека «попереду воза». Щоб не робилося в державі, а потрібно тримати в голові зв'язок із захищеністю від загроз. Такий стосунок частково вже запрацював. Уряд України, наприклад, прийняв рішення змінити підхід до зберігання енергоресурсів і стратегічних запасів. Удари ракет по цивільній інфраструктурі змусили шукати нові рішення. Отже, Кабінет Міністрів 26 травня 2023 р. затвердив список підземних споруд, де зберігатимуться акумульовані нафта, газ, інші речовини і матеріали. Йдеться про довгострокову державну стратегію. А міський голова Харкова каже про те, що нові будинки в місті мають будуватися з урахуванням вимог безпеки, обладнуватися бомбосховищами. Отже, ідея примату безпеки проростає у свідомості українців.

Особливий статус прикордоння і його рефлексія в свідомості місцевих мешканців. У новій парадигмі особливе місце має посідати сам фронт, тобто кордон з РФ і смуга території

вдовж кордону глибиною у кілька десятків кілометрів. Люди, що проживають у цій зоні, повинні мати особливе відчуття небезпеки, співробітничати з прикордонниками і військовими, знати свої дії у момент загострення ситуації, наприклад, у разі проникнення на свою територію ДРГ, підозрілих елементів. На жаль, цього зовсім не було до 24.02.2022. У результаті місцеві мешканці (які воліли це зробити) не встигли евакуюватися, потрапили в зону окупації, зазнали репресій і знущань. Очевидно, правовий статус міста-фортеці або міста-мілітарі для Харкова та інших міст зони фронтиру ще потрібно обговорювати й втілювати в юридичні документи. Це питання не лише ідеологічне, а радше практичне: потрібно передбачити фінансування програм, аби розв'язувати безпекові питання російського прикордоння. Якою має бути безпосередньо лінія кордону? Чи треба будувати у майбутньому фортифікаційні споруди і які саме – питання для широкого обговорення, де вирішальне слово мають сказати військові експерти, а схвалити – громади.

Принцип безпекового еквіваленту. Так будемо називати просту й логічну річ: якщо є фізична загроза – має бути еквівалентна симетрична або асиметрична відповідь. Тут не потрібно дискутувати: а чи трапиться, чи на цей раз пронесе? Саме такий хибний період спостерігався в українській історії у 2021 і на початку 2022 рр. Експерти, політики, військові пенсіонери, журналісти завзято обговорювали питання можливого вторгнення військ РФ, натомість влада не робила практичних кроків для упередження жакливної події. Принцип безпекового еквіваленту існуючим загрозам повинен працювати автоматично. Є загроза – шукай спосіб протидії, роби, а не сперечайся. У ті не славні часи українські експерти переконували один одного і самі себе, що вторгнення не буде, бо концентрація російських військ нібито недостатня. Свої «п'ять копійок» у дискусію вставляли представники п'ятої колони, які запевняли, що РФ на таке не здатна, це не в інтересах самої східної сусідки, а паніку роздмухує так звана партія війни на чолі з Петром Порошенком. Команда Президента намагалася трактувати концентрацію російських військ у рамках парадигми протистояння РФ і США, як спробу шан-

тажу НАТО з боку РФ тощо. А Путін дивився на ситуацію зі своєї дзвіниці: Україна як ніколи є слабкою, розділеною, влада дісталася непрофесіоналам, існує значна п'ята колона, а населення на Сході просто чекає приходу «старшого брата». З цих міркувань виродилася концепція СВО, тобто велика війна не планувалася. Україну, на думку Кремля, можна легко захопити, змінити владу в Києві, провести розчленування країни відповідно до заготовленого сценарію. Отже, існувала не тільки об'єктивна загроза, а й висока ймовірність ухвалення путінським керівництвом неадекватних, авантюристичних, злочинних рішень. Цей ризик не брався до розгляду, українські експерти вимальовували раціональні теорії, які не спрацювали. Нагромадження бойових частин на кордоні не стало приводом для рішучих дій української влади.

Висновки

Автори свідомо уникали багатьох військово-технічних, економічних, юридичних, політичних питань, розв'язання яких є абсолютно важливою справою для національної безпеки. Ми зосередилися на розробці моделі безпеки, яка б в ідеалі включила до безпекового дискурсу усе населення України у результаті зміни колективної свідомості, ментальності українців.

За планами росіян, яких вони не приховували, Україна мала зникнути з політичної мапи світу, а українці, що залишаться на своїй території і не будуть знищені окупантами, повинні перейти до категорії росіян. Українці спромоглися дати відсіч агресору, Україна перетворилася на символ волелюбності, незламності й показує приклад іншим націям як треба боронитися від жорстоких зайд. Але це далось надзвичайно великою ціною людських, економічних, культурних втрат. Таке не повинно повторитись. Українці не можуть змінити власну географію, геополітику й агресивну природу росіян. Але ми можемо прийняти досконалішу модель безпекової свідомості, що здатна адекватно оцінювати потенційні загрози війни або не призводити до фатальних втрат. Нову парадигму національної безпеки ми бачимо як сукупність фактів масової свідомості, що зумовлюють поворот у ставленні українців

до власної безпеки від упевненості в спроможності держави виконувати свою безпекову функцію до колективної відповідальності за життя і майбутнє своєї країни.

Джерела

Аналітична доповідь (2015). *Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України*. Київ: НІСД.

Бадрак, В. (2021). Нова воєнна доктрина. Яку стратегію оборони реалізовуватиме Україна. *LB.UA*. 29 березня. URL: https://lb.ua/news/2021/03/29/480990_nova_voienna_doktrina_yaku_strategiyu.html

Байден, Дж. (2022). Виступ Президента Байдена щодо об'єднання зусиль вільного світу, спрямованих на підтримку народу України. *U.S. Embassy in Ukraine*. 26.03. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/remarks-by-president-biden-on-the-united-efforts-of-the-free-world-to-support-the-people-of-ukraine>.

Блінкен, Е. (2023). Те, що відбувається – не випробування світопорядку після «холодної війни». Це його кінець, *УНІАН*. 13.09. URL: <https://www.unian.ua/world/te-shcho-vidbuvayetsya-ne-viprobuвання-svitoporyadku-pislya-holodnoji-viyuni-ce-yogo-kinec-blinken-12392445.html>

Бобир, Ю. В. (2021). Безпековий дискурс у соціолінгвістичній парадигмі. *STUDIA LINGUISTICA*, 18, с. 24–38. URL: http://studia-linguistica.knu.ua/wp-content/uploads/2021/10/2_Бобир.pdf

Бригінець, О. О. (2019). Динамічний підхід до дослідження проблем безпеки держави. *Право. Людина. Довкілля*. «LAW. HUMAN. ENVIRONMENT» 10(1), с. 6–11. URL: http://old.univer.km.ua/statti/25_Briginets_O.O._Dinamichniy_pidkhid_do_doslidzhennya_problemiBezpeki_derzhavi.pdf

Воєнна доктрина України. (1993). Затверджена Постановою ВР України від 19 жовтня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12#Text>

Даник, Ю. Г. (2010). Еволюція парадигми стратегії в сфері національної та міжнародної безпеки в сучасних умовах. *Науковий вісник: економіка, право, політологія, туризм*. 1(1). URL: <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/2939>

Дзьобань, О. П. (2021) (Ред.) *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади*: монографія. Харків: Право. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4244&download_id=1301

Дібров, В. А. (Ред). (2009). *Військові кадри Збройних Сил України на рубежі століть (1991–2009 рр.): історичний нарис створення системи кадрових органів Збройних Сил України*. Київ: Едельвейс і К.

Заплатинський, В. (2014). Старослов'янські витоки та символи понять небезпека і безпека. В: *Безпека життєдіяльності і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан проблеми та перспективи*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький.

Звіт слідчої комісії ч.1. (2019). Розкращання в ЗСУ у 2004–2017рр. *Ukrainian Military Pages*. 11.09. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/rozkradannya-zvit-1.html>

Інформаційний аркуш (2021): Боротьба з корупцією як ключовий інтерес національної безпеки США. *U.S. Embassy in Ukraine*. 3 червня. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/fact-sheet-establishing-the-fight-against-corruption-as-a-core-u-s-national-security-interest/>

Казакова, Л. О. (2021). Національна безпека держави: понятійно-категорійний апарат. *Регіональні студії*, №24. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/24/20.pdf>

Кіссинджер, Г. (2020). *Дипломатія*. Київ: Вид. група КМ-БУКС.

Корж, І. Ф. (2012). Державна безпека: методологічні підходи до системи складових понять. *Правова інформатика*, 4 (36), с. 69–75.

Косілова, О. І. (2011). Політична безпека в системі національної безпеки України. *Правова інформатика*, № 1(29), с. 72–78. URL: <http://ippi.org.ua/sites/default/files/11koinbu.pdf>

Курас, А. (2014). Національна безпека України: військово-політичні парадигми. *Наукові записки. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2 (70). URL: https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kuras_natsionalna.pdf

Ліпкан, В. (2009). *Національна безпека України*. Київ, 2009.

Мотайло, О. В. (2019). Основні концептуальні підходи до сутності поняття «національна безпека». *Право та державне управління*. 2019, №4. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2019/46.pdf

Павлютін, Ю. М. (2020). Система національної безпеки: політико-правовий аналіз. *Чесць і закон*. 2020, 3, с. 84–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chiz_2020_3_14

Притула, С. (2023). Колективна система безпеки, або як вижити в новій реальності. *Журнал NV*. 08.09. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/yakim-bude-kurs-dolara-vzimku-prognoz-dragon-capital-novini-ukrajini-50352196.html>

Рік діяльності Уряду: розробка стратегічних документів у сфері безпеки та оборони (2020). *Новини Міністерства оборони України*. URL: <https://www.mil.gov.ua/special/news.html?article=61846>

Рущенко, І. П. (2020). *Війна цивілізації: анатомія російсько-українського конфлікту*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Рябих, В. (2023). 29 років безпеки та оборони України: від спадщини СРСР до НАТО. *Defense Express*. 7 серпня. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html

Стратегія воєнної безпеки України: цілі, принципи, аспекти (2021). Інтерв'ю з директором Департаменту воєнної політики та стратегічного планування Міністерства оборони України Олегом Меліховим. *Армія Inform*, 1 травня. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/05/01/strategiya-voyennoyi-bezpeky-ukrayiny-czili-pryncyipy-aspekty>

«Схеми» (2023). Росія обстрілює Україну ракетами, які Київ передав Москві за газові борги наприкінці 90-х. *Радіо свобода*. 03 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-skhemy-rosia-rakety-hazovi-borhy/32532950.html>

Указ Президента України від 14.09 (2020). *Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни»*, №392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

Франчук, В. І. (2016). *Теорія безпеки соціальних систем: підручник*. Львів: ЛьвДУВС. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/teoriya-bezpeky-sotsialnykh-system.pdf

Часник, Д. В. (2022). Забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військовій агресії Російської Федерації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. Випуск 34. URL: <https://zenodo.org/record/7105142>

Шарпе, П. (2023). *Невидима армія. Автономна зброя та майбутнє війни*. Пер. з англ. Н. Мочалової. Київ: BookChef.

Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. Free Press, 1992.

Gaddis, J. L. (1992). *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsideration, Provocations*. New York: Oxford University Press.

Kugler, R. L. (2002). National Security in a Globalizing World of Chaos. *Marshall Center Papers*, June, 4.

Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2023 років

*(Таблиці підготовлені доктором соціологічних наук
М. Паращевіним)*

Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком від 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому шаблі. На першому шаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – добір респондентів. Квотний скринінг на останньому шаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком, характерними для даної області й даного типу населеного пункту. Такий підхід дає змогу під час аналізу даних робити перегрупування областей з метою уточнення регіональних особливостей громадської думки стосовно різних проблем.

Усі опитування здійснювалися методом самозаповнення анкет. В 1994–2014 роках та у 2020 році організацією польового етапу дослідження забезпечував центр «Социс», в 2015–2018 роках – Благодійний фонд «Інтелектуальна перспектива», в 2019 – Інститут соціології НАН України. В 2023 році опитування проводилося Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) протягом 17-27 червня. Вибірка репрезентативна для дорослого населення України, крім тимчасово окупованих АР Крим і територій Донбасу станом на період до 24 лютого 2022 року. Єдиними критеріями відбору респондентів було проживання на території, яка контролювалася Урядом України до 24 лютого 2022 року, і вік не менше 18 років. Респонденти, які на момент дзвінка перебували за кордоном, до вибірки не включалися. Опитування здійснювалося методом телефонних інтерв'ю за мобільними телефонними номерами з використанням комп'ютера (computer-assisted telephone interviews, CATI) із застосуванням програмного забезпечення OSA CATI.

На початковому етапі повністю випадковим чином генерувалися мобільні телефонні номери для всіх основних мобільних операторів України. Частка згенерованих номерів, які припадали на кожного мобільного оператора, була приблизно пропорційною до частки загалом мобільних номерів, які припадають на кожного мобільного оператора (за даними опитувань КМІС).

Інтерв'юєри дзвонили на згенеровані номери і пропонували респондентам, які відповіли на дзвінок, взяти участь в опитуванні. Інтерв'ю проводилося українською або російською мовою за вибором респондента. Загальний обсяг вибірки склав 2004 осіб, похибка вибірки при довірчій імовірності 95% і при дизайн-ефекті 1,1 не перевищує 2,5% (не беручи до уваги можливі додаткові відхилення, пов'язані з вторгненням). Масив був зважений на основі статистичних даних Державної служби статистики на 1 січня 2022 року, для чого використовувалися відомості про місце проживання респондента до 24 лютого 2022 року. Зважування проводилося за статтю, 6 віковими групами, 4 макрорегіонами і типом поселення (місто/село) та кількістю номерів мобільних телефонів, якими користується респондент.

**Результати національних щорічних моніторингових опитувань
1992–2023 років**

а1. Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?

(Обведіть кружечком оцінку на шкалі, де 0 — дуже погана, 10 — дуже добра)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2021	2022	2023
0 Дуже погана	38.4	41.3	44.5	33.2	25.1	18.3	11.1	15.9	15.3	19.0	13.9	11.9	23.4	26.2	15.8	11.6	12.6	12.3	8.6	8.7
1	16.0	17.3	15.9	15.5	13.7	11.6	5.2	7.4	8.5	11.6	13.2	10.7	13.5	16.7	12.1	7.3	11.2	10.6	2.4	1.7
2	17.5	16.9	17.2	19.3	17.2	16.1	12.7	15.7	14.0	20.3	16.2	19.5	21.3	16.8	19.2	14.0	16.5	14.9	3.3	5.3
3	17.3	14.2	14.6	19.6	22.2	24.2	26.4	26.1	22.3	24.0	21.4	25.9	22.7	17.9	22.1	20.7	21.2	19.7	12.3	12.3
4	4.5	4.9	3.6	6.2	9.6	13.0	15.5	15.3	14.9	10.6	15.0	15.3	9.2	9.8	12.9	14.6	14.3	16.0	11.7	12.4
5	3.8	3.8	3.4	4.3	8.0	11.3	18.7	12.7	15.7	10.2	14.9	11.3	6.7	7.0	11.2	15.1	13.7	16.2	29.5	31.7
6	0.4	0.6	0.3	1.0	1.7	2.8	5.6	3.6	5.9	2.3	2.9	3.6	1.8	3.0	3.6	9.1	5.4	5.7	10.4	10.1
7	0.1	0.6	0.2	0.4	1.3	1.6	2.0	1.7	2.4	1.3	1.6	1.3	0.8	1.5	1.8	5.2	3.6	2.5	8.4	7.1
8	0.1	0.0	0.2	0.2	0.6	0.7	0.8	0.7	0.7	0.4	0.3	0.2	0.2	0.7	0.8	1.8	0.8	0.7	5.6	3.8
9	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3	0.0	0.1	0.9	.9
10 Дуже добра	1.9	0.2	0.1	0.1	0.3	0.3	1.6	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.4	0.1	0.3	0.3	0.5	0.5	2.6	1.3
Не відповіли	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.3	0.0	0.0	0.2	0.8	4.3	4.7
Середній бал**	1.6	1.4	1.3	1.7	2.2	2.6	3.4	2.9	3.0	2.5	2.8	2.8	2.2	2.1	2.7	3.4	3.0	3.1	4.6	4.4

** Середній бал розраховано для 11-ти бальної шкали, де 0 – означало «ситуація дуже погана», а 10 – «ситуація дуже добра». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він є до 10), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

а2. Якою, на Ваш погляд, повинна бути державна політика України у сфері власності?

	2023
Українська держава має сприяти широкій націоналізації компаній та самостійно ними управляти	23.5
Широка націоналізація не потрібна, але і від подальшої передачі державних підприємств у приватну власність слід утриматися	18.3
Державними повинні залишитися ті підприємства, які є ефективними, решту слід передати у приватну власність	37.4
Українська держава має сприяти широкій приватизації, тобто передачі державних компаній у приватну власність	9.9
Важко відповісти / немає відповіді	10.9

б2п. Ким би Ви назвали себе з ідеологічної точки зору?

	2023
Соціалістом чи комуністом	3.6
Соціал-демократом	8.2
Лібералом	5.8
Націонал-демократом	13.3
Націоналістом	18.2
Інше	6.2
Я не розуміюся на ідеологічних течіях досить добре	41.6
Не відповіли	3.1

в11. Яку оцінку Ви б дали діяльності Л. Кучми / В. Ющенко / В. Януковича / П. Порошенка / В. Зеленського на посаді Президента України, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2023
	Л. Кучми				В. Ющенко				В. Януковича				П. Порошенко				В. Зеленський			
1 Найнижча оцінка	29.4	19.2	31.8	27.7	38.4	6.4	23.3	21.9	9.8	22.3	25.1	15.9	24.4	33.7	33.3	30.4	37.1	16.7	24.3	4.2
2	15.0	10.2	14.1	13.9	16.1	6.2	11.0	11.2	7.2	15.1	12.8	7.2	10.3	14.5	14.8	15.9	13.2	9.4	13.0	1.7
3	22.8	17.6	19.2	19.1	17.1	12.0	18.1	16.9	14.7	18.2	17.3	11.6	15.4	17.2	17.8	17.3	12.9	15.2	13.8	2.4
4	10.4	12.3	11.3	12.3	9.4	10.4	11.5	13.5	10.3	14.4	11.5	11	11.7	11.1	9.6	13.1	8.3	12.3	12.4	2.3
5	13.5	15.9	12.7	14.7	11.3	17.2	14.5	14.8	19.2	14.1	15.1	19.3	15.5	10.4	9.4	10.1	9.2	16.4	14.9	7.5
6	4.2	9.1	4.6	4.6	2.5	7.6	6.2	7.5	6.6	4.9	5.4	8	8.0	5.2	5.1	4.6	5.9	8.9	7.8	4.5
7	1.4	5.8	2.6	3.3	2.5	8.3	5.7	7.3	9.7	3.9	5.2	8.4	7.8	4.3	4.2	4.9	5.5	9.0	5.7	8.6
8	1.2	4.6	1.9	2.1	1.3	10.8	4.4	4.2	8.4	3.5	3.6	9	3.6	2.5	2.9	2.4	5.0	5.6	3.8	17.9
9	0.3	2.2	0.6	0.6	0.4	6.3	1.6	0.7	4.1	1.3	1.4	3	1.5	0.5	1.2	0.7	1.8	2.7	1.6	11.8
10 Найвища оцінка	1.3	2.7	0.8	1.5	0.6	11.7	3.6	1.9	8.7	2.2	2.3	5.9	1.3	0.5	1.6	0.6	1.1	3.7	2.5	36.7
Не відповіли	0.5	0.5	0.6	0.3	0.2	2.9	0.2	0.1	1.4	0.2	0.3	0.6	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.2	2.6
Середній бал*	3.0	4.0	3.0	3.2	2.7	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5	3.6	4.7	3.8	3.0	3.1	3.1	3.2	4.4	3.7	7.8

* Середній бал розраховувався для 10-ти бальної шкали, де 1 – найнижча оцінка, а 10 – найвища. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 10-ти), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які відповіли на дане запитання.

d3.1 Потрібно дуже багато доказів, щоб переконати людей в якій-небудь істині

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023
Згоден	65.8	68.7	68.3	68.4	66.9	67.6	65.0	67.2	65.1	68.2	67.6	72.5
Не згоден	21.2	16.2	17.9	17.9	17.6	17.0	20.7	20.7	22.6	17.3	21.5	18.8
Не знаю	12.6	15.1	13.8	13.5	15.3	15.0	14.0	12.0	12.4	14.3	9.4	7.8
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.2	0.2	0.4	0.3	0.1	0.0	0.2	1.5	0.9

d3.2 Я думаю, що більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023
Згоден	68.0	77.1	76.9	77.1	75.2	78.0	74.2	74.8	70.3	72.7	72.7	81.0
Не згоден	20.3	10.6	11.6	12.0	11.6	10.1	14.1	13.6	17.3	14.2	21.1	14.4
Не знаю	11.2	12.1	11.6	10.8	13.2	11.6	11.5	11.6	12.4	12.9	6.0	3.9
Не відповіли	0.5	0.3	0.0	0.1	0.1	0.3	0.2	0.0	0.0	0.2	0.2	0.7

d3.3 Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023
Згоден	42.8	45.9	45.0	47.5	43.6	47.6	47.5	51.5	50.6	49.6	43.9	48.6
Не згоден	42.8	35.0	36.9	35.3	36.6	33.4	34.2	31.2	32.1	33.4	47.0	44.7
Не знаю	14.0	19.0	18.1	17.1	19.8	18.6	18.1	17.2	17.4	16.7	8.5	6.1
Не відповіли	0.4	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4	0.2	0.1	0.0	0.3	0.6	0.6

d3.4 Я думаю, що більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023
Згоден	58.5	64.6	67.3	67.9	69.0	70.6	64.8	68.6	67.3	68.1	57.2	63.8
Не згоден	28.6	20.4	18.7	18.5	17.3	15.7	20.8	18.8	20.8	19.1	37.1	31.7
Не знаю	12.4	14.9	13.9	13.4	13.7	13.7	14.2	12.5	11.8	12.5	5.2	4.0
Не відповіли	0.5	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.3	0.5	0.5

d3.5 Нікому не довіряти — найбезпечніше

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023
Згоден	46.7	50.2	47.5	51.5	49.6	56.6	53.9	52.1	52.2	56.2	48.6	50.7
Не згоден	40.5	34.6	36.8	34.7	36.0	28.8	30.8	35.1	34.2	29.1	44.9	44.2
Не знаю	12.3	14.9	15.7	13.4	14.1	13.9	14.8	12.5	13.6	14.4	5.9	4.6
Не відповіли	0.6	0.3	0.0	0.3	0.3	0.7	0.4	0.3	0.0	0.3	0.6	0.5

d3.6 Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023
Згоден	60.3	64.3	64.1	65.2	68.1	68.3	65.1	71.6	63.8	70.2	64.8	69.3
Не згоден	28.3	21.4	21.6	21.2	18.8	19.1	20.4	17.4	22.8	16.9	29.1	25.6
Не знаю	11.0	14.2	14.4	13.3	13.1	12.4	14.1	10.8	13.4	12.7	5.4	4.6
Не відповіли	0.5	0.0	0.0	0.3	0.1	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2	0.7	0.5

d3.7 Більшість людей у душі не люблять обтяжувати себе заряди того, щоб допомогти іншим

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021	2022	2023
Згоден	53.2	55.6	57.7	59.4	56.1	63.9	54.4	60.6	56.7	57.2	42.2	50.0
Не згоден	34.0	28.3	26.3	26.2	28.3	22.3	29.4	28.6	30.2	26.4	51.3	43.4
Не знаю	12.4	16.2	16.1	14.4	15.5	13.5	16.0	10.7	13.1	16.0	5.9	5.9
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1	0.0	0.4	0.6	0.7

js1. Як Ви вважаєте, до чого з перерахованого має зараз прагнути наша держава насамперед?

	2023
До покращення життя якомога більшої кількості громадян, навіть якщо чиесь життя погіршиться	16.1
До забезпечення особистої свободи громадян.	17.9
До створення умов, за яких громадяни займають ті позиції, які відповідають їх здібностям	59.4
Важко відповісти / Немає відповіді	6.6

js2. А тепер скажіть, якою мірою, на Вашу думку, обраний щойно Вами варіант забезпечується в Україні?*

	2023
Зовсім не забезпечується	9.0
Скоріше не забезпечується	47.3
Скоріше забезпечується	35.8
Повністю забезпечується	2.7
Важко відповісти / Немає відповіді	5.2

*Розподіл відповідей серед тих респондентів, які дали змістовну відповідь на попереднє запитання (не враховуючи тих, хто не зміг визначитися з відповіддю чи відмовився відповісти).

**Результати національних щорічних моніторингових опитувань
1992–2023 років**

f3. Ким Ви себе перш за все вважаєте?

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	31.6	30.5	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6	16.1	22.9	22.0	24.8	22.7	20.8	23.9	20.8	7.8	7.4
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8	8.0	6.4	6.9	6.3	7.1	5.1	3.5	5.5	1.7	2.5
Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6	64.4	57.3	60.0	56.9	58.6	59.8	61.7	62.5	79.3	79.5
Представником свого етносу, нації	—	—	3.0	3.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0	2.1	3.1	2.9	3.5	3.0	4.2	2.5	2.7	3.8	2.9
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6	5.4	3.9	3.9	3.2	3.1	3.4	3.4	2.8	1.3	1.1
Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2	1.1	1.3	1.0	1.4	1.9	1.5	1.6	0.9	1.6	2.3
Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4	2.1	4.2	2.6	3.3	3.3	4.6	2.8	3.1	3.2	3.1
Інше	—	—	1.6	1.4	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6	0.5	0.6	0.5	0.6	0.3	0.4	0.5	1.6	0.6	0.7

gsr1. Як Ви оцінюєте ефективність української держави на даному етапі?

	2021	2022	2023
Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками	44.1	9.3	18.4
Центральні органи влади частково справляються зі своїми обов'язками	40.3	46.5	58.9
Центральні органи влади справляються майже зі всіма своїми обов'язками	5.2	41.0	20.0
Важко відповісти / Не відповіли	10.4	3.2	2.7

gsr2. Що ви думаєте про майбутнє України?

	2021	2022	2023
Скоріш за все ситуація буде погіршуватись	35.0	7.7	10.8
Ситуація не буде погіршуватись, але наврод чи і покращиться	37.9	13.1	19.3
Скоріш за все ситуація буде покращуватись	13.2	76.2	66.1
Важко відповісти / Не відповіли	13.9	3.0	3.8

gsr3. Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?

	2021	2022	2023
Загалом погані	52.7	29.5	31.5
Загалом задовільні	34.3	60.3	62.1
Загалом гарні	4.2	7.5	3.8
Важко відповісти / Не відповіли	8.8	2.7	2.6

gsr4. Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?

	2021	2022	2023
Переважали невдачі	33.5	27.1	32.0
Невдачі і досягнення компенсували одне одного	42.6	46.0	47.6
Переважали досягнення	8.3	20.1	13.0
Важко відповісти / Не відповіли	15.6	6.8	7.4

gsr5. Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?

	2021	2022	2023
Скоріше не задоволений(-на)	52.1	56.2	59.7
Наскільки задоволений(-а), настільки і не задоволений(-а)	34.7	24.6	25.5
Скоріше задоволений(-а)	6.9	14.0	10.2
Важко відповісти / Не відповіли	6.3	5.2	4.6

b6. Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ні	14.7	14.3	18.0	13.2	21.2	21.1	13.5	16.5	12.2	30.1	25.5	31.6	38.0	37.1	29.9	21.7	21.1	31.9	8.9	14.5
Важко сказати	29.8	25.7	27.6	35.9	23.2	23.9	20.3	18.3	19.4	23.4	18.4	16.8	16.8	13.0	20.3	14.5	23.6	20.8	15.1	21.5
Так	55.2	60.0	54.4	50.7	55.3	54.9	66.2	65.1	68.3	46.3	56.1	51.2	45.2	49.8	49.8	63.8	55.2	46.9	75.6	63.6
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.8	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.4	0.4	0.4

б7. Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ні	24.7	30.3	30.7	29.8	33.0	35.3	25.3	38.3	30.3	49.1	43.3	50.8	59.2	54.4	49.3	22.3	35.1	43.9	9.1	16.7
Важко сказати	55.7	58.4	53.5	49.4	36.1	36.0	32.0	28.5	34.4	30.8	30.1	25.7	22.0	21.4	30.6	26.8	36.3	30.0	30.3	39.1
Так	18.5	11.3	15.5	20.6	30.5	28.4	42.7	33.0	35.2	19.9	26.6	22.3	18.7	24.0	20.1	50.9	28.3	25.6	59.6	43.2
Не відповіли	1.1	0.0	0.4	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	1.2	0.1	0.2	0.0	0.0	0.3	0.5	1.0	1.0

б9. Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ні	28.0	30.2	26.6	31.2	27.5	30.9	23.4	39.5	33.1	46.8	43.8	47.1	56.6	52.2	48.8	24.6	36.6	45.2	16.7	26.8
Важко сказати	56.9	57.6	49.5	51.8	39.8	43.3	33.7	30.5	36.9	34.1	34.9	27.0	25.1	23.7	31.1	29.3	36.3	30.3	48.0	44.9
Так	13.9	12.2	23.4	16.7	32.4	25.5	42.9	29.8	29.9	18.7	21.2	23.6	18.0	24.0	20.1	46.1	26.8	23.9	34.0	26.7
Не відповіли	1.2	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	2.3	0.3	0.1	0.0	0.0	0.3	0.6	1.3	1.6

і1. Якою мірою Ви задоволені життям у Вашому населеному пункті?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2022	2023
1. Зовсім не задоволений	13.0	19.6	19.4	20.3	17.0	16.2	12.6	10.9	9.6	9.0	7.6	10.6	7.9	7.2	7.7	4.1	6.0	4.0	6.3
2. Скоріше не задоволений	31.0	30.0	23.8	27.3	26.7	26.4	26.7	24.3	25.7	21.5	22.6	21.3	18.1	23.2	19.7	20.8	20.2	11.2	11.8
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.6	24.4	25.8	25.6	27.1	28.4	28.5	30.1	27.3	24.0	25.4	25.1	26.4	19.5	22.5	27.8	24.6	23.6	26.2
4. Скоріше задоволений	23.6	19.0	24.4	21.7	25.6	23.7	29.2	29.5	33.2	37.8	39.1	36.9	38.9	42.5	43.4	40.9	43.0	46.5	42.3
5. Цілком задоволений	3.3	6.4	6.6	5.0	3.5	2.5	3.0	4.7	4.3	7.3	5.1	5.4	8.4	7.4	6.8	6.3	6.0	14.2	12.6
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.2	0.1	2.8	0.1	0.5	0.0	0.3	0.3	0.6	0.2	0.2	0.0	0.1	0.2	0.6	0.8
Середній бал*	2.7	2.6	2.8	2.6	2.7	2.8	2.9	3.0	3.1	3.1	3.1	3.0	3.2	3.2	3.2	3.2	3.2	3.6	3.4

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає повну незадоволеність, а 5 – повну задоволеність. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є задоволеність. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

і7. Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити, за Вашими уподобаннями, нормально?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2020	2021	2022	2023
У середньому (національна валюта)	357	486	1204	1425	2556	2942	3481	4429	6902	10495	14354	12977	14504
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	12.95*	25.0**	28.4**	27.39**	36.56	36.56
У середньому (доларовий еквівалент)	175	88	226	282	506	371	436	342	276	369	524	355	397
Не відповіли	2.3	1.3	4.8	3.4	4.3	3.9	2.2	2.3	2.3	2.8	3.1	9.8	7.0

** Використано дані щодо курсу американського долару за серпень 2014 року.

* У зв'язку з частими змінами курсу американського долару в період опитування використано найближчий показник, який має місце за цей час.

од. Говорячи про доходи Вашої родини, в розрахунку на одну людину на місяць, наскільки вони близькі до вказаної Вами у попередньому запитанні?*

	2021	2022	2023
Відчутно нижче	51.7	39,2	42.9
Дещо нижче	27.6	24,0	25.4
Приблизно на цьому рівні	15.1	23,4	21.5
Дещо вище	3.2	6,8	6.2
Відчутно вище	1.2	3,1	2.5
Важко відповісти / Не відповіли	1.3	3,4	1.5

*Розподіл відповідей серед тих респондентів, які вказали якусь суму в попередньому запитанні

т4. Що б ви могли сказати про фінансове становище вашої сім'ї?

	2023
Змушені економити на харчуванні.	16.2
Вистачає на харчування. Для придбання одягу, взуття необхідно заощадити	27.6
Вистачає на харчування та необхідний одяг, взуття.	23.5
Вистачає на харчування, одяг, взуття, інші покупки.	19.7
Вистачає на харчування, одяг, взуття, дорогі покупки.	9.6
Будь-які необхідні покупки можу зробити в будь-який час.	1.5
Важко відповісти / Немає відповіді	1.9

мг0. Як Ви вважаєте, скільки пройде часу поки закінчиться війна?

	2023
Близько тижня	0.8
Кілька тижнів	0.7
Кілька місяців	9.4
Півроку-рік	34.3
Більше року	42.0
Важко відповісти / Немає відповіді	12.8

мг1п. Що буде достатньо для перемоги України у війні, окрім повного припинення атак Росії?

	2023
Утримання усіх зараз контрольованих Україною територій	1.6
Повернення усіх територій, крім Донбасу	1.5
Повернення усіх територій, крім Криму	3.7
Повернення усіх або більшості територій захоплених після 24 лютого 2022 року	4.1
Повернення усіх територій у кордонах 1991 року	83.5
Важко відповісти / Немає відповіді	5.5

S. Демографічні дані

s1. Стать респондента

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Чоловіча	44.1	43.9	44.3	44.1	44.4	44.2	44.1	45.2	46.1	44.8	45.5	45.5	44.3	45.3	45.2	45.1	45.2	45.3	45.4	45.2	45.3	45.3
Жіноча	55.3	55.9	55.7	55.9	55.6	55.7	55.9	54.8	53.9	55.2	54.4	54.5	55.7	54.7	54.8	54.9	54.8	54.7	54.6	54.8	54.7	54.7
Не відповіли	0.6	0.2	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s2. Вік респондента

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
до 30 років	28.8	21.9	21.8	21.8	21.9	21.8	21.6	22.3	21.4	21.4	19.8	18.8	19.6	21.6	21.4	21.0	21.1	16.9	18.1	16.0	16.1	16.1
30–55 років	48.1	49.2	48.8	48.0	47.8	49.1	48.9	47.4	49.0	50.5	51.0	52.1	49.6	46.7	46.6	46.8	46.2	47.4	48.0	47.9	48.3	46.9
Старші 55 років	22.6	28.3	29.4	30.3	30.3	29.1	29.5	30.0	29.5	28.1	29.2	29.1	30.8	31.6	32.0	32.2	32.7	35.7	33.9	36.1	35.6	37.0
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s3. Сімейний стан респондента

	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ніколи не був(ла) у шлюбі	13.8	13.5	14.8	13.7	14.9	15.7	14.1	13.6	13.6	16.1	14.7	14.5	15.1	13.0	14.2	13.1	13.5	15.6
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	60.0	57.2	57.8	59.1	56.1	58.4	55.2	55.0	58.6	56.4	59.4	58.5	58.4	59.3	57.7	56.7	55.6	52.0
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	4.9	5.8	4.3	5.4	7.3	3.3	6.8	7.3	7.5	7.3	6.2	7.8	7.7	7.0	6.4	7.4	8.4	7.3
Розлучений(на) офіційно	7.3	7.7	7.6	7.6	8.3	6.4	8.4	8.9	7.9	8.6	7.3	7.8	7.2	9.5	8.6	9.2	9.3	9.7
Розійшовся(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	1.8	1.4	1.9	0.9	1.0	0.8	1.6	1.2	1.3	1.0	1.9	1.2	1.5	1.8	1.8	1.8	0.9	1.5
Вдівець (вдова)	11.8	13.9	13.2	12.9	12.1	14.9	13.3	12.8	10.8	9.9	10.5	10.1	10.1	9.4	11.3	11.1	11.9	13.5
Не відповідає	0.3	0.4	0.3	0.3	0.3	0.6	0.6	1.2	0.3	0.6	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.7	0.4	.4

s4. Освіта респондента

	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Початкова, неповна середня	23.8	25.4	21.4	23.9	6.2	4.1	4.9	4.8	3.7	3.1	2.6	2.6	2.5	2.5
Середня загальна	12.9	38.3	37.6	39.2	29.2	13.9	13.1	15.6	12.1	13.6	14.3	14.3	16.2	16.2
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	28.9	22.5	25.3	22.6	38.6	43.0	44.0	41.8	46.0	39.6	36.5	36.5	37.9	37.9
Перша ступінь вищої освіти (бакалавр)	18.5	2.1	2.3	1.5	4.2	6.3	7.8	6.1	8.2	8.3	7.6	7.6	7.0	7.0
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, науковий ступінь)	15.7	11.7	12.7	12.7	21.1	32.6	30.0	31.6	30.0	35.4	38.7	38.7	36.2	36.2
Не відповідає	0.2	0.0	0.7	0.2	0.7	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.3	0.3	0.2	0.2

s9. До якого віросповідання Ви себе відносите?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Нерелігійний	12.7	16.7	12.6	12.8	11.7	9.8	10.7	11.5	11.1	12.7	16.4	14.5	14.4	13.3	14.8	15.1
Православ'я	74.9	73.5	76.3	77.6	76.7	79.8	78.8	74.9	77.6	75.3	71.2	72.2	74.6	74.9	71.1	67.7
Католицизм	1.7	1.2	1.2	0.8	0.8	1.1	1.2	2.1	1.2	1.9	1.7	1.4	1.4	1.2	1.9	1.6
Греко-католицизм	7.7	5.7	7.4	6.6	7.4	7.6	7.6	7.6	7.9	7.7	7.8	9.7	7.9	7.9	5.3	8.9
Протестантизм	1.1	0.8	0.9	0.8	0.9	0.7	0.7	1.9	1.3	1.3	1.7	1.5	0.9	1.8	2.1	2.0
Іслам	0.3	0.5	0.2	0.3	1.0	0.3	–	0.5	0.1	0.1	0.3	0.4	0.1	0.2	0.5	0.3
Юдаїзм	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	–	0.2	0.2	0.2	0.1	0.0	0.1	0.1
Інше	1.1	1.4	1.3	0.8	1.0	0.6	0.7	0.8	0.5	0.7	0.5	0.1	0.6	0.5	2.9	3.4
Не відповіли	0.3	0.1	0.0	0.2	0.6	0.1	0.3	0.7	0.3	0.1	0.2	0.0	0.0	0.2	1.3	0.9

s9opt. До якої православної церкви Ви себе відносите?

	2022	2023
До Православної Церкви України (митрополит Епіфаній)	44,9	45,3
До Української Православної Церкви (митрополит Онуфрій), але не вважаю себе членом Московського патріархату	6,6	7,6
До Української Православної Церкви (митрополит Онуфрій) Московського патріархату	1,3	1,0
До іншої православної Церкви	0,7	0,7
Відвідаю храми, але не знаю, до якої саме Церкви вони належать	9,5	9,9
Є просто православним, не належу до жодної з Церков	33,8	32,3
Важко сказати	3,2	3,2

**Результати національних щорічних моніторингових опитувань
1992–2023 років**

s13. В якій області Ви проживаєте?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Вінницька	2.4	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	1.3	3.7	3.7	3.7	3.7	4.1	4.1	4.1	3.4	4.2
Волинська	5.7	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	1.4	2.3	2.3	2.3	2.3	2.6	2.6	2.6	3.8	3.3
Дніпропетровська	21.1	7.6	7.7	7.6	7.7	7.7	6.9	6.9	6.9	6.9	6.9	6.9	8.3	8.9	8.9	8.9	8.9	8.4	8.3	8.3	11.4	9.2
Донецька	6.9	10.5	10.4	10.4	10.5	10.4	9.3	9.3	9.3	9.3	9.3	9.4	10.1	6.6	6.6	6.6	6.6	4.8	4.5	4.8	2.7	1.9
Житомирська	1.2	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.2	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2	3.2	3.2	2.2	3.2
Закарпатська	1.8	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	1.7	1.7	1.7	1.7	1.7	1.7	4.2	2.7	2.7	2.7	2.7	3.1	3.1	3.2	2.6	2.3
Запорізька	—	4.2	4.1	4.1	4.1	4.1	4.1	4.8	4.8	4.8	4.8	4.8	4.2	5.4	5.4	5.4	5.4	4.6	4.6	4.6	2.9	3.3
Івано-Франківська	—	2.5	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	3.2	3.1	3.1	3.1	3.1	3.5	3.6	3.6	4.1	4.0
Київська (без Києва)	4.5	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.2	3.2	3.2	3.2	3.2	4.6	5.4	5.3	5.3	5.3	4.6	5.1	5.1	5.7	6.4
Київ (місто)	5.0	5.0	5.0	5.5	5.5	5.0	5.0	5.4	5.4	5.4	5.2	5.4	7.0	7.7	7.8	7.7	7.7	7.5	7.4	7.3	7.5	8.5
Кіровоградська	6.8	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	3.5	3.5	3.5	3.5	3.6	2.8	2.3	2.3	2.3	2.3	2.5	2.5	2.4	2.7	1.9
АР Крим	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Луганська	0.1	5.6	5.7	5.6	5.6	5.7	5.7	6.4	6.4	6.4	6.4	6.3	5.6	2.6	2.6	2.6	2.6	1.8	1.8	1.8	0.0	.2
Львівська	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	4.7	4.7	4.7	4.7	4.7	4.7	5.0	5.8	5.8	5.8	5.8	6.5	6.4	6.5	7.5	7.4
Миколаївська	9.9	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2	2.7	2.7	2.7	2.7	3.0	3.1	2.9	3.1	4.0
Одеська	0.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	3.8	3.9	3.8	3.8	3.8	3.8	5.4	5.5	5.5	5.5	5.5	6.1	5.9	6.0	6.0	6.2
Полтавська	0.1	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	4.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.8	3.9	3.7	5.7	3.7
Рівненська	—	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.1	2.5	2.6	2.5	2.5	2.9	2.9	2.9	3.6	3.5
Сумська	—	3.2	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.2	2.7	2.7	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	3.7	2.4
Тернопільська	5.2	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.1	2.4	2.4	2.4	2.4	2.7	2.8	2.7	1.6	3.2
Харківська	9.1	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.4	6.4	6.4	6.4	6.4	7.2	8.2	8.2	8.2	8.2	7.2	6.9	6.9	6.4	7.0
Херсонська	0.1	1.1	2.3	2.3	2.3	2.3	3.3	3.3	3.3	3.3	3.3	3.3	2.3	2.5	2.5	2.5	2.5	2.7	2.8	2.7	0.9	1.6
Хмельницька	—	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	4.3	3.0	3.0	3.0	3.0	3.3	3.3	3.4	2.5	3.0
Черкаська	3.6	2.9	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.8	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2	3.3	3.3	2.8	3.6
Чернігівська	3.8	2.8	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	3.4	3.4	3.4	3.4	3.5	2.3	2.6	2.6	2.6	2.6	2.7	2.7	2.7	3.1	3.7
Чернівецька	2.3	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	0.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.3	2.3	4.1

Колектив авторів

Бакіров В., академік НАН України, д. соц. н. (розд. 10)

Головаха Є., член-кор. НАН України, д. філос. н.

(вступ, заг. ред.)

Дембіцький С., д. соц. н. (розд. 1)

Злобіна О., д. соц. н. (розд. 6)

Клименко О., д. соц. н. (розд. 8)

Костенко Н., д. соц. н. (розд. 5)

Паращевін М., д. соц. н. (таблиці)

Резнік В., д. соц. н. (розд. 2)

Резнік О., д. соц. н. (розд. 3)

Рущенко І., д. соц. н. (розд. 10)

Симончук О., д. соц. н. (розд. 4)

Скокова Л., д. соц. н. (розд. 5)

Смакота В., к. соц. н. (розд. 9)

Соколовський І., к. соц. н. (розд. 9)

Стегній О., д. соц. н. (розд. 7)

Толстих Н., к. соц. н. (розд. 9)

Трофименко О., (розд. 8)

Чепурко Г., д. соц. н. (розд. 8)

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ

РІК 2023

Колективна монографія

За редакцією Є. Головахи, С. Макеєва

Переклад змісту *О. Максименко*

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*

Редактор: *О. Кузьміна*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 14.11.2023 р. Формат 60x84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 20. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9